Вольфґанґ Віперманн

Європейський фашизм: порівняльний аналіз

(1922-1982)

ДУХ І ЛІТЕРА
Киев

Wippermann.Europ.Faschissmus.06.03.08.pmd1 14.04.2008, 15:00

Wolfgang Wippermann

Europäischer Faschismus im Vergleich

(1922-1982)

© Suhrkamp Verlag Frankfurt am Main 1983

Wippermann.Europ.Faschissmus.06.03.08.pmd2 14.04.2008, 15:00

Вольфґанґ Віперманн

Європейський фашизм: порівняльний аналіз

(1922-1982)

ДУХ І ЛІТЕРА
Киев

Wippermann.Europ.Faschissmus.06.03.08.pmd3 14.04.2008, 15:00

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
"КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ"
ЦЕНТР ЄВРОПЕЙСЬКИХ ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Уже шістдесят років в Європі існують рухи та режими, які називають "фашистськими" або "неофашистськими", якщо вони виникли після 1945 року. У цій книзі коротко викладена історія злету й падіння Націонал-фашистської партії Муссоліні та Націонал-соціалістичної робітничої партії, а також партій, які виникли в період між двома світовими війнами в Австрії, Угорщині, Румунії, Югославії, Франції та Іспанії та більш-менш відкрито орієнтувалися на фашистські та націонал-соціалістичні взірці. Огляд ідеологій та різновидів фашистських партій, порівняльна систематизація їхніх соціальних структур та історичних передумов виникнення прояснюють наявні спільні риси та відмінності. Таким чином, ця книга дозволяє зорієнтуватися в оцінках сучасних "неофашистських" рухів. Послідовна відповідь на це питання є дуже важливою для оцінки сучасних "неофашистських" рухів.

Вольфґанґ Віперманн – рік народження 1945, працює на кафедрі нової історії Вільного університету міста Берлін.

Відповідальні за випуск:
Костянтин Сігов та Леонід Фінберг

Переклад з німецької: Роман Дізер, Володимир Швед
Літературний редактор: Валерія Богуславська
Коректор: Наталія Буханевич
Підготовка текстів: Вадим Залевський
Комп'ютерна верстка: Юрій Кореняк
Художнє оформлення: Ірина Пастернак

В511 Віперманн Вольфґанґ.
Європейський фашизм: порівняльний аналіз.
(1922–1982)
/Пер. з нім. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА. 2008. – 278 с.

Це видання здійснене за підтримки програми перекладів
ГЕТЕ-ІНСТИТУТУ в Києві і Міжнародного фонду
"ВІДРОДЖЕННЯ"

На обкладинці використано скульптуру
Вадима Сідура "Змова"

ISBN 3-518-11245-7
© Suhrkamp Verlag
Frankfurt am Main., 1983

УДК 329.18(4)
ISBN 978-966-378-073-3
© ДУХ І ЛІТЕРА, 2008

ЗМІСТ

Вступ 7

1. Що таке фашизм? Значення, історія та проблематика поняття 12

2. Італійський фашизм 23
2.1 Виникнення та розвиток 23
2.2 Фашизм при владі 33
2.3 Італійський Рух опору (Resistenza) та занепад фашизму 41

3. Націонал-соціалізм 47
3.1 Виникнення та розвиток 47
3.2 "Третій рейх" 60
3.3 Поразки та успіхи Руху опору 81

4. Масові фашистські рухи 89
4.1 Фашизм та націонал-соціалізм в Австрії 89
4.2 Режим Хорті та угорські "Схрещені стріли"..... 102
4.3 "Залізна гвардія" в Румунії 108
4.4 Хорватські усташі 116
4.5 Фаланга і франкізм в Іспанії 122
4.6 Французькі фашистські рухи 139

5. Незначні фашистські рухи, фашистські секти та перехідні випадки 151
5.1 Проблеми класифікації 151
5.2 Англія 153
5.3 Фінляндія 158
5.4 Бельгія 166
5.5 Голандія 173
5.6 Фашистські секти в Данії, Швеції і Швейцарії 178

5.7 Норвезька “Національна єдність” (Nasjonal Samling) – від вузької групи до колабораціоністської партії 191
5.8 Перехідні випадки: Словаччина, Польща і Португалія 196

6. Епілог: неофашизм – між політикою і полемікою 209

Підсумок: європейський фашизм у порівняльному контексті 225

Примітки 237

Перелік скорочень 272

Вступ

28 жовтня 1922 р. король Італії доручив Муссоліні сформувати уряд. Тижнем пізніше в Петрограді, як тоді називалося це місто, розпочав свою роботу Четвертий конгрес Комуністичного Інтернаціоналу. Один із його провідних діячів Карл Радек так прокоментував перемогу Муссоліні після так званого "маршу на Рим": "Я вбачаю в перемозі фашизму не лише механічну перемогу фашистської зброї, а й найбільшу поразку соціалізму та комунізму з початку епохи світової революції". Радек звернувся до делегатів конгресу з таким гострим застереженням: "Якщо наші товариші в Італії, якщо соціал-демократична партія Італії не зрозуміють причин перемоги фашизму і причин нашої поразки, то нам доведеться мати справу з тривалим пануванням фашизму"[1].

Голова Комуністичного Інтернаціоналу Зіновьєв висловив ще більш песимістичну оцінку становища: "Ми повинні збагнути: те, що зараз відбувається в Італії, не є місцевим явищем. Нам неодмінно доведеться мати справу з такими ж явищами в інших країнах, хоча і в дещо інших формах... Можливо, ми не зможемо уникнути періоду низки фашистських переворотів з більш чи менш яскраво вираженим фашистським характером у всій Центральній та Східній Європі..."[2].

Пророцтва Радека та Зіновьєва справдилися через одинадцять років. У Німеччині до влади прийшов Гітлер, а в інших численних європейських країнах постали відносно могутні фашистські партії. Прихід до влади італійського фашизму 28 жовтня 1922 р. та німецького націонал-соціалізму 30 січня 1933 р. справді можна вважати

"найбільшою поразкою" соціалізму та комунізму. Але чи й справді при цьому можна говорити про "період переворотів з більш чи менш яскраво вираженим фашистським характером"? Чи можна охарактеризувати історію Європи 20-х та 30-х рр. як "епоху фашизму"?[3] Чи можна сказати, що в Італії, Німеччині та інших країнах трапилися "одні й ті ж явища"? Чи й справді німецький націонал-соціалізм та решта партій, які орієнтувалися на італійський або німецький взірець, були настільки подібними до італійського фашизму, що всі вони можуть бути названі фашистськими? Чи слід і сьогодні дотримуватися одного загального та водночас недиференційованого поняття фашизму, як це робили Зіновьєв та Радек 60 років тому? Чому фашистським рухам в Італії та Німеччині вдалося прийти до влади, а в інших країнах, де також були сильні фашистські рухи, цього не сталося? Чим це пояснити: специфічними економічними, соціальними та політичними передумовами чи стратегією і тактикою нефашистських та антифашистських сил?

Ці та інші питання інтенсивно обговорюються та суперечливо трактуються в дослідженнях фашизму за останні шістдесят років. Щоб відповісти на них, потрібно передовсім розповісти історію окремих фашистських партій в Європі. При цьому мова піде не лише про дії фашистів, а й про поведінку нефашистів та антифашистів. Той факт, що деяким фашистським партіям вдалося прийти до влади, тоді як інші на це не спромоглися, й справді неможливо пояснити одним лише хистом окремих фашистських вождів та привабливістю їхніх партій, тут слід брати до уваги й політику нефашистських та антифашистських сил. Таким чином, історія фашизму в Європі є одночасно історією антифашизму. Успіхи та поразки фашизму та антифашизму можна усвідомити тільки за умови врахування відповідних передумов, а також економічних, соціальних та політичних структур тих країн, в яких існували фашистські партії.

В цьому й полягає мета книги. Щоб досягнути її, нами було реалізовано такий підхід:

У першому розділі про значення, історію та проблематику поняття фашизму показано, що італійське слово для позначення союзу – fascio, яке вживалося лівими групами та рухами в Італії XIX століття, згодом було підхоплене організаціями ветеранів війни, а надалі й партією Муссоліні, після чого поширилося на інші неіталійські рухи та режими, що насправді були швидше супротивниками, ніж прихильниками фашизму. Навіть побіжний аналіз зміни смислового наповнення поняття фашизму (як і антифашизму) свідчить про те, що це поняття з моменту свого виникнення опинилося на перетині між теорією та полемікою. Таке становище збереглося й досі. Ще й досі воно використовується багатьма сучасниками як бойовий клич або лайка. І нині історики сперечаються, чи справедливо називати неіталійські партії та режими фашистськими, і що переважає у співставленні італійського фашизму та німецького націонал-соціалізму: спільні риси чи відмінності, одним словом, чи можна послуговуватися якимось загальним поняттям "фашизм".

На це питання можна відповісти тільки шляхом порівняльного дослідження фашизму. Саме цьому завданню підпорядковані наступні розділи. Спочатку (в другому розділі) наводиться стислий опис розвитку та структури італійського фашизму (причому окрім етапів у розвитку цього руху та режиму розглядається також історія італійського Руху опору – Resistenza).

У третьому розділі подається історія націонал-соціалізму, єдиної з багатьох партій, що її сучасники та пізніші дослідники класифікують як фашистську, і яка спромоглася взяти владу самостійно і без жодної іноземної допомоги.

У четвертому розділі розглянуто профашистські рухи, яким вдалося здобути масову підтримку і навіть тимчасово увійти до влади. У п'ятому розділі йдеться про

фашистські рухи, які так і не прийшли до влади і не мали суттєвої підтримки серед населення. Багато з них животіли на межі зникнення в статусі маловпливових партій-аутсайдерів. І все ж їхня історія є цікавою і повчальною з двох причин. По-перше, тому, що шляхом їхнього зіставлення з більш успішними фашистськими рухами можна з'ясувати, які фактори унеможливили підйом цих рухів до рівня масових партій. Звернути увагу на ці незначні фашистські рухи корисно ще й з огляду на неабияку подібність цих партій з тими, що виникли в різних європейських країнах після 1945 р. Ці так звані неофашистські партії розглядаються в шостому розділі. При цьому з'ясовується, що історія фашизму в Європі зовсім не закінчилася у 1943 чи то у 1945 р., хоча чисельність і успіхи так званих неофашистських партій – принаймні станом на сьогоднішній день – і близько не можна порівняти з розмахом фашистських рухів в період між двома світовими війнами. Європа 1983 р. багато в чому відрізняється від Європи 1922 або 1933 р. Але повторення історії в тій чи іншій формі суттєвим чином залежатиме від того, чи зможуть і чи захочуть люди зробити належні висновки з історії фашизму в Європі.

Про цю вирішальну проблему йдеться у висновках. У них зроблено спробу дати певну типологію фашистських рухів та водночас визначити фактори, які сприяли піднесенню окремих фашистських партій чи ускладнювали його. У цьому резюме підведено підсумок порівняльних досліджень фашизму, які (як це вже було зазначено в першому розділі) в принципі й сьогодні, після більш ніж 60-річної історії фашизму в Європі, все ще перебувають у початковій стадії.

Я не ставлю перед собою завдання, та й не маю змоги заповнити цю прогалину своєю книгою. Моя мета є скромнішою. Я прагнув передовсім здійснити систематичний огляд практично неосяжної літератури з історії різних фашистських рухів та режимів Європи. Окрім того, за допомогою порівняння фашистських рухів у

Європі я спробував знайти відповідь на питання, чи можливо дотримуватися одного загального поняття фашизму. При цьому я цілковито усвідомлюю, що мої тези та гіпотези мають тимчасовий характер і підлягають перевірці подальшими більш детальними дослідженнями історії фашизму і фашистських рухів у Європі.

І все ж таки мені видається доцільним та корисним підбити хоча б попередній підсумок. Урешті-решт я звертаюся не тільки до спеціалістів, а й до кожного зацікавленого читача, що хоче дізнатися про історію фашизму в Європі. Адже, на мій погляд, для глибокого розуміння проблем "нещодавнього минулого" і сучасності навіть сьогодні, через 60 років після "маршу на Рим" та 50 років після захоплення влади Гітлером, конче потрібні фундаментальні знання про історію фашизму в Європі.

1. Що таке фашизм? Значення, історія та проблематика поняття

"Фашизм має ім'я, яке саме по собі нічого не говорить про дух та цілі цього руху. Fascio означає "об'єднання" або "союз", згідно з чим фашисти – це "спільники", а фашизм має означати "союзництво"[1]. Так Фрітц Шоттгьофер у 1924 р. вказав на доволі банальну, але часто недостатньо усвідомлену обставину. На відміну від таких понять як консерватизм, лібералізм, соціалізм, комунізм тощо, поняття фашизму по суті позбавлене змісту. Італійське слово fascio у значенні "союз" походить від латинського "fascis", яким йменували "фасцію" – в'язку або пучок різок римських лікторів. У XIX ст. цим словом послуговувалися республіканські, синдикалістські та соціалістичні угруповання, щоб підкреслити свою відмінність від партій. З початку XX ст. цим символічним іменем почали називати себе і праві італійські угруповання. З 1917 р. праве крило італійського парламенту об'єдналося під назвою "Союз національної оборони" ("Fascio per la difensa nazionale"). Із "Союзу революційних дій" ("fascio d'azione revolutionari"), заснованого у 1915 р., і "Спілки ветеранів війни" ("fascio di combattimento"), організованої у 1919 р. під проводом Муссоліні, згодом утворилася фашистська партія, яка з 1921 р. почала називати себе Національною фашистською партією (НФП, "Partito Nazionale Fascista").

Місцеві та іноземні спостерігачі того часу зазвичай порівнювали нову партію Муссоліні з такими неіталійськими рухами, як "Організація Ешеріха" ("Organisation Escherich") та "Добровільний корпус" ("Freikorps") в Австрії та Німеччині, а також групами "білих" у Баварії, Угорщині і Росії. Ще у листопаді 1922 р. Ленін

співставив італійських фашистів з бандами "чорносотенців" царського періоду[2]. Після цього прокомуністичні та просоціалістичні автори того часу почали називали "фашистськими" всі антиреволюційні рухи та режими неіталійського походження[3]. Таке узагальнення майже ніколи не піддавалося сумніву в подальшій дискусії комуністів, хоча на початку 20-х рр. Клара Цеткін, Антоніо Ґрамші, Пальміро Тольятті та інші італійські автори застерігали від повального позначення всіх антидемократичних та антикомуністичних рухів фашистськими, бо це призводило до стирання специфічних рис власне італійського фашизму[4]. Але вже на П'ятому світовому конгресі Комінтерну у 1924 р. окреслилася тенденція до розгляду фашизму як простого "знаряддя боротьби великої буржуазії проти пролетаріату"[5]. Оскільки сутність фашизму пояснювалась при цьому виключно його соціальною функцією, то незабаром усі партії та режими, корисні для капіталізму і ворожі для комунізму, почали вважалися "фашистськими". Таке розширене трактування поняття фашизму призвело до того, що навіть у соціал-демократичих партіях почали вбачати "двійників" або своєрідне "крило" фашизму, оскільки вони обстоювали парламентську демократію і тим самим сприяли зміцненню капіталістичної системи[6]. На Сьомому світовому конгресі Комінтерну у 1935 р. Георгій Димитров вказав на помилковість подібної теорії "соціального фашизму", наголосивши на тому, що "жодна загальна риса фашизму" не звільняє нас від обов'язку "брати до уваги і конкретну своєрідність розвитку фашизму та різних форм фашистської диктатури в різних країнах і на різних етапах"[7]. Проте це застереження так і залишилося єдиним і не спричинило жодних наслідків. У своїй розлогій доповіді Димитров жодним словом не згадав більше про пов'язану з цим проблему розмежування та диференціації відповідних явищ. Ніхто із численних учасників обговорення доповіді Димитрова не розглянув

питання про те, чи й справді різноманітні партії та режими у всьому світі, що називають себе фашистськими, мають щось спільне з італійською фашистською системою, від якої пішла ця назва.

Після 1945 р. це питання майже не знаходило місця у догматичній марксистській дискусії про фашизм[8]. В НДР говорили про фашизм, але мали на увазі, як правило, націонал-соціалізм. У вступі до надрукованої у 1980 р. збірки "Дослідження про фашизм" ("Faschismusforschung") Дітріх Айхгольц та Курт Ґосвайлер наголосили на необхідності порівняльних досліджень фашизму[9], посилаючись на наведені вище слова Димитрова. Тим не менш, історики НДР й досі не опублікували жодної праці саме в такій порівняльній перспективі. Дещо по-іншому виглядає справа останніми роками у Польщі, Чехословаччині (принаймні з 1969 р.), і перш за все – в Угорщині. Там було видано кілька цікавих порівняльних досліджень про окремі різновиди фашизму[10].

Те, що комуністичні автори досі так мало переймалися питанням віднаходження відмінних та спільних рис фашистських рухів, зумовлено і тим, що дехто із так званих буржуазних дослідників ще у 1928 р. опублікував книгу про "міжнародний фашизм"[11], а згодом цією проблемою особливо зацікавилися і теоретики соціал-демократії. Але їхні слушні думки та пропозиції були майже забуті. Ще у 1930 р. соціал-демократ Ґеорґ Декер вважав за необхідне нагадати, що про фашизм можна говорити лише тоді, "якщо досліджуваний рух у всіх своїх суттєвих рисах збігається з італійським фашизмом"[12]. Олександр Шифрін дослідив спільні причини і особливості фашистських рухів у Європі. При цьому він прийшов до висновку, що неможливо віднайти "корені фашизму виключно у своєрідності якогось окремого національного розвитку". Однак не менш хибним, на його думку, було б також і узагальнююче тлумачення всіх явищ фашизму "структурою і специфічними формами високорозвиненого капіталізму", як це робили комуніс-

тичні автори. Країнам, в яких виникли і розвинулися фашистські рухи, були притаманні економічні та соціальні відмінності. Зате у сфері політики існували і спільні риси. Зокрема в таких країнах "демократія була проголошена тільки у післявоєнний період". У цій "зоні контрреволюції", до якої Шифрін зараховує окрім Німеччини ще й Італію, Австрію, Фінляндію, Литву, Польщу, Румунію, Угорщину, Югославію, Болгарію та Іспанію, демократія не набула сталого характеру. До того ж фашистські партії могли набути особливої привабливості в "ідеології та масовій психології здичавілої мілкої буржуазії"[13].

Цю думку розвинув Аркадій Ґурлянд у праці "Сьогодення пролетарської дії"[14], надрукованій у 1931 р. Він вважає, що слід відмовитися від поширення і застосування поняття фашизму до всього, "що хоча б якимось чином пов'язане з насильницькою формою правління", бо в такому разі фашизм виявився б лише позначенням доволі старого поняття "терористичної державної влади". "Специфічна новизна" фашизму полягає у моменті його виникнення. Своїм успіхом італійський фашизм завдячує не "надмірному", а "недостатньо розвинутому капіталізму, індустріалізації, індустріальному пролетаріату"[15]. На відміну від Франца Боркенау, котрий у цьому зв'язку обстоював тезу, згідно з якою італійський фашизм був тільки різновидом диктатури, зумовленої розвитком індустріального капіталізму[16], Ґурлянд жодним чином не виключав, що фашизм може добитися такого ж успіху і в Німеччині попри всю відмінність економічних та соціальних передумов його виникнення. У Німеччині та інших розвинених капіталістичних країнах фашисти, звісно ж, не можуть скористатися слабкістю пролетаріату та пасивною підтримкою широких верств зубожілих селян, як це було в Італії, зате вони знайдуть відповідну соціальну опору в зубожілому та декласованому внаслідок економічної кризи прошарку дрібної буржуазії[17]. Ґурлянд намагався

слідом за Браунталем, Бауером, Ольбергом, Ненні, Тедеско та Хілфердінгом пояснити напружені відносини між дрібнобуржуазним соціальним базисом фашизму і його капіталістичною соціальною функцією за допомогою марксистської теорії бонапартизму[18].

З цього короткого огляду "класичної" дискусії про фашизм випливає, що поняття фашизму використовується марксистськими авторами зовсім не як образлива лайка або пропагандистський штамп, бо саме антифашисти навіть активніше ніж самі фашисти аналізували питання, чи є фашизм якимось винятковим феноменом, притаманним лише Італії, або ж чи існують підстави говорити про фашизм як загальноісторичне явище[19].

Однак після 1945 р. ці спроби порівняльного дослідження фашизму були здебільшого забуті. Пізніше приверненню уваги так званих буржуазних дослідників до вивчення проблеми фашизму як особливого історичного явища особливо посприяв Ернст Нольте[20]. Погляди Нольте, які тут не будуть розглядатися докладно, викликали не лише палке захоплення, а й гостру критику[21]. Найбільш цікавими у працях Нольте й досі залишаються різні визначення ним фашизму, особливо "трансполітичне" (згідно з яким фашизм є повстанням проти "практичної та теоретичної трансцендентності"), та теза про "епоху фашизму"[22]. Натомість не привернули до себе особливої уваги його міркування щодо порівняльного вивчення фашизму, в яких він спирався на аналіз "Аксьон Франсез" (Action Française), італійського фашизму та націонал-соціалізму, а потім поширив цей аналіз на інші фашистські рухи у Європі міжвоєнного періоду, як і типологія, в рамках якої він розрізняв італійський "звичний" фашизм від німецького "радикального" і співставляв ці обидва різновиди з "пра- чи прото-фашизмом" та "філо-фашизмом" деяких авторитарних режимів[23].

У 60-х та 70-х рр. було оприлюднено значну кількість історичних досліджень різновидів фашизму, але як

правило вони не відштовхувалися від порівняльного аналізу і застосовували дуже різні методи й теоретичні обґрунтування. Схожа ситуація склалася з деякими оглядовими працями та збірками. У багатьох працях, зокрема у виданому Вольфґанґом Шнайдером дуже корисному та вдалому порівняльному аналізі Німеччини та Італії[24], були розглянуті не всі різновиди фашизму; або ж усі ці рухи розглядалися різними авторами з різними інтересами та різними точками зору[25]. Таким чином, треба визнати, що скромна спроба узагальнити та порівняти попередні дослідження з історії фашизму наштовхується на чималі труднощі[26].

Поряд із нехтуванням порівняльними дослідженнями фашизму в деяких країнах, особливо у ФРН, мало місце розмите вживання поняття "фашизму". Дехто із сучасних авторів описує як фашистські майже всі держави у світовому масштабі: від А до Я, від Аргентини до Заїру. У сфері внутрішньої політики за такої ж безглуздої мотивації були безпідставно затавровані як "фашистські" всі політичні партії та ледве не всі державні установи й суспільні інституції.

Відсутність справжнього порівняльного дослідження фашизму, як і вже згадана безпідставна розмитість поняття фашизму, що почасти вже стало звичайною лайкою, зумовили критику смислу та доцільності вживання родового поняття фашизму як такого. Більшість авторів гостро критикує огульне наклеювання "фашистських" ярликів капіталістичним країнам, керованим своїми парламентами та диктаторами. Натомість інші підкреслюють, що нерозбірливе використання терміну "фашистський" може призвести до применшення значення "справжнього" фашизму італійського і особливо німецького зразка та до недопустимої – як з наукової, так і з політичної точки зору - демонізації "просто" антидемократичних рис авторитарних режимів. Наприклад, Карл Дітріх Брахер рішуче висловився у цьому зв'язку на користь єдиного і ви-

рішального критерію – парламентської демократії та політичної свободи[27]. З цих переважно політичних, а також і певних наукових міркувань він також висловився за використання поняття тоталітаризму, що постулює певну схожість комуністичних та фашистських партій, а також режимів, ворожих парламентській демократії. Італійський дослідник фашизму Ренцо де Феліче наголошував на тому, що італійський фашизм не спричинив таких жертв, як німецький націонал-соціалізм, котрий до того ж спирався на песимізм середніх верств населення, що побоювалися перетворитися на пролетарів, тоді як опорою італійського фашизму, на його думку, були верстви, що переживали підйом[28]. Подібно до Бракера, де Феліче також поєднує в своїй критиці наукові переконання з певними політичними міркуваннями.

А. Джеймс Ґреґор поширив поняття фашизму практично на всі рухи та режими, які були і є недемократичними (чим – свідомо чи ні – взагалі поставив під питання специфіку поняття фашизму та можливість його використання [29]), а Генрі А. Тернер прийшов до висновку, що фашизм по суті належить до категорії антидемократичних рухів та режимів[30]. Брахер, де Феліче, Тьорнер, а також Елардайс[31], Гільдебранд[32], Мартін[33] та інші погоджуються з тим, що відмінності саме між італійським фашизмом та націонал-соціалізмом є більшими, аніж їхня подібність. Звідси й випливає їхній висновок про необхідність відмови від розробки загальної теорії фашизму та загального поняття фашизму на користь чисто емпіричних досліджень[34]. Ці наукові аргументи були зумовлені й досі зумовлюються певними політичними уподобаннями, які найбільш яскраво озвучив Тернер. Він побоювався того, що якби й справді вдалося довести наявність тісного зв'язку між капіталізмом та фашизмом, як це завжди стверджували марксистські теоретики фашизму, то це могло б поставити під загрозу стабільність і саме існування сучасних капіталістичних держав з парламентським устроєм[35].

Тут потрібно піддати критиці саму критику. При цьому також необхідно розмежувати політичні та наукові аспекти. Фактом є те, що фашистські партії виникли та розвинулися на капіталістичному ґрунті, що вони мали особливий притягальний вплив на певні прошарки капіталістичного суспільства, що капіталістичні кола виявилися готовими надавати фашистам політичну і фінансову підтримку, і нарешті й те, що фашизм і досі живий. Тому історик, який щиро прагне чогось навчитися в історії, просто зобов'язаний брати до уваги результати, тези і навіть гіпотези досліджень фашизму, в тому числі й досліджень теоретичного характеру. "Чорт ніколи не заходить в одні й ті ж двері!" – каже приказка, й історія ніколи не повторюється в однаковий спосіб, однак структурні фактори, які сприяли підйому і приходу до влади "класичного" фашизму, безумовно існують і нині, а тому зараз і можуть сприяти зростанню так званого неофашизму. Дослідженням фашизму завжди була притаманна політична спрямованість, бо в них переслідувалися антифашистські цілі та пропонувалися засоби протистояння і протидії фашизму. У сфері політики та дидактики це мало й має не лише негативне, а й деяке позитивне значення. Адже теорії, тези та гіпотези, висунуті впродовж майже 60-річної дискусії щодо фашизму, проливають світло на деякі структурні фактори, що мали визначальний вплив на перебіг подій, і демонструють проблеми, які випливають з цього факту.

Незважаючи на ці політичні та, якщо хочете, дидактичні моменти, існують все ж таки й деякі наукові аргументи, які можна протиставити критикам, що заперечують смисл та корисність узагальнюючого поняття фашизму.

1. Проти запропонованого Брахером та іншими дослідниками застосування поняття тоталітаризму свідчить насамперед той факт, що відмінності між фашистськими і комуністичними рухами та режимами є

більшими, ніж між окремими різновидами фашизму. Комуністичні та фашистські партії сповідували різні цілі та створили різні суспільні системи. Спільних рис у практиці (але не у структурі) здійснення влади недостатньо для того, щоб майже ототожнювати фашизм і комунізм[36].

2. Схожі міркування виникають також і щодо пропозиції Тернера зарахувати фашизм до антимодерністських рухів. Це не вирішує проблеми, навпаки, лише ускладнює узагальнення та розмежування.

3. Відмова від використання соціологічних теорій взагалі і теорій фашизму зокрема, якої вимагають різні автори, є практично нездійсненною. Історичне дослідження ніколи не було і не може бути суто емпіричним та вільним від теорії. Якщо ми не в змозі висунути постановку питань та запропонувати методи і екристичні підходи в рамках теорії, на яку ми свідомо чи несвідомо спираємося, виникає небезпека ідеологічного прикриття та викривлення досліджуваної дійсності.

4. Навіть найзавзятіші і номіналістськи налаштовані критики загального поняття фашизму змушені визнати, що майже в усіх європейських країнах в період між двома війнами існували рухи, які орієнтувалися на італійський зразок, і розглядалися як фашистські партії не лише з комуністичної чи соціалістичної, а й з консервативної або ліберальної точки зору. Поняття фашизму неможливо просто поховати. Воно має свою історію і саме вплинуло на історію. Воно належить до “ключових слів”[37] історії XX століття. Його можна розглядати як “фактор та індикатор”[38] реального розвитку, особливо – в історії робочих партій. Історія інтерпретацій і теорій фашизму неминуче приводить нас до історії антифашизму, тобто історії комуністичних, соціал-демократичних і, частково, навіть консервативних та ліберальних партій[39].

Наскільки важливим було й залишається історичне значення теорій фашизму саме як фактора та індикатора реальної історії антифашизму, настільки ж суперечливою та проблематичною є її наукова релевантність.

Пошуки глобальної теорії фашизму, якою наіби чарівним універсальним ключем можна було б пояснити форми та функції різнорідних проявів фашизму, поки що не принесли задовільних та загальновизнаних результатів. Наявні теорії фашизму можуть, як правило, пролити світло лише на окремі проблеми розвитку окремих фашистських рухів. Це стосується теорій, в яких фашизм характеризується як агент чи союзник капіталістичних прошарків суспільства[40], а також тез, згідно з якими фашизм є партією середнього стану[41], неминучим результатом національно-історичного розвитку[42], наслідком певної стадії модернізації тої чи іншої країни[43], результатом соціально-психологічного імпульсу[44], продуктом культурного або морального розпаду[45], специфічною формою володорювання однієї людини[46] чи формою прояву тоталітарізму.

Ці та інші теорії фашизму слід поєднати між собою. Їх можна застосувати для дослідження фашизму як джерело евристичної постановки питань, методичних підходів або "теорії середнього радіусу дії"[47], але сама теорія фашизму повинна бути плюралістичною та компаративістською по суті. паративним та плюралістичним щодо методик) в якості джерел евристичних питань, методичної підготовки, "теорій середньої досяжності". Буржуазним критикам загального поняття фашизму слід нагадати застереження Горркгаймера, що про фашизм (а відповідно націонал-соціалізм) слід мовчати, якщо ти не готовий до серйозної розмови про капіталізм, тобто про загальні, а не обмежені окремими капіталістичними країнами (Німеччина, Італія тощо), причини фашизму/націонал-соціалізму[48]. Це, однак, не означає (за власним визначенням Горркгаймера), що лише таким чином можна пояснити сутність та виникнення фашизму, який, на думку Ернста Блоха, має більш глибоке коріння, ніж капіталізм[49]. Прихильникам догматично-марксистського, до того ж обмеженого тільки Німеччиною, поняття фашизму слід заперечити

словами Горкгаймера про те, що якщо мова йде винятково про націонал-соціалізм, про фашизм краще взагалі мовчати. Ця критика "буржуазних" та марксистських досліджень є переконливим аргументом на користь вимоги зайнятися порівняльними дослідженнями фашизму. Тільки так можна буде дати відповідь на питання про межі та доцільність загального поняття фашизму.

Це, у свою чергу, можна буде зробити лише тоді, якщо, перефразувавши улюблений вислів Анджело Таски, написати історію окремих різновидів фашизму[50]. Тільки після такого опису та порівняння можна спробувати дати визначення "фашизму" у формі єдиної загальної теорії.

2. Італійський фашизм

2.1 Виникнення та розвиток

Практично всі дослідники та теоретики згодні з тим, що фашизм є наслідком глибокої економічної і суспільної кризи. Однак це твердження не є надто змістовним, бо по суті слід говорити про масштаби і характер кризи. Це й ілюструє наступний огляд розвитку італійського фашизму[1]. Його виникнення та підйом були зумовлені і позначені особливими економічними, соціальними та політичними проблемами, що виникли ще у XIX столітті і загострилися перебігом і наслідками Першої світової війни.

У середині минулого століття Італія у порівнянні з іншими державами Західної та Центральної Європи була відсталою аграрною країною[2]. Однак з 70-х рр. XIX ст. тут здійснювалися спроби прискорити індустріалізацію. Їхнім результатом стала тісна співпраця між промисловістю, банками і державою, яка своєю політикою надавала підтримку економічному розвитку. Від цього виграла насамперед важка промисловість Північної Італії, тоді як інші галузі промисловості, особливо текстильна, опинилися у програші. Сільське господарство було взагалі занедбане. Це стосувалося не лише аграрного, та ще й багато в дечому феодального Півдня країни, а й сільських районів Півночі. В Італії справа не дійшла ані до аграрної революції, ані до реформи відносин власності або форм господарювання на селі. Маси дрібних орендарів та сільськогосподарських робітників, яким протистояла незначна кількість великих землевласників, жили в надзвичайно важких економічних умовах. Держава мало дбала про полег-

шення тяжкого становища як сільського, так і промислового пролетаріату, який сформувався у північних регіонах у процесі індустріалізації.

Королівство Італія, що виникло у 1861 р. після вдалих війн проти Австрії, щоправда виявилося спроможним встановити територіальну цілісність (у 1866 р. до нього було приєднано Венецію, у 1870 р. – Папську область), однак не здатним та й не готовим до вирішення дедалі дошкульніших соціальних проблем[3]. Індустріальним та аграрним елітам вдалося відстояти свої інтереси. Оскільки до 1880 р. тільки 2,5% населення користувалися виборчим правом, уряд складався здебільшого з правих і лівих лібералів, яким неважко було сформувати більшість у парламенті для підтримки такої політики. Але й після того, як чимала частина міських середніх прошарків в результаті виборчої реформи 1881 р. отримала право на участь у виборах, існуючому альянсу індустріальних еліт Півночі та аграрних еліт Півдня вдалося зберегти за собою владу. Шляхом змов, обіцянок та погроз вони змусили опозиційні сили до співпраці, а відтак і до збереження існуючого status quo. Для позначення цієї непарламентської політичної практики італійці вживали термін transformismo, в буквальному перекладі – "переформування, трансформізм". Але така політика замирення і компромісів під знаком transformismo виявилася неспроможною впоратися з дедалі гострішими проблемами: зростанням соціального протесту, масовими заворушеннями, голодними бунтами і страйками. Тому провідний ліберальний політик Джолітті спробував налагодити в цих умовах співпрацю з вождями заснованої у 1882 р. соціалістичної партії та з католицькими "пополярами" (популісти – італ.: Народна партія) шляхом послідовного здійснення заходів з модернізації та обережних соціальних реформ. Втім реформи, до яких прагнув Джолітті, як і його тактика transformismo, котра застосовувалася також соціалістами та "пополярами", наштовхнулися на відторгнення і

критику у буржуазному таборі. Оопозиційні сили об'єдналися в Італійську націоналістичну асоціацію ("Assoziazione Nazionalista Italiana"); вони рішуче відкидали запропоновані Джолітто соціальні реформи і намагалися відволікти увагу мас відверто націоналістичною та імперіалістичною політикою[4]. Але ця тактика, яку мимоволі змушений був взяти на озброєння і сам Джолітті, виявилася невдалою. Оскільки націоналістичні вимоги приєднання "невизволених (неспокутуваних) територій італійського народу" ("Italia irredenta") у Південному Тиролі та в Істрії з огляду на зовнішньополітичне становище країни були на той час фактично нездійсненними, увага правлячих кіл змістилася в бік колоніальної політики. Хоча вторгнення у 1896 р. в Абіссинію закінчилося нищівною поразкою італійських військ біля Адуї, їй в 1912 р. після довгих та кривавих боїв все ж вдалося добитися анексії Лівії. Але тактика відволікання уваги суспільства від соціальних проблем за допомогою імперіалістичних і націоналістичних гасел виявилася не зовсім вдалою і у сфері внутрішньої політики. Щоправда завдяки їй вдалося мобілізувати та об'єднати чималу частину середнього класу, але прихильники соціалістичної партії не дали себе обдурити гаслами підміни класової боротьби "боротьбою націй".

За головування Беніто Муссоліні[5] більша частина соціалістичної партії відмовилася від співпраці з урядом під знаком реформізму. Радикальне крило соціалістів досягнуло значного успіху під час голосування на перших виборах, що пройшли на засадах загального виборчого права (для чоловіків) у 1913 році. 1914 рік був позначений великою кількістю страйків невдоволених промислових та сільськогосподарських робітників. Це спонукало консервативні угруповання навколо прем'єр-міністра Саландри ще раз спробувати розбурхати націоналістичні настрої в середовищі середнього класу, щоб відвернути увагу суспільства від пекучих соціальних проблем. Спочатку така тактика, здавалося б, принесла

успіх. Під тиском інтервенціоністів, до яких приєднався і сам Муссоліні, який змушений був через це залишити соціалістичну партію, італійський уряд вирішив вступити у війну на боці союзників[6]. Спочатку війна призвела не лише до згуртування мас, спричиненого масовою мобілізацією, а й до модернізації та стрімкого росту економіки. Проте економічний підйом виявився настільки ж штучним, як і нетривким, оскільки він по суті грунтувався на військових замовленнях та кредитах, що підтримувалися державою.

Після війни з'ясувалося, що існуючі досі економічні, соціальні та політичні проблеми не тільки не зникли, а й навпаки – лише загострилися[7]. Перехід штучно роздутого військового виробництва на мирний лад в деяких галузях, що управлялися державою, вивявився вкрай важкою справою в умовах падіння попиту на світових ринках та великого бюджетного дефіциту. Дедалі більше дошкуляла інфляція, зросло безробіття[8]. В містах спалахнули численні страйки та заворушення, що сягнули свого апогею восени 1920 р., коли у промислових областях Північної Італії робітники захопили підприємства. Щоправда, уряду вдалося схилити їх до поступок завдяки обіцянкам підвищити заробітну платню, запровадити восьмигодинний робочий день та обов'язкове соціальне страхування, але обидві сторони не задовольнилися цим компромісом. Більша частина робітників була незадоволена угодою, бо вважала, що в цій ситуації слід було розпочати соціалістичну революцію. Суперечка навколо цього питання розколола італійський робітничий рух на реформістське та більш революційно налаштоване, максималістське крило і прямо чи опосередковано призвела до його послаблення[9]. Але й промисловці та підприємці також аж ніяк не були у захваті від компромісу, досягнутого за посередництва уряду. З одного боку, вони побоювалися того, що робітничий рух скористається здобутими ним позиціями для захоплення влади революційним шляхом, з іншого

боку, вважали непомірними обіцянки підвищення заробітної плати та інших соціальних поступок.

Ще більша соціальна напруга виникла у сільських регіонах Північної Італії. Там організаціям сільських робітників вдалося добитися ще вагоміших успіхів. Численні маєтки було захоплено і підпорядковано кооперативам, пов'язаним із розгалуженою мережею споживчих товариств, які в свою чергу контролювалися і керувалися соціалістичними лігами. До того ж, соціалістичні ліги зобов'язали вцілілих великих землевласників і навіть дрібні сільські господарства наймати певну кількість працівників за обов'язкового посередництва цих ліг незалежно від реальних потреб у робочій силі. При цьому максималістськи налаштовані лідери соціалістичних ліг не задовольнилися навіть такими безпрецедентними для Європи того часу здобутками, вони прагнули до повної колективізації землі. Подібні цілі рішуче відкидалися не лише великими землевласниками, а й численними дрібними господарями та орендарями, які не тільки не бажали віддавати землю, а й були зацікавлені у її подальшому придбанні. Звідси виник союз інтересів великих і дрібних землевласників, які боялися колективізації і прагнули скасування й тих реформ, що були вже запроваджені на практиці[10].

Хоча більш ніж сумнівним залишається питання про те, чи можна говорити про революційну ситуацію в Італії початкового повоєнного періоду, на що сподівалися соціалісти і чого боялися великі підприємці та аграрії, однак не існувало й жодних помітних ознак можливості розв'язання наболілих проблем нереволюційним чи парламентським шляхом. Політична і соціальна напруга доповнювалася та водночас ускладнювалася політичною кризою італійської системи урядування.

Парламентські вибори 16 листопада 1919 р. закінчилися нищівною поразкою ліберальних та демократичних партій, що досі перебували при владі. Соціалісти, що отримали 156 місць, стали найбільшою політичною

силою, тоді як католицька народна партія "пополярів" здобула 95 мандатів. Такий результат виборів вкрай ускладнив і навіть унеможливив утворення сильного та дієздатного уряду. Соціалісти і "пополяри" категорично відмовилися від співпраці між собою, тоді як нерішучі та нещирі спроби Джолітті схилити католицьку народну партію до коаліції з лібералами мали доволі нетривалий ефект. Без участі соціалістів та "пополярів" керувати країною було практично неможливо. Таким чином, традиційна італійська політика компромісу і transformissimo зазнала остаточного краху.

Цілком невдалим, навіть загрозливим для всієї системи правління, виявилося продовження попередніх спроб відволікти увагу від внутрішніх соціальних проблем шляхом роздмухування націоналістичних пристрастей, щоб таким чином досягнути інтеграції суспільства. Хоча Італія й зазнала декілька дійсно важких поразок після Першої світової війни, тим не менше їй вдалося досягти деяких цілей, оскільки вона увійшла до кола країн-переможниць. Італія отримала Південний Тироль та Істрію з Трієстом, але була змушена відмовитися від претензій на Далмацію на користь Югославії, причому Фіуме (Ріска) було проголошено вільним містом. Лише після тривалих переговорів та неабиякого спротиву італійський уряд дав свою згоду на таке рішення своїх союзників у Парижі. Італійська громадськість була обурена цим рішенням союзників, а також позірною бездіяльністю італійського уряду. В цій ситуації виник міф про "вкрадену перемогу", яким італійські націоналісти атакували своїх союзників та власний уряд. Міф про "вкрадену перемогу" в цьому відношенні нагадує легенду про "удар ножем у спину", що виникла у Німеччині. З огляду на ці націоналістичні емоції італійський уряд так і не наважився на енергійні дії, коли італійські війська під проводом поета Габріеле д'Анунціо не виконали наказу про відступ і 12 вересня 1919 р. свавільно окупували місто Фіуме. Протягом

16 місяців д'Анунціо, який присвоїв собі титул "команданте", господарював у місті, і вже тоді почав практикувати всі елементи політичного стилю фашистської Італії. Це стосується насамперед масових маршів і парадів його прибічників в чорних сорочках під прапором із зображенням черепа, войовничих пісень, вітання за древнім римським взірцем та емоційних діалогів натовпу з його вождем д'Анунціо[11].

Організація фронтовиків "Бойові загони" ("Fasci die combattimento"), створена Муссоліні в Мілані 23 березня 1919 р., взяла за взірець політичний стиль д'Анунціо і змогла скористатися вищезгаданими італійськими політичними, соціальними та економічними кризовими явищами. Але все це саме по собі не дає можливості збагнути, яким чином Муссоліні за дивовижно короткий термін вдалося створити масовий рух, який уже на початку 1921 р. налічував понад 200 тис. членів. Причиною цього можна вважати й постать самого Муссоліні, а також сповідувану ним ідеологію, яка увібрала в себе окрім націоналістичних ще й деякі соціалістичні елементи. Ця ідеологія та воєнізований зовнішній вигляд нового руху особливо приваблювали не лише націоналістів, а й колишніх соціалістів, а також ветеранів та молодь, які вбачали в цьому абсолютно новому русі, який рішучу відкидав усі існуючі партії і водночас намагався замінити їх собою, свіжу силу, здатну радикальним чином вирішити національні та особисті проблеми. Чим більш невизначеними і навіть суперечливими були вимоги фашистського руху, тим дієвішим був його вплив[12].

Іще дієвішою, аніж програма дій, виявилася політична тактика, яка власне зводилася до продовження війни, але відтепер вже як громадянської. Виконавцями та провідниками акцій, які дедалі частіше завершувалися вибухами насилля, були так звані сквадри, що складалися із студентів та ветеранів елітного італійського загону спеціального призначення "Ардіті" ("відважні, зухвалі"). Ці воєнізовані формування громадянської війни здобули

перші "звитяги" на щойно приєднаних територіях Трієста і Венеції Джулії, де вони "вступили у боротьбу" з меншинами словенського походження, котрі вважалися "ворогами" Італії і представниками "чужого" марксизму. Будинки і представництва організацій словенських меншин, а також соціалістів, було зруйновано. У другому півріччі 1920 р. фашисти поширили свої насильницькі дії на територію Болоньї, після того як там на засіданні міської ради було застрелено депутата від націоналістів і ветерана війни. Фашисти відповіли на це політичне вбивство численними терористичними актами, що за фактичної бездіяльності поліції і зі схваленням були сприйняті буржуазними колами. "Сквадри" громили редакції соціалістичних газет та осередки соціалістичних організацій, спустошували і підпалювали їх. Деяким представникам соціалістів погрожували, інших били і навіть вбивали. Незабаром "сквадри" розпочали каральні експедиції (spedizioni punitive) у сільських околицях Болоньї та Феррари, а згодом і по всій Емільї та Романьї, під час яких від села і до села, від міста і до міста, зрештою від однієї провінції до іншої грабувалися профспілкові будинки, кооперативи і партійні штаб-квартири, піддавалися тортурам і страчувалися політичні супротивники з лав соціалістів і пополярів. Ці акції усіляко схвалювалися аграріями та дрібними землевласниками, які матеріально підтримували фашистські організації, що виникали повюди, або вступали до їхніх лав. Відтак змінювалася не лише чисельність, а й соціальний склад фашистського руху.

Тоді як перші (міські) фашисти були переважно офіцерами, студентами, вихідцями з інтелігенції та декласованих верств населення, "сквадри" так званого аграрного фашизму складалися із великих землевласників-аграріїв, селян-середняків, дрібного селянства, а також сільськогосподарських робітників, що добровільно чи примусово приєдналися до фашистських профспілок сільськогосподарських робітників[13].

Сюди ж слід додати представників середнього класу із невеликих провінційних міст. Таким чином склався специфічний соціальний профіль фашизму. Він перетворився на рух, що підтримувався переважно середнім класом, з радикальними антисоціалістськими гаслами, хоча в його програмі й збереглися деякі проголошені на початку антикапіталістичні пункти. Внутрішня суперечливість партійної програми маскувалася ідеологією націоналізму та акціями сквадр.

Однак швидке зростання фашизму і перемоги його аграрного крила у громадянській війні проти соціалістів і пополярів породили і певні проблеми. Йдеться про регіональну відокремленість деяких фашистських партійних осередків, які практично повністю підпорядковувалися місцевим вождям (і прихильники, і супротивники називали їх абісінським словом "рас", тобто "вождь"). Оскільки "раси" вели між собою непримиренну конкурентну боротьбу, вони загрожували не стільки керівному становищу Муссоліні, скільки перешкоджали його намаганням створити єдину партійну структуру та укласти пакт про примирення із соціалістами. Хоча Муссоліні і вдалося 7 листопада 1921 р. об'єднати свій рух у не надто міцну Національну фашистську партію (НФП), проте його концепція примирення зазнала повного краху. Проголошений вождями аграрного фашизму терористичний похід проти соціалістів, пополярів та лібералів невпинно набирав обертів. На партійному з'їзді в Римі у листопаді 1921 р. Муссоліні довелося вдовольнитися лише титулом "дуче" ("вождь, полководець"). Йому так і не вдалося хоч якось вгамувати чи поставити під свій контроль запал і рівень агресивності підлеглих йому вождів.

Таким чином, фашистська партія аж ніяк не була схожа на моноліт. Тоді ще можна було скористатися внутрішніми чварами фашизму, щоб принаймні покласти край його терористичним ексцесам. Але цього так і не сталося.

Намагаючись послабити соціалістів та пополярів, Джілотті припустився фатальної помилки, залучивши фашистів до виборчого союзу лібералів. Але такий прийом transormissimo стосовно фашистів виявився цілковито невиправданим. Фашисти, котрі після виборів у квітні 1922 р. здобули 35 місць у парламенті, отримали певне визнання з боку лібералів, однак не припинили своєї відверто протизаконної терористичної кампанії. Але тепер військові та поліція виявляли ще менше бажання перешкоджати насильницьким діям фашистів. Соціалісти та пополяри, які знову стали переможцями виборів, так і не змогли об'єднатися для захисту від фашизму. Коли об'єднаний фронт всіх соціалістичних угруповань (за винятком комуністів) під назвою Allianza del Lavoro звернувся із закликом до загального страйку проти фашистів, у чиновників та буржуазних сил знову "ожили" спогади про захоплення фабрик, хоча соціалісти цього разу мали на увазі лише захист демократичних свобод і самих себе від фашистів. Пополяри і ліберали, а також органи виконавчої влади, бездіяльно спостерігали за тим, як фашистські сквадри, котрі почали отримувати значну матеріальну підтримку і з боку промислових кіл, безжально громили опір соціалістів. Водночас Муссоліні зумів переконати всіх, що він є тою єдиною людиною, котра здатна вберегти країну від хаосу, який насправді був створений його власною армією громадянської війни.

Увечері 27 жовтня Муссоліні виступив перед сквадрами, які зібралися у Неаполі, і віддав наказ рушити маршем на Рим[14]. Хоча частина чорносорочечників була зовсім неозброєною, а частина – лише погано озброєною, ані поліція, ані війська не втрутилися в перебіг подій. А після того, як король відмовився підписати наказ про запровадження стану облоги, підготовлений міністром Луїджі Фактою, перемогу Муссоліні можна було вважати остаточною. Він був призначений прем'єр-міністром, а марш, що розпочався під приводом "загрози для народу", переріс у тріумфальний і звитяжний похід.

2.2 Фашизм при владі

28 жовтня 1922 р. Муссоліні очолив уряд, але його становище здавалося вкрай хитким. Із 535 депутатів парламенту лише 35 належали до Національної фашистської партії (НФП, Partio Nazionale Fascista), до якої однак на початку 1923 р. приєдналася Націоналістична партія. Муссоліні довелося піти на коаліцію, до якої окрім згаданих вище націоналістів увійшли також ліберали, демократи, а згодом і "пополяри". У намаганнях згуртувати цю вельми неоднорідну коаліцію він мав змогу не лише зіштовхувати її членів між собою, а і в будь-який момент погрожувати їй застосуванням своєї позапарламентської сили. Такою силою стала на той час його партійна армія, яка не була розпущена і яку переформували в міліцію, формально підпорядковану військовому командуванню, але на відміну від державної армії не приведену до присяги ані королю, ані фашистському дуче.

Усе ж таки страх перед цією армією громадянської війни та непримиренними вождями провінційного фашизму аж ніяк не пояснює, а тим більше не виправдовує того, що сталося 8 листопада 1923 р., коли парламентські союзники фашистів погодилися прийняти так званий "закон Ачербо" (Legge Acerbo)[15]. Згідно з ним будь-яка партія, що набирала на виборах найбільшу кількість голосів, але не менше 25%, отримувала майже дві третини місць у парламенті. На виборах 5 квітня 1924 р. з'ясувалося, що ліберали та "пополяри" своєю згодою на ухвалення "закону Ачербо" самі прирекли себе на поразку. Фашисти разом зі своїми ліберальними партнерами по виборчому списку одержали майже дві третини мандатів і незаперечну владу в парламенті. Успіхом на виборах вони, однак, завдячували передовсім організації терористичних акцій та грошовій допомозі з боку індустріального союзу "Конфіндустрія" (Confindustria)[16]. Здавалося, що Муссоліні нарешті досяг своєї

мети. Він став законно обраним та незаперечним главою уряду, більше того, йому, схоже, вдалося приборкати і тих низових фашистських вождів, які недвозначно закликали до так званої "другої революції". І тут трапилася подія, яка мало не коштувала Муссоліні відставки та руйнування все ще аморфної та несповна розвинутої фашистської системи.

10 червня 1924 р. фашистські сквадристи напали на депутата від соціалістів Маттеотті та вбили його по дорозі до парламенту. Це була далеко не перша жертва фашистського терору, але саме Маттеотті мав репутацію депутата, особливо шанованого за свої хоробрі і прямі виступи проти фашистських безчинств. Тому його вбивство викликало особливе обурення. Тоді як комуністи марно вимагали розпочати загальний страйк, демократи, католики та соціалісти зуміли об'єднатися в єдиний антифашистський фронт захисту. Але опозиція, очолювана Джорджо Амендолою, спромоглася лише на деякі нерішучі кроки. Замість того, щоб рішуче та в ультимативній формі висунути перед королем вимогу про відставку Муссоліні, опозиційні депутати (за винятком комуністів та деяких лібералів) залишили парламент і влаштували на Авентині свій окремий представницький орган.

Після деяких вагань Муссоліні знову продемонстрував своє вміння нацьковувати своїх супротивників один на одного з метою їхнього усунення Він звернувся до короля, церкви та промисловості із застереженням про загрозу розгортання соціалістичного руху в разі поразки фашистського уряду. Водночас він відсторонив від влади деяких фашистських політиків особливо відомих своїм радикалізмом, а свою міліцію змусив присягнути королю. Муссоліні застосував таку ж подвійну стратегію, побудовану на поступках і погрозах, і щодо критиків та конкурентів у власному партійному середовищі. Він втілив у життя вимоги радикальних фашистських вождів про повну перебудову державного та суспільного життя

на фашистських засадах, але водночас і обмежив вплив непримиренних представників провінційного фашизму. Така політика принесла Муссоліні успіх. Він повернув собі підтримку монархії, армії та промисловості, відсторонив своїх конкурентів-однопартійців і розбив антифашистську опозицію. Ці перетворення, які в кінцевому підсумку остаточно знищили ліберальну систему в Ітаілії, відбувалися поетапно.[17]

2 жовтня 1925 р. були створені фашистські корпорації, в які об'єднали робітників та працедавців і які поклали край свободі профспілкового руху. На початку листопада 1925 р. були ухвалені "вищі фашистські закони" (Leggi Fascistissime), що розширили повноваження глави уряду за рахунок парламенту, який відтепер повністю підпорядковувався виконавчій гілці влади. Подальшими законами було розпущено міські збори народних депутатів, скасовано право на зібрання та об'єднання, ліквідовано свободу преси та легалізовано звільнення політично неблагонадійних службовців. Після чергового замаху на Муссоліні 9 листопада 1926 р. вийшов закон "Про захист держави", яким розпускались усі партії, за винятком фашистської, заборонялися всі опозиційні газети і створювалися спеціальні суди для переслідування політичних ворогів режиму. На початку 1928 р. було ухвалено новий закон про вибори. Згідно з ним "велика фашистська рада" перед виборами складала єдиний список кандидатів, який міг бути підтриманий або відхилений виборцем лише в цілому. Відтак на зміну парламентській системі в Італії остаточно прийшла диктатура. Але ця диктатура зовсім не була настільки тоталітарною і згуртованою, як запевняли фашисти у своїй пропагандистській формулі "тоталітарної держави" (stato totalitario). Насправді фашистська держава зберегла свій початковий характер союзу. Своєю тривалістю та міцністю режим завдячував здатності Муссоліні бути посередником між різними силами та врівноважувати протиріччя між ними.

Владні повноваження Муссоліні базувалися, по-перше, на статусі глави уряду (capo del governo), наданому йому королем, по-друге, на підпорядкованій йому як "вождю фашизму" (duce del fascismo) єдиній фашистській партії з її міліцією та численними залежними від неї організаціями. Муссоліні опікувався тим, щоб зберегти за собою цю подвійну функцію глави держави і партії. Партія не була підпорядкована державі чи включена до її структури, як цього вимагали консервативні партнери Муссоліні; але й держава не підпорядковувалася партії, як цього бажали радикальні фашисти, близькі до Фаріначчі. Але хоча баланс між паралельними апаратами держави і партії, свідомо створений Муссоліні, зберігся, проте на практиці він зумовив швидше бюрократизацію партії, аніж "фашизацію" бюрократії. Тому ідеологічна уніфікація в Італії і близько не набула такого розмаху як у націонал-соціалістичній Німеччині. Влада та вплив корони, військових і церкви збереглися й надалі[18]. Вони взагалі не були ідеологічно поглинуті фашизмом, а залишалися на становищі його союзників. Згідно з Латеранським конкордатом, укладеним у лютому 1929 р., католицька церква здобула навіть більше влади та впливу, ніж досі. Вона отримала не лише чималі фінансові дотації з боку держави, а й виторгувала для себе далекосяжні права на участь і співпрацю у сфері виховання та сімейного життя.

Ще складнішими та неоднозначнішими були структура і методи функціонування корпоративної системи, яка вважалася третьою колоною фашистського режиму[19]. Хоча за вже згаданим законом від жовтня 1925 р. фашистські профспілки визнавались єдиними представниками інтересів робітників, тим не менш підприємці отримали необмежену владу у внутрішніх виробничих справах. Корпоративна система, запроваджена законом 1926 р. і "Хартією праці" (Carta del Lavoro) 1927 р., також мало відповідала уявленням фашистських синдикалістів про гармонійну та рівноправну співпрацю між робітниками і

роботодавцями. І справді, про рівноправність представників робітників з підприємцями в дванадцяти різних синдикатах, які знову ж таки об'єднувались у корпорації, не могло бути й мови. Більше того, в особі "Конфіндустрії" (Confindustria) підприємці мали свій представницький орган, який відстоював економічні та соціальні інтереси промисловості в державному апараті та у "великій фашистській раді". Тож і в цій царині рівновага була дуже нестійкою. З одного боку, про повне уподібнення індустрії до фашизму і його ідеології взагалі не йшлося, з іншого, промислові магнати втратили прямий вплив на політичне життя і мали всі підстави побоюватися в майбутньому загрози зростання рівня втручань держави в економічне життя. Узагальнюючи, можна сказати, що фашистська тоталітарна держава (stato totalitario) ґрунтувалася на складній та неоднозначній системі взаємного контролю та противаг. Про тотальне уподібнення ідеології фашизму в цих умовах говорити неможливо. Позиція Муссоліні суттєво залежала від його спроможності зберегти і посилити підтримку фашистської партії, доволі неоднорідної за своїм кадровим і соціальним складом, та заручитися схваленням її діяльності з боку широких груп населення шляхом плебісциту. Цього неможливо було досягти лише репресивними заходами проти вождів робітничих організацій, а особливо проти національних меншин – німців у Південному Тіролі та словенців з хорватами в Істрії і Трієсті. Тривалість та міць фашистського режиму залежали також і від успіхів Муссоліні в економіці та зовнішній політиці. Спочатку йому й справді це вдавалося.

У першій фазі фашистського режиму, яка тривала до 1930 р., відбулося помітне пожвавлення економіки[20]. Це було зумовлено перш за все загальним станом світової економіки, бо і в інших країнах після важкої повоєнної кризи спостерігалося покращення економічної кон'юнктури. З іншого ж боку, дифірамби фашистської пропаганди на адресу фашистського уряду, якому вона ставила

в заслугу подолання економічної кризи, були принаймні частково небезпідставними. Економічна політика того періоду була позначена поєднанням ліберальних та інтервенціоністських методів. Це стосувалося переходу до вільної торгівлі, реприватизації деяких державних підприємств та установ, лібералізації акціонерного права – з одного боку, та заморожування державою рівня оплати праці і роздрібних цін, підтримки збиткових підприємств та програм державної підтримки певних галузей промисловості і внутрішної колонізації – з іншого боку.

Інтервенціоністська економічна політика держави посилилася після того, як у 1929 р. Італія почала відчувати на собі наслідки світової економічної кризи. Кількість безробітних, яка в 1934 р. перевищила 1 мільйон чоловік, намагалися знизити шляхом запровадження часткової зайнятості та подальшим зниженням рівня оплати праці (що призвело до втрати 15% доходів промисловими робітниками та до 40% аналогічних втрат у селян), а також іншими заходами з підтримки зайнятості та створення робочих місць. Оскільки ці кроки не принесли очікуваних швидких результатів, а рівень національного доходу, досягнутий у 1929 р., вдалося відновити лише у 1939 р., ще більше посилилися державні заходи з розвитку економіки. З початком абісінської війни у жовтні 1935 р., на яку Ліга Націй відповіла економічними санкціями, економічна політика набула автаркічного характеру, зумовленого воєнними міркуваннями. Але водночас здійснювалась і експансіоністська зовнішня політика, яка розпочалася нападом на Абісінію та ідеологічно виправдовувалась метою відродження Римської імперії. Вочевидь Муссоліні був змушений відволікати увагу від внутрішніх соціальних та економічних проблем, маскуючи їх ефемерними зовнішньополітичними успіхами.

Ця імперіалістична політика, позначена зовнішніми та внутрішніми мотивами, спочатку була успішною[21]. У внутрішній політиці націоналістичні емоції, підігріті

військовими успіхами в Абісінії, Іспанії та Албанії, призвели до згуртування широких верств населення, чиї симпатії до режиму зумовлювалися запровадженням грошової допомоги на дітей та оплачуваної відпустки, а також розгортанням діяльності контрольованої фашистами установи з організації дозвілля "Після роботи" (Dopo Lavoro)[22]. Завдяки військовим операціям, армію, яка не ототожнювала себе з режимом, можна було тісніше пов'язати з ним хоча б доти, доки вони були успішними. Внаслідок переходу до політики автаркії та до військової економіки, втручання держави в господарчу діяльність посилилося настільки, що вплив промисловців та їхньої, як і раніше, впливової спілки "Конфіндустрія" помітно ослабнув. Посиленню та дедалі зростаючому самоутвердженню фашистського режиму у внутрішньополітичній сфері стояв на заваді той факт, що фашистська Італія дедалі більше потрапляла в зовнішньополітичну та військову залежність від свого міцніючого союзника – націонал-соціалістської Німеччини. Цей розвиток, який опосередковано призвів до краху фашистської системи в Італії, був більш-менш вимушеним, хоча Муссоліні безперечно його не бажав.

Муссоліні спостерігав за розвитком націонал-соціалізму та приходом нацистів до влади зі змішаними почуттями[23]. Одного разу він з гордістю зауважив, що створений ним взірець наслідується у Німеччині, хоча фашизм, за словами самого Муссоліні, не був експортним товаром. Втім, з іншого боку, Муссоліні був рішуче налаштований проти прагнень націонал-соціалістів до "аншлюсу" Австрії. Коли австрійські націонал-соціалісти в 1934 р. здійснили путч, жертвою якого став федеральний канцлер Дольфус, Муссоліні демонстративно підтягнув до прикордонного Бреннерського перевалу війська. Через острах перед політичним та економічним впливом Німеччини в Південно-Східній Європі, яку Італія вважала своєю сферою впливу, Муссоліні у 1935 р. на конференції у Стрезе був готовий

навіть на певну, хай і доволі обережну, участь у оборонному фронті проти націонал-соціалістичної Німеччини. Але після нападу на Абісінію західні сили не бажали і не могли прийняти фашистську Італію до антинацистського союзу. Щоб остаточно не підірвати основи та принципи створеної ними Ліги Націй, вони вирішили застосувати проти Італії економічні санкції. Ця половинчата політика, позначена до того ж і нещирістю, неминуче дозволила вступити у гру "третьому рейху", який постачав Італії гостро необхідну їй сировину (особливо вугілля) та промислові товари.

Співпраця обох фашистських сил була скріплена в 1936 р. спільним вступом в іспанську громадянську війну. У листопаді того ж року було сформовано вісь Берлін-Рим. Насправді вона не була настільки міцною, як це вважали антифашисти, що прибували до Іспанії практично з усіх країн Європи та США, аби у боротьбі проти Франко і німецьких та італійських інтервентів завдати поразки міжнародному фашизму. Фашистська Італія, котра як і Німеччина вийшла з Ліги Націй, врешті погодилась з "аншлюсом" Австрії Третім рейхом у березні 1938 р. У вересні 1938 р. на конференції в Мюнхені Муссоліні все ще вдавалося відігравати роль "чесного посередника" між Гітлером і главами урядів Франції та Англії, які всупереч волі Чехословаччини віддали Судетську область "третьому рейху"; але завадити тому, що саме Гітлер, який завдяки своїй реваншистській політиці здобував один успіх за іншим, визначатиме надалі перебіг подій у європейській політиці, Муссоліні вже не міг. Тим не менше, Муссоліні в 1939 році намагався запобігти німецько-польській війні і зберегти свій нейтралітет. Але він таки скористався ситуацією, щоб у 1939 році окупувати Албанію, а через рік напасти на вже завойовану німецькими військами Францію, щоб забезпечити й собі частину здобичі.

Таким чином, Італія остаточно загрузла у війні, яку вона аж ніяк не могла вести на рівних зі своїм союзни-

ком – всепереможним, як здавалося спочатку, німецьким Рейхом. Щоб показати світу та італійському суспільству, наскільки слабкими та залежними від Німеччини є військові сили Італії, які так вихваляла фашистська пропаганда, зовсім не потрібно було чекати невдалого походу проти Греції, яка була переможена згодом німецькими військами у 1940 році, чи поразок у Північній Африці, за які згодом взяв переконливий реванш німецький африканський корпус Роммеля. Тоді як італійські солдати воювали в Росії у функції поплічників німецьких військ, американські та англійські армії 10 липня 1943 р. висадилися на Сицилії, і долаючи слабкий опір, впритул наблизилися до столиці країни. Їхнє вторгнення прямо та опосередковано призвело до падіння фашистського режиму в Італії.

2.3 Італійський Рух опору (Resistenza) та занепад фашизму

25 липня 1943 р. Муссоліні був відправлений у відставку італійським королем і відразу ж заарештований. Усуненення Муссоліні ще не означало остаточної поразки фашизму в Італії, але стало вирішальним кроком на шляху до цього. Повалення режиму Муссоліні було справою короля, деяких офіцерів та частини діячів фашистської партії. При цьому вони могли розраховувати на більш-менш відкриту підтримку церкви. Зрозуміло, що цей путч, який очолив маршал Бадольйо, закінчився успіхом лише завдяки присутності американських та англійських військ в Італії. Специфічна структура фашистського режиму та наявність дієвого руху опору – Резистенци – стали натомість опосередкованими чинниками успіху державного перевороту. Оскільки армія, церква та король зберегли свої позиції після встановлення фашистської диктатури, то навіть і в 1943 році у них було достатньо владних повноважень для усунення Муссоліні. Вони були змушені піти на

такий крок не лише через присутність військ союзників, а й під прямим або опосередкованим тиском італійської Резистенци. Італійський Рух опору досить швидко став одним із владних важелів, значення якого не слід ані применшувати, ані перебільшувати. Щоб зрозуміти це, потрібно коротко зупинитись на історії тої опозиційної сили, що згуртувалася навколо поняття антифашизму, яке виникло ще в 1922 році[24].

Як уже зазначалося вище, Муссоліні вдалося розгромити антифашистську акцію на Авентині. Під час встановлення фашистської диктатури були заборонені всі опозиційні партії, профспілки та газети. Противники режиму вистежувалися спеціальною таємною поліцією та засуджувалися спеціалізованими судами до тривалого ув'язнення або до заслання на віддалені острови. Суворо переслідувалися національні меншини, хоча євреїв, яких в Італії було дуже мало, спочатку не чіпали. Тільки в 1937/38 рр. по мірі посилення співпраці з націонал-соціалістською Німеччиною, почали здійснюватися антисемітські акції, що підпадали під осуд нюрнберзьких законів. З італійських фашистів, у чиї лави, принаймні на перших порах, вступали також і громадяни єврейського походження, не було вбито жодного єврея. "Расизм", який пропагував Муссоліні, не мав біологічного характеру.

Хоча терор у фашистській Італії не сягнув таких масштабів та інтенсивності, як у нацистській Німеччині, Муссоліні все ж таки вдалося практично повністю знищити антифашистську опозицію. Тим антифашистам, які не втекли або не були заарештовані, спочатку лише з великими труднощами вдавалося переховуватися від таємної поліції чи знаходити підтримку в населення. Як відомо, режиму, завдяки широко розрекламованій соціальній та економічній політиці, принаймні в перші роки вдалося здобути неочікувано велику підтримку серед населення, в тому числі і серед робітників. Те, що антифашистам на

початку не вдалося добитися жодних вагомих успіхів, було зумовлено ще й їхньою роз'єднаністю.

Керівництво нелегальної комуністичної партії, що спочатку перебувало всередині країни, намагалося здійснювати акції із розповсюдження листівок та проводити поодинокі страйки. Після арешту багатьох видатних діячів, серед яких був і теоретик партії Антоніо Грамші, який помер в ув'язненні в 1935 р., керівництво партії на чолі з Тольятті перебралося за кордон, звідки координувало подальші антифашистські акції. Співпраця з буржуазними силами та соціалістичними партіями на початковому етапі рішуче відкидалася. І хоча чимало соціалістів та комуністів сиділи разом у фашистських в'язницях, навіть Тольятті, щоправда не без вагань, погодився у 1928 р. з директивою Комінтерну, згідно з якою переслідувані фашистською поліцією соціалісти трактувалися як "близнюки фашизму". Тільки після VII-го світового конгресу Комінтерну комуністи відмовилися від тези про соціал-фашизм і почали шукати співпраці з соціалістами та іншими антифашистами, сповідуючи ідею "народного фронту".

Однак інтенсивна співпраця антифашистів різних політичних кольорів насправді існувала вже давно. Її започаткували представники реформістського та революційного крила італійського соціалізму, що створили "Антифашистське співтовариство" (Conzentrazione antifascista) у французькому вигнанні. Карло Росселлі, який у 1929 р. втік з табору для інтернованих осіб на Липарських островах, вдалося залучити до антифашистської співпраці не лише соціалістів та лібералів, а й деяких "пополярів" емігрантів. Заснована ним організація "Справедливість і свобода" (Giustizia e Liberta) відстоювала радикальну республіканську концепцію і організувала, діючи із Франції, різні підпільні угруповання у Північній Італії, які, втім, були розгромлені фашистською поліцією в 1934 р. Самого Росселлі було вбито у французькій еміграції в 1937 р.

Монархічно налаштований поет Лауро де Босіс своїм пропагандистським польотом в 1931 р. до Риму, з якого він не повернувся, довів, що і в стані консерваторів були люди, які виступали проти фашизму. Поступово антифашистський фронт посилювався, а саме поняття антифашизму стало символом, що кликав і надихав на боротьбу. Це виявилося передовсім під час громадянської війни в Іспанії, в якій італійські антифашисти з різних партій разом із своїми зарубіжними друзями і товаришами боролися проти Франко і німецьких та італійських військ, що поспішили на допомогу диктатору.

Акції італійських антифашистів здійснювалися переважно за кордоном і часто обмежувалися публіцистичними випадами проти фашистської Італії. Втім, на особливу увагу заслуговує факт готовності до співпраці антифашистів різної партійної приналежності. Це стосувалося не лише планів діяльності після усунення фашистів, що обговорювалися на різних антифашистських конгресах у Франції, а згодом і в США, а й акцій спротиву в самій Італії, організованих зміцнілим і більш згуртованим Рухом опору. Наявність Резистенци та острах, що антифашистська боротьба може привести до революції, вплинули на рішення короля та маршала Бадольо відправити Муссоліні у відставку та розпочати переговори з союзниками про перемир'я. Відтоді Резистенца перетворилася на масовий рух, спрямований не лише проти німецької окупації, а й проти створеної німцями фашистської "республіки Сало". Ця остання фаза італійського фашизму, який прагнув повернутися до своїх "революційних витоків", а насправді все більше перетворювався на звичайного колаборанта німецьких окупантів, є і складною, і цікавою водночас.

Після того, як 8 вересня 1943 р. Бадольйо оприлюднив підписану за п'ять днів до того угоду з союзниками про перемир'я, німецькі війська за кілька днів окупували ще не зайняті союзниками області Північної та Середньої Італії. До колишнього союзника німецькі окупанти

ставилися тепер як до переможеного ворога. Південний Тіроль та Венеція були анексовані, захоплені німецькими військами території систематично й брутально грабувалися та прочісувалися гестапо і СС у пошуках євреїв чи політичних ворогів. Незважаючи на цю політику, підпорядковану виключно інтересам нацистської Німеччини, Муссоліні, звільнений 12 вересня 1943 р. фашистським десантом, через одинадцять днів проголосив заснування "Італійської Корпоративної Республіки" (Republica Sociale Italiana)[25].

Муссоліні, який ще не повністю втратив свою привабливість, не без успіху намагався заручитися підтримкою населення. Із своєї резиденції в Сало на озері Гарда він проголосив широкі соціальні реформи та звернувся до патріотизму своїх співвітчизників, закликаючи їх пліч-о-пліч з окупаційними німецькими військами боротися проти ворогів країни та реакційних сил, що відняли у нього владу. Однак ці заклики не мали великого успіху, хоча "республіка Сало" все ж була не просто звичайним маріонетковим урядом, бо багато фашистів вважали за необхідне залишатися вірними Мусоліні аж до самого кінця. Але ініціативу поступово перехоплювали союзні війська й партизани Руху опору, які переможно просувалися вперед. Навіть на території самої дедалі слабшої фашистської "республіки Сало" почалися страйки, напади на фашистів та німецькі війська, інші насильницькі акції, які зрештою призвели до того, що вся провінція була звільнена ще до вступу армій союзників.

Звісно ж не слід переоцінювати масштаби та успіхи антифашистської діяльності й самого італійського Руху опору. До того ж не можна не брати до уваги той факт, що між комітетом антифашистських партій (Comitato di Liberazione Nationale), сформованим у Римі, та консервативними й церковними колами навколо короля виникало тертя й розпочалися конфлікти, причому комуністи залишилися прихильниками ідеї народного фронту та

виступили проти вимог заміни монархії республікою або демократією рад. Проте, незважаючи на ці протиріччя всередині Руху опору, особливо помітні у перші повоєнні роки, в цілому треба визнати, що більша частина Італії після путчу Бадольйо визволилася від фашистського панування сама. Цей факт, як і співпраця між антифашистами різної партійної приналежності на порівняно ранній стадії, сприяли досягненню консенсусу італійськими партіями, котрі за винятком неофашистів й досі залишаються вірними антифашистським традиціям, консенсусу, вплив якого відчувається й досі.

Це звернення до традицій антифашизму позначене втім і певними ідеологічними рисами, які влучно характеризує анекдот про те, що в Італії нараховується 80 мільйонів мешканців, бо до сорока мільйонів фашистів, які мешкали в цій країні перед 1943 роком, слід додати ще сорок мільйонів антифашистів, що з'явилися після 1943 року. Не випадково і те, що цей італійський анекдот не має свого німецького аналога. Як буде показано в наступному розділі, попри всі спільні риси, "німецький фашизм" все ж суттєво відрізнявся від "первинного" італійського фашизму з точки зору причин, структури і, не в останню чергу, наслідків.

3. Націонал-соціалізм

3.1 Виникнення та розвиток

НСДАП (NSDAP, Націонал-соціалістична робітнича партія Німеччини,) як і фашистська партія в Італії, виникла у часи економічної та суспільної повоєнної скрути. Але її перетворення на масову партію почалося лише в роки світової економічної кризи. Якщо Муссоліні прийшов до влади майже через три роки після заснування своєї партії (щоправда, до цього слід додати шестирічний період її розвитку та консолідації), то Гітлеру знадобилося для цього 13 років, причому владою він скористався для того, щоб впродовж шести місяців усунути всі конкуруючі та ворожі йому сили. Таким чином, НСДАП і фашистська партія в Італії мають різну за своїм характером історію розвитку. Це пояснюється насамперед різними передумовами становлення цих фашистських партій.

Німеччина перебувала на значно вищому ступені промислового розвитку, ніж Італія. Аграрної проблеми, аналогічної італійській, тут не було. Більшість німецького робітничого руху під проводом Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН) була налаштована на реформи та брала активну участь у придушенні революційних ініціатив лівих соціалістів і комуністів. Демократичні уряди спочатку спромоглися подолати кризу, зумовлену перебудовою економіки, орієнтованої на військові потреби, на мирний лад та тягарем репараційних виплат. На перших порах вдалося навіть приборкати націоналістичний реваншизм, який після програної війни був у Німеччині ще сильнішим, ніж в Італії. І все ж спокій, який запанував після повоєнної

кризи з її економічними, соціальними та політичними негараздами, був оманливим. Негаразди, що дошкуляли Ваймарській республіці в економічній, соціальній та політичній сфері з самого початку її створення, загострилися і посилилися після вибуху світової економічної кризи. І все ж навіть з урахуванням різниці в часі передумови виникнення німецького та італійського фашизму характеризуються і спільними структурними рисами[1].

Історія, структура, програмні засади та політична практика НСДАП теж багато в чому нагадує італійський прообраз[2]. Не випадково та зовсім небезпідставно націонал-соціалізм з 1922 року почали називати "фашизмом" і вели боротьбу проти нього саме під цією назвою. Як і італійська НФП, Німецька партія робітників, котра з 24 лютого 1920 р. проголосила себе "Націонал-соціалістичною робітничою партією Німеччини", на початковій стадії розвитку, що тривала до 1923 р., рекрутувала до своїх лав передовсім ветеранів Першої світової війни та городян і селян із середніх верств населення[3]. Робітники у співвідношенні з офіцерами, дрібними ремісниками, службовцями, чиновниками та селянами складали в ній явну меншість. Але ця вдавано робітнича партія наполегливо намагалася залучити на свій бік і пролетарські прошарки. Цій меті слугували різні вимоги псевдосоціалістичного змісту, такі як націоналізація трестів, конфіскація воєнних доходів, земельна реформа та – згідно з розпливчастими формулюваннями програми із 25 пунктів від 24 лютого 1920 р. – "подолання відсоткової кабали"[4]. Ці антикапіталістичні цілі, знову ж таки за прикладом італійської НФП, було доповнено відверто антисоціалістичними та націоналістичними програмними пунктами, які повністю перекреслювали всі попередні. Проте центральним пунктом програми був антисемітизм, який став своєрідним об'єднуючим стрижнем різних націоналістичних, антикапіталістичних та антисоціалістичних

вимог. У різних розділах партійної програми євреї розглядалися і переслідувалися не тільки як національна меншина – в ній було висунуто вимогу не лише вислати за межі Німеччини "східних євреїв", що проникли в країну, а й перевести німецьких асимільованих євреїв, які століттями жили у Німеччині, на становище "іноземців". Більше того, всі євреї демонізувалися й розглядалися як істинні винуватці німецької поразки, на них покладалася відповідальність за марксистську загрозу та всі негативні сторони капіталізму. Цей антисемітизм, вмотивований переважно расистською ідеологією, але не лише нею, з самого початку відрізняє націонал-соціалістів від італійських фашистів. Загальною рисою є лише прагнення до знищення, яке в Італії було спрямоване не проти незначної кількості євреїв, а проти марксистів, а також – проти національних меншин, на що часто не звертають уваги.

Спільні риси італійського фашизму та націонал-соціалізму простежуються не лише у соціальній чи ідеологічній сферах, а й у зовнішньому вигляді та політичній практиці. НСДАП також була організована на військових засадах і мала одягнуті в уніформу та частково озброєні підрозділи. "Штурмові загони" (СА, Sturmabteilungen), створені 3 серпня 1921 р., вже у листопаді 1923 р. налічували 15 000 чоловік[5]. Ці "штурмові загони", що складалися переважно з дрібнобуржуазних елементів і формувалися із молоді та мали підкреслено чоловічий характер, мало чим відрізнялися в цьому відношенні від фашистських "сквадр". Попри запозичення і практикування військових ритуалів "штурмовиками" в організації та зовнішньому оформленні, вони суттєво відрізнялися від армії громадянської війни Муссоліні у двох моментах. Націонал-соціалістичні штурмові загони шукали і провокували силові зіткнення із політичними супротивниками та брали в них активну участь, але їхні сутички в залах для зібрань та вуличні бої і близько неможливо порівняти з масшта-

бами італійського терору. Інша розбіжність полягала в тому, що на відміну від сквадр італійського аграрного фашизму, які в кадровому та матеріальному відношенні підтримувалися і розбудовувалися аграрними магнатами, "штурмовики" ніколи, навіть на початковому етапі свого існування, не були інструментом великих землевласників і підприємців.

Грошові пожертви, які отримував Гітлер з боку деяких малих та середніх підприємців, були порівняно мізерними. Тоді як фашистський рух в Італії, принаймні спочатку, нагадував армію громадянської війни, яку утримували аграрії та промисловці, але яка ніколи не була від них цілком залежною, НСДАП із самого початку намагалася розширити коло свої членів та прихильників головним чином завдяки активній пропаганді: промовам, зборам, маршам тощо. На перших порах така постійна пропагандистська діяльність принесла успіх. НСДАП вдалося пустити коріння спочатку у Мюнхені та Баварії, а згодом і в інших німецьких землях, і створити там місцеві осередки. Але до кінця 1923 р. центром партійної активності, безперечно, залишалась Баварія. Тут НСДАП стала політичною силою, з якою були змушені рахуватися провідні політики Мюнхена та Берліна. Усвідомлюючи відносність та регіональну обмеженість свого впливу, Гітлер все ж відчув себе достатньо сильним, щоб за прикладом Муссоліні 8 листопада 1923 р. виступити "маршем на Берлін".

Не можна сказати, що цей авантюрний план із самого початку був приречений на провал, як можна було подумати після його повної поразки[6]. У жовтні 1923 р. вибухнув конфлікт між імперським урядом та генеральним комісаром Баварії фон Каром, якого підтримала баварська група рейхсверу на чолі з командуючим військовим округом фон Лоссовим. Сварка дійшла до того, що імперський та баварський уряди перестали визнавати один одного. Гітлер спробував скористатися цим станом невизначеності для досягнення своїх цілей.

У ніч на 9 листопада 1923 р. він заарештував фон Кара та фон Лоссова, щоб примусити їх підтримати його путч проти імперського уряду. Але фон Кар та фон Лоссов відмежувалися від Гітлера і наказали поліції розігнати демонстрацію націонал-соціалістів, заплановану на дев'яте листопада. Мобілізований з цією метою баварський підрозділ поліції виконав наказ. Поліцейські відкрили вогонь по націонал-соціалістичним путчистам на чолі з Гітлером та Людендорфом і вбили шістнадцять чоловік. Колона розсіялася, Людендорфа заарештували відразу, а Гітлера – через два дні. Так провалився запланований путч.

НСДАП заборонили по всій країні. Незважаючи на тотальну поразку, Гітлеру все ж таки вдалося знову піднятися на поверхню політичного життя. Сам путч і судовий процес, який закінчився 1 квітня 1924 р. виправданням Людендорфа та засудженням Гітлера до сміхотворного терміну ув'язнення у фортеці, якому надали ще й почесного характеру, призвели до того, що Гітлер став відомим у всій Німеччині і відкрито прославлявся своїми прихильниками і симпатиками. НСДАП безповоротно перетворилася на "гітлерівський рух", саме так відтоді її часто стали офіційно іменувати. Після звільнення з ув'язнення, де Гітлер написав свою програмну працю "Майн кампф" ("Моя боротьба"), яку насправді мало хто читав із його сучасників, йому знову вдалося протягнути принцип вождизму ("фюрер-прінціп") у створеній заново 27 лютого 1925 р. НСДАП.

Це трапилося не саме по собі, адже за час, що минув, частина незаарештованих націонал-соціалістичних фюрерів нижчого рангу вступила до "Німецької народної партії свободи", котра здобула на виборах до Рейхстагу 4 травня 1924 р. аж 32 мандати, з яких втім 18 втратила вже на виборах 7 грудня 1924 р. "Німецька народна партія свободи" утворилася наприкінці 1922 р. із правого крила розколотої "Німецької національної народної партії" і не була просто калькою НСДАП. Її

осередки були переважно сконцентровані в Північній Німеччині, де НСДАП до гітлерівського путчу мала дуже слабке представництво і не так рішуче відкидала парламентську систему, як це робила НСДАП. Між націонал-соціалістичними та "народницьки" налаштованими членами цієї партії точилися запеклі сварки, які призвели до розколу та заснування різних нових "народних" та націонал-соціалістичних угруповань.

Гітлеру вдалося утвердити себе в ролі арбітра у цих чварах і перетягнути більшість своїх конкурентів до новоствореної НСДАП. Інші "народні" угруповання ослабнули і повністю втратили значення. Але це не поклало край суперечкам щодо політичної тактики та ідеологічних настанов.

Вони спалахували насамперед навколо питання про те, чи повинна НСДАП для привернення на свій бік робітників і надалі дотримуватися своєї колишньої путчистської тактики та висувати підкреслено революційні цілі. Гітлер, який найбільше боявся завадити легалізації НСДАП, вирішив після свого звільнення відмовитися від путчистської тактики за фашистським взірцем і надати своїм діям принаймні видимість парламентської політики. У нього визрів намір зруйнувати демократію за допомогою влади, здобутої парламентським шляхом, після чого, як він відкрито попереджував, "покотяться голови". Ця тимчасово задекларована претензія на легальність не виключала насильницьких дій проти політичних опонентів, хоча боротьба за присутність на вулицях, у приміщеннях для зборів та у робітничих кварталах була не метою, а засобом для досягнення інших цілей. З одного боку, пропаганда дій з використанням частково насильницьких методів приваблювала до партії молодь і зумовила особливу популярність серед неї "штурмових загонів"; з іншого боку безлад, проти якого виступала і який водночас провокувала сама НСДАП, давав привід

стверджувати, що покласти кінець цьому хаосу і навести порядок може лише сильна особистість – фюрер.

Гітлеру довелося докласти чимало зусиль, щоб переконати саме гауляйтерів північної та західної Німеччини у правильності цієї тактики, яка, хоча й повільно, зате невпинно торувала шлях до влади[7]. Критики цього "легального" курсу, що об'єдналися навколо "Співтовариства північних та західних округів НСДАП" на чолі з братами Штрассерами, вважали, що попри всі невдачі НСДАП повинна насамперед боротися за підтримку робітничого класу. Тому вони робили ставку на антикапіталістичні пункти партійної програми, тоді як Гітлер, навпаки, намагався послабити їх на користь націоналістичних, антисоціалістичних та антисемітських цілей. Сварки з цієї та інших, пов'язаних із нею проблем, призвели врешті-решт у 1930 р. до виходу Отто Штрассера з партії. Наприкінці 1930 р. та на початку 1931 р. сталася нова внутрішньопартійна криза, внаслідок якої всі організації "штурмових загонів" Східно-Ельбської області під керівництвом Вальтера Штеннеса збунтувалися та відмовилися підкорятися берлінському гауляйтеру Геббельсу[8]. Цю кризу вдалося подолати з великими труднощами і лише завдяки безпосередньому втручанню Гітлера. Ще більш небезпечними з точки зору націонал-соціалістичних вождів були переговори між Грегором Штрассером та генералом фон Шляйхером, які, втім, не мали жодних наслідків, а тому очікуваного партійного розколу вдалося уникнути.

Ці внутрішні партійні чвари не набули того масштабу, як в Італії, де місцеві фашистські фюрери мали значно більш незалежну позицію, яку не можна було навіть порівняти із становищем німецьких гауляйтерів. Але ці чвари вказують і на той фундаментальний факт, що націонал-соціалістична партія фюрера була далеко не такою єдиною й монолітною, якою зазвичай виставляла себе на публіці. Внутрішньополітичні розбіжності були подолані в запеклій виборчій боротьбі – у буквальному

значенні цього слова – та завдяки успіхам, які не забарилися.

На виборах до Рейхстагу 20 квітня 1928 р. НСДАП здобула лише 2,6% голосів і відповідно 12 депутатських мандатів. Це було все ще на два мандати менше, аніж у "Народної" партії чотири роки тому під час грудневих виборів. Але зростаюча кількість членів НСДАП уже засвідчила її підйом.

Як і раніше, в ній було мало робітників, зате невпинно зростало число членів партії з ремісників, дрібних підприємців, службовців, студентів та представників технічної інтелігенції з вищою освітою, держслужбовців і передусім селян[9]. Це стало наслідком інтенсивної пропагандистської діяльності, що особливо посилилася в сільській місцевості, а також в малих і середніх провінційних містах. У 1929 р. на виборах до різних муніципальних органів та ландтагів НСДАП отримала значно більше ніж 10% голосів. Ще більш вражаючими були успіхи "Націонал-соціалістичного союзу німецьких студентів" на виборах до Загальних студентських комітетів університетів та вищих шкіл[10]. Уже в 1929 р. він отримав у середньому більше як 30% голосів. Про безперечний підйом НСДАП свідчить і той факт, що у травні 1930 р. вона налічувала вже 240 000 членів, майже виключно – чоловіків. Та все ж значна частина громадськості була просто вражена величезним успіхом НСДАП на виборах до Рейхстагу 14 вересня 1930 р., під час яких вона здобула 18,3% голосів та отримала відповідно 107 мандатів, завдяки чому відразу ж стала другою за значенням партією в країні після СДПН. Через два роки, на виборах до Рейхстагу 31 липня 1932 р., НСДАП провела в парламент 230 депутатів і подвоїла число своїх мандатів.

Це стрибкоподібне зростання було зумовлене передовсім прямими та непрямими наслідками світової економічної кризи[11]. За НСДАП голосували саме представники середніх верств, яким доводилося миритися із падінням своїх прибутків і які з більшими чи меншими

на те підставами побоювалися зубожіння, тоді як промислові робітники і надалі протистояли цій тенденції; однак згідно з найновішими підрахунками вони все ж забезпечили націонал-соціалістам 20% здобутих ними голосів[12]. Втім, успіх НСДАП на виборах був зумовлений не лише економічними кризовими явищами, та й зв'язок між одним і іншим був не настільки прямолінійним. Це підтверджується хоча б тою обставиною, що безробітні, які найбільше постраждали від наслідків кризи, голосували переважно за Комуністичну партію Німеччини (КПН). До того ж успіхи НСДАП не були однаково вагомими скрізь. Вони залишалися вкрай незначними в сільських районах з переважно католицьким населенням, проте у малих і середніх містах та сільських районах протестантської півночі та північного сходу їх неможливо було не помітити. Різна поведінка виборців у схожих за соціально-економічною структурою регіонах пояснюється передовсім різною позицією обох церков відносно націонал-соціалізму. Католицька церква, принаймні до 1933 р., жорстко критикувала НСДАП за релігійні погляди деяких її представників, особливо Альфреда Розенберга, та не без успіху схиляла своїх вірян до голосування за центристські партії. Представники євангельської церкви, розколотої на 28 церков окремих земель, хоча і відкидали нео-поганські погляди людей на кшталт Розенберга, все ж більш або менш відкрито симпатизували націоналістичним, антисоціалістичним, антикапіталістичним та антисемітським цілям націонал-соціалізму. Нарешті той факт, що успіхи НСДАП були особливо вражаючими у прикордонних східних областях, пояснюється існуванням там особливо войовничих форм націоналізму, які до того ж ще й підсилювалися економічними та релігійними чинниками. В цілому можна зробити висновок, що члени та виборці НСДАП здебільшого, але далеко не винятково, походили із представників середнього класу, тобто дрібної буржуазії.

Однак з різних причин НСДАП не можна вважати партією середнього класу[13]. НСДАП сама ніколи не вважала себе організацією переважно, а тим більш виключно, дрібнобуржуазної орієнтації; вона не переставала стверджувати, що представляє всі верстви населення, в т.ч. робітників, прихильності яких домагалася постійно, але, принаймні спочатку, без особливих успіхів. Своїми здобутками вона завдячувала не лише соціальним вимогам та свідомо туманним формулюванням своєї економічної програми. Не менш ефективними виявилися націоналістичні та антисемітські пункти цієї програми, а також властивий НСДАП політичний стиль, звернений до емоцій представників усіх соціальних верств. Багатьох НСДАП приваблювала не своєю програмою, а своїм зовнішнім образом, що ототожнювався із силою, рішучістю та специфічно чоловічою міццю. Це особливо стосувалося молоді чоловічої статі. Часто забувають про те, що НСДАП, як і НФП або інші фашистські рухи, у своєму активному ядрі була суто чоловічим союзом, уособленням особливо привабливих чеснот того часу: дружби, юності, підкреслено солідарної, проте водночас і агресивної поведінки.

Такою ж однобокою і неправильною, як і теза про дрібнобуржуазний характер НСДАП, є розповсюджена як в минулому, так і зараз думка про те, що НСДАП була всього-навсього знаряддям, оплаченим провідними промисловцями, що використовувалося ними як інструмент для досягнення своїх цілей[14]. У цьому твердженні, висунутому деякими марксистськими теоретиками фашизму, є певна доля правди, оскільки НСДАП, як і інші партії, й насправді отримувала пожертви з боку окремих промисловців для фінансування своїх дуже недешевих пропагандистських та виборчих кампаній. Однак і досі немає надійної та вичерпної інформації про розміри цих пожертв. Втім, існує чимало свідчень того, що "самофінансування" НСДАП, тобто надходження від членських внесків та вхідної плати на певні націонал-

соціалістичні заходи, важило більше, ніж пожертви[15]. Натомість твердо встановленим фактом можна вважати те, що гроші, вкладені промисловістю, були радше наслідком, аніж причиною виборчих успіхів націонал-соціалістів.

Вирішальне значення для підйому націонал-соціалізму мали не кризові явища в економіці та суспільному житті, не схильність до цього руху чималої частини середнього класу і не готовність певних промислових магнатів матеріально допомогти НСДАП – значно важливішими були помилки нефашистських та антифашистських сил та партій Німеччини.

КПН і СДПН виявилися неспроможними усвідомити помилки своїх італійських братських партій, яких ті припустилися, марно намагаючись зашкодити розвитку фашизму та приходу його до влади[16]. Хоча з італійського досвіду німецькі робітничі партії могли й зобов'язані були зрозуміти, до чого призведе успіх фашизму, вони загрузли у взаємній ворожнечі і виявилися не готовими до подолання основних програмних розбіжностей та створення спільного фронту боротьби з ним. Відштовхуючись від суто функціонального визначення фашизму, лідери КПН вважали "фашистськими" і вели боротьбу не лише з усіма буржуазними партіями та урядами, а навіть із СДПН. Таку лінію вони виправдовували цікавим, але логічно непереконливим твердженням, що буржуазні та соціал-демократичні політики, які обстоюють демократично-парламентську систему, нібито захищають тим самим (принаймні опосередковано) капіталізм. За їхніми твердженнями, "соціал-фашизм" СДПН відрізняється від "націонал-фашизму" НСДАП лише методами, до яких вони вдаються. В той час, як "націонал-фашизм" є прямим агентом капіталу, "соціал-фашисти", сповідуючи парламентську демократію, підтримують капіталізм здебільшого опосередковано, бо демократія – це лише недолуго замаскована форма капіталістичного панування. Незважаючи на

окремі заклики про створення спільного фронту, адресовані майже виключно не керівництву СДПН чи "Загального об'єднання німецьких профспілок", а їхнім рядовим членам, кінцева мета яких полягала в тому, щоб спонукати їх до переходу в КПН чи підпорядковані їй організації, КПН так і не наважилася ані на захист демократії, ані на спільні дії з СДПН. КПН відчувала себе достатньо потужною, щоб боротися і проти СДПН, і проти НСДАП. При цьому вона хиталася між подвійною тактикою: насильницькою під гаслом: "Бий фашиста, де його побачиш!" та заохочувальною, покликаною схилити членів НСДАП переходити до КПН за рахунок запозичених націоналістичних лозунгів. Ця тактика, названа "курсом Шерінгера" за прізвищем лейтенанта рейхсверу, який перейшов з НСДАП до КПН, увінчалась проголошенням у 1938 р. "Програми національного та соціального визволення німецького народу". Стратегія націоналістичних загравань та теза про "соціал-фашизм" призвели навіть до окремих короткотермінових альянсів між КПН та НСДАП. Це стосується, наприклад, спільно організованого влітку 1931 р. референдуму, який призвів до розпуску прусського ландтагу та повалення соціал-демократичного уряду землі Пруссія, або страйку робітників Берлінського транспортного союзу восени 1932 року[17].

Соціал-демократи вбачали у цьому додаткове виправдання своєму небажанню іти на серйозні переговори про союз із комуністами, оскільки і націонал-соціалісти, і комуністи однаково намагалися зруйнувати демократію, яку вони створили і захищали. При цьому вони покладалися на досягнуті ними провідні позиції в політиці, а також на силу своїх аргументів, які, щоправда безуспішно, намагалися протиставити націонал-соціалістичній пропаганді. Це стосувалося, в першу чергу, руху "Державний чорно-червоно-золотий прапор", очоленого соціал-демократами, який налічував два мільйони членів і був противагою СА. Він мав прийти на допомогу

поліції, яка, принаймні в Пруссії, перебувала під впливом соціал-демократів, якби націонал-соціалісти, за прикладом італійських фашистів, спробували захопити владу силою. Але після того, як рейхсканцлер фон Папен пішов на відкрите порушення закону і 20 липня 1932 р. відправив у відставку очолюваний соціал-демократами уряд землі Пруссія, не зустрівши при цьому жодного опору, антифашистська концепція СДПН втратила будь-яку опору. "Союз державного прапора" ані 20 липня 1932 р., ані 30 січня 1933 р. так і не був задіяний жодного разу. Відступ без бою виявив фундаментальну помилку антифашистської концепції СДПН. Вона намагалася захистити демократію лише демократичними методами і марно сподівалася на те, що і противники демократії з боку правих партій, бюрократичного апарату, промисловості та війська, попри своє принципово вороже ставлення до Республіки, теж будуть дотримуватися демократичних правил гри. Її реакція на те, що демократія поступово нищиться і зраджується іншими демократичними партіями Ваймарської республіки, була надто запізнілою і аморфною. Щоб запобігти "найгіршому", тобто зашкодити захопленню влади фашистами, яке СДПН під впливом італійського зразка уявляла собі лише як путч із використанням сили, вона в кінцевій фазі існування Ваймарської республіки допустила скасування соціальних досягнень 1918 р. і мирилася з обмеженням демократичних прав і свобод. Так виник той "владний вакуум", яким вдалося скористатися націонал-соціалістам для "захоплення влади"[18].

Втім, критика помилкової антифашистської стратегії КПН і СДПН жодним чином не виправдовує поведінку лідерів буржуазних партій та представників армії, промисловості і сільського господарства. Ці сили несуть відповідальність як за послідовну дефляційну економічну політику, що призвела до зростання безробіття з його спустошливими соціальними та політичними наслід-

ками, так і за політичний курс кабінетів Брюнінга, фон Папена та фон Шляйхера, які не маючи підтримки парламентської більшості, підточували конституцію та поступово знищували і без того хитку демократичну систему. Хоча на виборах до Рейхстагу 6 листопада 1932 р. НСДАП і втратила 34 мандати та зазнала кризи, яка могла стати для неї фатальною, та з ініціативи провідних представників великої німецької промисловості, сільського господарства та деяких політиків із оточення рейхспрезидента фон Гінденбурга було повалено уряд рейхсканцлера фон Шляйхера та утворено новий коаліційний уряд на чолі з Адольфом Гітлером.

3.2 "Третій рейх"

До кабінету, сформованого 30 січня 1933 р. у передбаченому законом порядку, крім Гітлера увійшли ще два націонал-соціалісти: Вільгельм Фрік, який став міністром внутрішніх справ, та Герман Герінг, якого було призначено міністром без портфеля, але який водночас як міністр внутрішніх справ Пруссії керував поліцією найбільшої в країні землі. Втім, в особі багатомільйонної партії та організованих на військовий лад і частково озброєних загонів СА і СС націонал-соціалісти мали такі додаткові владні інструменти, з якими демократичні уряди та місцеві органи влади навряд чи могли впоратися навіть до 30 січня 1933 р. На цьому фоні слід визнати недалекоглядними, а у світлі італійського досвіду навіть несерйозними, сподівання консервативних партнерів Гітлера на інтеграцію такого масового руху як НСДАП та на контроль над ним навіть після передачі в руки націонал-соціалістичних фюрерів не лише керівництва поліцією, а ще й суттєвої частини державної влади. Націонал-соціалісти і справді використали надану їм 30 січня 1933 р. владу для того, щоб за допомогою своїх партійних організацій придушити політичних супротивників та усунути консервативних партнерів від

влади. Націонал-соціалістичне "захоплення влади" не було не миттєвим актом, а процесом, який втім звершився в основному впродовж якихось шести місяців. Італійським фашистам для цього знадобилося понад шість років[19].

Відразу ж після призначення Гітлера рейхсканцлером було розпущено Рейхстаг і оголошено нові вибори. Цього разу у виборчій боротьбі націонал-соціалісти не лише отримали можливість скористатися грошовими пожертвами промисловців, які одразу потекли до них рікою, а й без жодних докорів сумління почали активно експлуатувати свої повноваження співвласника державної системи влади і очільника відтепер напівдержавної партійної армії. Двома указами (від 11 та 22 лютого) 40 тис. членів СА та СС у Пруссії були офіційно включені до складу допоміжних сил поліції. 17 лютого Герінг звернувся до них з вимогою без жодних вагань застосовувати вогнепальну зброю для переслідування політичних супротивників. Після підпалу Рейхстагу, в якому звинуватили комуністів, в ніч на 27 лютого 1933 р. за заздалегідь складеними списками були заарештовані тисячі активістів комуністичного руху. Через день ця безпрецедентна хвиля арештів була заднім числом "легалізована" так званим "Розпорядженням рейхспрезидента про захист народу і держави", яким скасовувалися всі найважливіші права, гарантовані Ваймарською конституцією. Хоча КПН і змогла взяти участь у виборах до Рейхстагу 5 березня, її члени були оголошені поза законом. Комуністам вдалося здобути 81 місце в парламенті, але 13 березня їхні мандати було анульовано.

На виборах до Рейхстагу, які через переслідування комуністів та соціалістів вже не можна було вважати вільними, НСДАП отримала 43,9% голосів. Своєї мети – абсолютної більшості – націонал-соціалісти так і не досягли. Тому великим пропагандистським і політичним успіхом для них стала згода "Чорно-біло-червоного бойового фронту", що виник в результаті злиття Ні-

мецької національної народної партії та "Сталевого шолому" і здобув 8% голосів, підтримати Гітлера. Терор проти комуністів та соціалістів тривав і надалі, штурмовики і есесівці за бездіяльності і невтручання державних інституцій, поліції, правосуддя та збройних сил кидали їх до похапцем створених "диких" концентраційних таборів, де їх катували, часто до смерті. Водночас продовжувався систематичний процес підпорядкування своїй волі союзників і усунення політичних опонентів НСДАП. Після виборів до Рейхстагу 5 березня негайно були розпущені уряди земель, які очолювалися не націонал-соціалістами, їхнє місце зайняли так звані рейхскомісари. 31 березня було ухвалено закон "Про рівноправність земель і Рейху", згідно з яким без жодних місцевих виборів, лише за результатами виборів до рейхстагу 5 березня, були заново сформовані земельні парламенти. За вісім днів до цього 23 березня після ухвалення "Закону про подолання важкого становища народу та держави" Рейхстаг було фактично усунуто від влади, бо націонал-соціалістичний уряд отримав право видавати закони без згоди і навіть без участі Рейхстагу та Рейхсрату. Цей "Закон про повноваження" був прийнятий більшістю в дві третини депутатів, тому що проти нього голосували лише ті соціал-демократичні депутати, які ще не були заарештовані або не втекли за кордон. Після ідеологічної уніфікації та чисток земельних парламентів, що стали можливими після ухвалення 7 квітня Закону "Про відновлення корпусу громадянських службовців", з усіх установ вигнали політичних опонентів та євреїв, які не мали статусу фронтовиків, котрий протягом певного часу ще захищав їх від переслідувань. 2 травня були розпущені профспілки, їхні будівлі конфіскували, а майно врешті-решт передали націонал-соціалістичному "Німецькому робітничому фронту". 22 червня було заборонено КПН, а її діячів, які ще не сиділи у численних "диких" концтаборах або не емігрували за кордон, заарештували. Після

саморозпуску у червні та липні решти буржуазних партій законом від 14 липня 1933 р. НСДАП було проголошено єдиною партією Німеччини. Цими терористичними та псевдолегальними методами, які застосовувалися згори і знизу, процес захоплення влади було більш-менш завершено.

Відтепер, окрім НСДАП, лише армія та церква мали, принаймні потенційно, політичну та моральну владу. Цілковита ідеологічна уніфікація цих обох інституцій виявилася недосяжною справою, однак вони все ж були здебільшого позбавлені впливу. Армія хоча б з огляду на свій прихильний нейтралітет до режиму під час нацистської кампанії знищення політичних опонентів та своє невтручання у так званий "путч Рема" 30 червня 1934 р., жертвами якого, окрім очільників СА, стали також деякі консервативні політики, в тому числі й колишній рейхсканцлер генерал фон Шляйхер, розділила провину і об'єктивно стала співучасником насильницького режиму націонал-соціалістів. Навіть після того, як у 1938 р. нацисти на підставі несерйозних, навіть сміхотворних звинувачень усунули з посад військового міністра фон Бломберга та верховного головнокомандувача збройними силами фон Фріча (одного звинуватили в нібито гомосексуальних стосунках, іншому поставили в провину дружину, яка буцім "не відповідає його статусу"), рейхсвер не висловив жодного протесту. Більшість офіцерів з більшим або меншим ентузіазмом взяла участь у переозброєнні Німеччини, а згодом – в успішних переможних військових кампаніях на початку війни; більше того, відчувала себе пов'язаною клятвою на вірність Гітлеру навіть тоді, коли вже не можна було не бачити як швидкого наближення катастрофічної поразки, так і безмежних злочинів націонал-соціалістського режиму. Але опір з боку певних військових кіл все ж таки підтверджує згаданий раніше факт, що націонал-соціалістам не вдалося повністю ідеологічно уніфікувати та підпорядкували собі всю армію[20].

Ще складнішим було становище обох церков у "Третьому Рейху". Завзятому, інколи надто поспішному намаганню багатьох церковних діячів пристосуватися до режиму, протистояв опір небагатьох, набагато менш чисельних груп та осіб. Пристосуванство та спротив при цьому обґрунтовувалися релігійними та політичними міркуваннями, які в цих обох конфесіях були доволі різними. Позиція керівництва католицької церкви, яке до 1933 р. вкрай негативно ставилося до націонал-соціалізму, дуже швидко переросла у доброзичливу симпатію. Вирішальну роль у цьому відіграв конкордат між курією та "Третім Рейхом", запропонуваний Гітлером відразу ж після його вступу на посаду і укладений вже 20 липня 1933 р. Цей договір був доволі вигідним для католицької церкви, оскільки не лише визнавав, а й захищав на законодавчому рівні конфесійні школи, а також численні католицькі об'єднання: світські, жіночі, професійні та молодіжні. Втім, католицька церква заплатила дорогу ціну, пожертвувавши центристськими політичними силами, які підтримали "закон про повноваження" і невдовзі після цього були розпущені. Католицька церква пішла на такий крок, як і на вкрай важливе для "Третього рейху" у політичному та пропагандистському відношенні визнання і поважне ставлення до цього режиму, у зв'язку з укладенням конкордату, сподіваючись, що тим самим їй вдасться запобігти ідеологічній уніфікації своїх товариств і організацій. Пожвавлення організаційної активності та приплив нових вірян у 1933-34 рр. за терпимого ставлення і навіть підтримки з боку націонал-соціалістів, як і зростання кількості католицьких шкіл, на перших порах, здавалося б, підкріплювали ці сподівання.

Але з 1935 р. НСДАП почала дедалі активніше обмежувати вплив католицьких молодіжних організацій, які внаслідок цього мало-помалу зникали або ж вливалися до "Гітлерюгенду". У процесі здійснення курсу на послаблення релігійних переконань націонал-

соціалісти посилили свою кампанію проти релігійних шкіл і католицької преси, аж поки в 1941 р. ті єпископальні бюлетені, які ще збереглися до того моменту, змушені були припинити своє існування. Більше того, за допомогою облудної кампанії дискредитації членів католицьких орденів шляхом висунення проти них звинувачень у порушеннях моралі та валютного законодавства націонал-соціалісти намагалися відштовхнути віруючих і католиків від церкви. Ця все більш ворожа щодо церкви політика викликала протести і опір з боку поодиноких католиків, який, втім, ніколи так і не був повністю і відкрито підтриманий усієї католицькою церквою.

За винятком відносно малих груп ліберальних теологів та релігійних соціалістів, захоплення влади націонал-соціалістами, знищення демократії та встановлення нацистського терористичного режиму схвально, а подекуди навіть із захватом, сприймалися з боку переважної більшості членів євангелічної церкви. Цьому сприяли як традиційна для євангелічної церкви політично та релігійно вмотивована покірність владі, так і знову ж таки релігійно вмотивоване возвеличування німецької нації та зневага до соціалізму й демократії. Однак спроби організаційної уніфікації 28 євангелічних церков окремих земель з боку деяких націонал-соціалістів у перші місяці 1933 р. провалилися. “Державний комісар у справах земельних євангелічних церков” Август Єгер, призначений на цю посаду ще 24 червня 1933 р., був відкликаний з неї після того, як деякі священники об’єдналися в “Рух молодих реформаторів”, а керівні органи церкви заявили протест проти такої повальної ідеологічної уніфікації, розкритикованої навіть рейхспрезидентом фон Гінденбургом.

Зрештою, цей конфлікт закінчився дуже вигідним для націонал-соціалістів компромісом, оскільки було досягнуто домовленості, що питання про форми та устрій євангелічної церкви в Третьому рейху мають вирішувати шляхом голосування самі церковні громади. На термі-

ново призначених церковних виборах 23 липня "Німецькі християни", які підтримувалися всім пропагандистським апаратом НСДАП, здобули більше 60% голосів. Здавалося б, що відтак захоплення влади в євангелічній церкві "знизу" можна було вважати завершеним, бо заснований лише в 1932 р. націонал-соціалістичний рух "Німецьких християн", члени якого часто називали себе "штурмовиками Ісуса Христа", отримав більшість голосів у церковному керівництві та практично у всіх євангельських громадах Німеччини. Цей рух послідовно використовував свою більшість з метою уніфікації окремих євангелічних церков не лише в організаційному, а й ідеологічному відношенні. В церквах різних земель, наприклад, 5-го вересня у Старопрусському союзі, було запроваджено арійський параграф, який передбачав зняття з посад усіх "неарійських" пасторів та інших церковних діячів. 27 вересня довірену особу Гітлера Людвіга Мюллера було обрано "рейхс-єпископом", тобто верховним ієрархом усіх євангелічних церков. Однак, коли 13 листопада 1933 р. "Німецькі християни" на мітингу в берлінському Палаці спорту висунули вимогу більше не поважати віднині ані Старий Заповіт, ані послання Павла, бо вони є продуктами єврейського духу, то навіть консервативні та націонал-патріотично мислячі протестанти не погодилися прийняти після політичної уніфікації ще й таку "теологічну арієзацію". Виник рух протесту, який мав спочатку суто теологічну мотивацію і координувався створеною ще 11 вересня 1933 р. "Назвичайною пасторською лігою", а згодом і Сповідувальною Церквою. Так зародився церковний Рух опору, який намаганнями одних представників Сповідувальної Церкви свідомо, а інших – мимоволі – набув політичного характеру[21].

Якщо не брати до уваги опір з боку певних церковних і військових кіл та осіб, то в цілому можна сказати, що хоча нацистам не вдалося повністю уніфікувати церкви та вермахт, однак вони зуміли пристосувати чи спону-

кати їх до пристосування настільки, що обидві ці сили перестали бути принциповою внутрішньою загрозою для Третього рейху. Вони стали швидше союзниками, ніж конкурентами, а тим більше – ворогами націонал-соціалізму. Багато що свідчить на користь твердження, озвученого далеко не лише націонал-соціалістськими пропагандистами про те, що в Третьому рейху була встановлена монолітна диктатура Гітлера, здатна усунути чи розчинити в собі всі ворогуючі та конкуруючі сили. "Держава Гітлера" була також набагато більш тоталітарною, ніж фашистська "stato totalitario" в Італії, але, як і останній, їй були притаманні певні риси "полікратії".

Між різними партійними, промисловими, військовими і бюрократичними групами та особами постійно спалахували сварки. Члени партії змагалися за вплив та владу між собою і з державними чиновниками навіть на регіональному і місцевому рівні. Важливо пам'ятати про цю боротьбу за повноваження, на розгляді якої тут немає змоги детально зупинитися, однак потрібно застерегти і від переоцінки подібних полікратичних рис Третього рейху. По-перше, ці суперечки навколо владних повноважень аж ніяк не применшували вплив авторитарної влади і право на ухвалення остаточних рішень зі спірних питань самого Гітлера. Навпаки, його вплив ще більше посилився з огляду на здатність Гітлера з самого початку вміло маніпулювати ворогуючими групами та особами у владному синдикаті націонал-соціалістів, що вели війну на взаємне знищення, послуговуючись при цьому принципом "розділяй і владарюй" ("divide et impera"). По-друге, слід зважити на те, що ці незаперечні полікратичні риси не мали жодного обмежувального впливу на нацистський терор як в якісному, так і в кількісному відношенні. Суперечки з питань про розподіл повноважень не стали на заваді і не уповільнили розбудову чи ефективність нацистського терору, бо серед груп і осіб, які боролися між собою за

владу і вплив, не існувало принципових розбіжностей стосовно переслідування політичних опонентів та меншин. Щоб зрозуміти цю обставину, необхідно принаймні коротко зупинитися на розвитку та функціонуванні націонал-соціалістичної системи терору[22].

У 1933 р. згаданий вище "дикий" терор СА та СС, який здебільшого виправдовувався посиланнями на "Розпорядження у зв'язку з підпалом Рейхстагу" від 28 лютого 1933 р., почали поступово обмежувати, бо провідні націонал-соціалісти побоювалися втратити над ним контроль. На зміну йому прийшов контрольований бюрократією та санкціонований державою терор гестапо, що зародилося з відділення I A Берлінського управління поліції. 30 листопада 1933 р. службовцям цієї установи, яка називалася тоді "Прусське відомство таємної державної поліції", було надано великі повноваження. Їхні дії не підлягали оскарженню навіть у суді. Але згодом у гестапо та його шефа Герінга з'явився могутній конкурент всередині партії. Ним став Гайнріх Гіммлер, який до весни 1934 р. підпорядкував собі політичну поліцію всіх земель за винятком Пруссії. Хоча Герінг був і не у захваті від підйому Гіммлера та СС, він все ж більше всього боявся штурмових загонів Рема. Тому 20 квітня 1934 р. він уклав своєрідну угоду з Гіммлером, за якою той призначався заступником прусського прем'єр-міністра, тобто Герінга, а також інспектором прусського гестапо, яке злилося із політичною поліцією решти земель і поступово стало загальнонаціональним відомством.

Через два місяці гестапо та СС завдали удару по СА, усунувши цього небажаного конкурента, а заодно і всіх реальних чи потенційних ворогів режиму. Гіммлера щедро нагородили за придушення так званого "путчу Рема". Підрозділи СС, що перебували під його командуванням як "рейхсфюрера", була відокремлені від СА і підпорядковані безпосередньо Гітлеру. Їм доручили замість СА керівництво і охорону концентраційних

таборів, що отримали "визнання на державному рівні" та були широко розгорнуті по всій країні за взірцем концентраційного табора в Дахау. Їхнє призначення полягало не лише у переслідуваннях та залякуваннях політичних противників режиму, вони стали ще й джерелом прибутків для промислової імперії СС, яка з 1938 р. взялася за експлуатацію дармової робочої сили людей, ув'язнених в таборах з політичних і расових міркувань. "Рейхсфюреру СС" Гайнріху Гіммлеру пізніше вдалося підпорядкувати собі також і всі інші репресивні органи нацистського режиму, які він об'єднав у Головне управління безпеки Рейху.

До складу цього управління, створеного ще 27 вересня 1939 р., увійшли кримінальна та політична поліція, які ще у 1936 р. влилися в гестапо, і так звана Служба безпеки (СД, Sicherheitsdienst). СД була заснована ще в 1931 р. контролюючим органом таємної поліції НСДАП, який з 1933 р. розвивався під керівництвом Гіммлера та його заступника Гайдріха паралельно з гестапо. Якщо установи і відділення гестапо займалися арештами та щомісяця відправляли до Берліна звіти про поточну ситуацію в Рейху, де вони ретельно аналізувалися, то завдання СД полягало у розробці загальних принципів нагляду і переслідування політичних супротивників і расових жертв режиму. Це стосувалося передовсім депортацій, а в кінцевому підсумку – "остаточного вирішення єврейського питання"[23].

Але терористична організація СС, котра була ядром терору Третього рейху, прагнула поставити під свій цілковитий контроль і систему судочинства, з якої чистками 1933 р. вилучили політично та расово неблагонадійних суддів і прокурорів. Націонал-соціалістам цього було недостатньо. До цих заходів додалися значно суворіші покарання за "політичні злочини". Сказане стосується, зокрема, надзвичайної постанови "Проти зради німецького народу та зазіхань на державну зраду" від 28 лютого 1933 р., якою було змінено певні положення

карного кодексу, щоб полегшити процедуру покарання. В один ряд з нею слід поставити і постанову "Про захист від віроломних наклепів на уряд національного відродження", що з'явилася 21 березня і дозволяла карати навіть тих, хто наважувався хоча б на критику режиму. До цих та інших суттєвих змін карного і процесуального права, які з брутальною послідовністю впроваджувались у практику багатьма надто зговірливими суддями, слід додати створення 24 квітня 1934 р. "Народного суду", що зумовило реорганізацію і розширення системи німецької юстиції.

"Народний суд", який розпочав свою роботу вже 14 липня 1934 р., став відповіддю націонал-соціалістів на результати процесу щодо підпалу Рейхстагу, який завершився доволі сумнівним з правової точки зору смертним вироком ймовірному палієві ван дер Люббе та виправданням звинувачуваних разом із ним комуністів. Завданням "Народного суду" стало швидке і безжальне покарання політичних противників режиму. Для досягнення цієї мети були змінені норми судового процесу в бік звуження прав звинувачуваних та їхніх представників і ускладнення процедури оскарження чи касації. Судді та засідателі "Народного суду", які обиралися переважно з числа фюрерів СА та СС, виправдали очікування націонал-соціалістів. Вони працювали на диво швидко – за 1935 р. було ухвалено 210 рішень, а за 1944 р. – понад 2000, та ще й виносили драконівські вироки, що не витримували ніякої критики з правової точки зору. Усього з 1934 по 1944 рр. було оголошено майже 13 000 смертних вироків, які здебільшого були виконані[24].

Дії нацистських органів терору стосувалися не лише політичних супротивників системи, опір яких так і не вдавалося зламати, вони були спрямовані насамперед проти меншин, передусім євреїв, на яких зводили наклепи, позбавляли прав, виштовхували із "народної спільноти", громили, переслідували та врешті-решт

знищували. Переслідування євреїв націонал-соціалістами, яке тут неможливо детально розглянути, здійснювалося різними інституціями, різними методами і обгрунтовувалося різними мотивами.

Найбільш видовищні, хоча і не завжди найважливіші акції, привселюдно проводилися активістами партії та її формуваннями, які претендували на втілення "волі народу" без жодних на те підстав, якщо врахувати пасивне ставлення до подібних акцій більшої частини населення. Це стосується бойкоту єврейських крамарів, лікарів, адвокатів, оголошеного 1 квітня 1933 р., актів спалення "антинімецької літератури" в Берліні та інших університетських містах 10 травня 1933 р. і в першу чергу погрому 9 листопада 1938 р., який і досі позначають доволі невинним терміном "кришталева ніч", хоча справа тоді далеко не обмежилася лише вибиванням шибок і пограбуванням єврейських магазинів. Було зруйновано майже всі синагоги, вбито 91 особу єврейського походження, а 26 000 євреїв кинули до концентраційних таборів.

Ще важливішими за своїми наслідками, ніж ці та інші численні неподобства, з якими мирилося населення і які провокували та здійснювали самі націонал-соціалісти, були сотні антисемітських законів, положень та змін у законодавстві, які теж доволі часто обґрунтовувалися "народними настроями", за якими насправді стояли самі націонал-соціалісти У цьому зв'язку треба згадати хоча б про звільнення держслужбовців єврейського походження за законом "Про відновлення стану професійних службовців" від 7 квітня 1933 р. (які з вересня 1935 р. торкнулися і тих євреїв-службовців, що досі перебували під ненадійним захистом параграфа про "статус фронтовика"), а також численні заборони займатися певними професіями, під дію яких з 1938 р. потрапили єврейські лікарі, адвокати, підприємці та ремісники. Ці та інші надзвичайні закони, якими євреям заборонялося відвідувати загальногромадські школи, університети, кіно та театри, концерти, виставки та басейни, а згодом –

купувати та мати у власності автомобілі, телефони, газети, певні види одягу та коштовні предмети, ба навіть тримати домашніх тварин, як правило, обґрунтовувалися посиланнями на Нюрнберзькі закони від 15 вересня 1935 р., які позбавляли євреїв громадянських прав та забороняли їм шлюб і статеві зв'язки з "арійцями". Ці форми дискредитації та переслідування євреїв з боку держави і партії супроводжувалися пограбуванням майна німецьких євреїв, яке під гаслом "арієзації" здійснювалось як державними інституціями, так і окремими фірмами та приватними особами.

Якщо окинути подумки всі ці численні антисемітські акції, які здійснювалися різними інституціями і окремі приклади яких були наведені вище, то важко побачити за ними якийсь єдиний свідомий та цілеспрямований план або єдину мотивацію. Насправді повне винищення європейських євреїв, задумане і майже повністю втілене в життя, лише у ретроспективі може здатися необхідним і планомірним результатом антиєврейської політики націонал-соціалістів. Тим не менш, в результаті поетапної дискредитації, дискримінації, позбавлення прав, погромів та переслідування євреїв у Німеччині та у підкореній німецькими військами Європі фактично створювалися передумови Голокосту, втіленого з брутальною послідовністю в життя. Не існує також і якоїсь єдиної мотивації, яку можна було б покласти в основу антиєврейської політики націонал-соціалістів. Якщо знищення євреїв, що здійснювалося з бюрократичною педантичністю та механічною довершеністю, однозначно і майже виключно можна пояснити ідеологічною расистською догмою, то на початковому етапі антиєврейської політики націонал-соціалістів переважав політичний та економічний розрахунок, не менш нейпринятний, але все ж принаймні раціонально збагненний. Тому попри всю унікальність винищення євреїв, все ж можна провести певну паралель між поведінкою націонал-соціалістів щодо євреїв і щодо решти меншин у Німеччині[25].

Це стосується перш за все близько 26 000 сінті та ромів, що мешкали в Німеччині на початок 1933 року. Ніхто з лідерів націонал-соціалістів до взяття влади взагалі не переймався існуванням цих "циган", як їх зазвичай називали тоді у Німеччині. Після 30 січня 1933 р. в їхньому становищі теж мало що змінилося. Різні антигуманні закони та постанови націонал-соціалістів торкнулися меншини сінті та ромів спочатку лише опосередковано. До них, зокрема, належав закон "Проти небезпечних рецидивістів" від 24 листопада 1933 р., до числа яких націонал-соціалісти зараховували всіх, хто був принаймні двічі засуджений за кримінальні правопорушення чи злочини. З 1938 р. таких "асоціальних елементів", як їх називали тоді далеко не лише переконані націонал-соціалісти, почали направляти до концтаборів. До кола таких осіб потрапили також і різні цигани, які порушували згадані закони і постанови одним лише фактом свого мандрівного способу життя. Втім, ці заходи все ж були продиктовані швидше міркуваннями превентивного характеру, що лягли в основу дуже жорсткої "Постанови про циган" від 1936 р., за якою цигани, з існуванням яких влада досі більш-менш мирилася до 30 січня, відтепер стали об'єктом ще більш суворого поліцейського нагляду.

Якщо ці ворожі щодо циган заходи націонал-соціалістської держави лише в кількісному відношенні відрізнялися від поліцейських акцій, що застосовувалися досі проти цієї "пошесті", то хвиля арештів 13 червня 1938 р. мала економічне підґрунтя. За допомогою цієї так званої "акції проти асоціальних елементів", спрямованої не лише проти циган, а проти євреїв із судимостями, СС намагалася збільшити чисельність своїх табірних рабів, яка тимчасово скоротилася після звільнення багатьох політичних в'язнів. Але лише цим "інтерес" СС до циганів не обмежився. 18 грудня 1938 р. Гіммлер наказав застосувати "результати расово-біологічних досліджень" для "остаточного вирішення циганського питання".

Під "расово-біологічними дослідженнями" малися на увазі праці деяких учених, що спиралися на дані "Центральної служби рейху з боротьби проти циганських безчинств" у складі Відомства кримінальної поліції рейху. З метою отримання важливих відомостей для ідентифікації особи та організації розшуку всіх циган старших 6 років в процесі цих досліджень примусили пройти кримінологічне обстеження і на підставі расових та кримінально-політичних даних розділили на так званих "повних циган", "змішаних циган" та "осіб, які займаються циганським бродяжництвом". Перед початком війни і згодом здобуті знання знайшли своє практичне застосування. Вони вилилися в акції з масової стерилізації, депортації циганських сімей із Рейху до Польші, а після нападу на Радянський Союз – зрештою і у масові вбивства. Після того як 13 березня 1942 р. розпорядженням "Про працевлаштування циган" було встановлено, що "особливі норми стосовно євреїв" мають бути застосовані і до циган, за різними оцінками від 500 000 до 600 000 представників цієї етнічної групи, в тому числі навіть солдати Вермахту, були отруєні газом в Освенцимі та інших таборах масового знищення[26].

Не можна залишати поза увагою і ті переслідування, яких зазнали інші національні меншини в Німеччині та в анексованих Німеччиною регіонах, хоча їх і неможливо порівняти з акціями масового винищення євреїв та циган. Це стосується сорбів в області Лаузітц (т. зв. лужицьких сорбів), а також поляків у східних областях Німеччини, Берліні та Рурському регіоні, яких спочатку позбавили національних культурних спілок, що досі були дозволені пактом Гітлера-Пілсудського від 26 січня 1934 р., а після нападу на Польщу кинули до в'язниць та концтаборів.

Набагато гіршим було становище поляків у областях, фактично анексованих після вторгнення Німеччини в Польщу, тобто в так званих гауляйтерствах Пруссія, Сілезія, Данциг / ЗахіднаПруссія та Познанська область

(*в оригіналі – Вартегауз, як називалася ця територія в часи нацистської окупації – прим. перекл.)*. Проти них була застосована нечувана за розмахом політика денаціоналізації, їх експлуатували, депортували, вбивали та страчували за найменшу провину.

Нарешті, треба згадати долю ще однієї меншини Третього рейху, існування якої сьогодні майже забуте, хоча вона налічувала 7,5 мільйонів чоловік. Йдеться про так званих "робітників-чужоземців" або "ґастарбайтерів", завербованих чи просто вивезених з усієї Європи, особливо з Польщі та Радянського Союзу. Становище цих примусових робітників було надзвичайно важким. Вони жили, як правило, в примітивних бараках поблизу підприємств, і їх майже не годували. Якщо вони протестували проти таких умов або свідомо чи мимоволі порушували трудову дисципліну, їх передавали гестапо, звідки вони потрапляли до концтаборів або до так званих "таборів трудового перевиховання". Хоча "ґастарбайтерів" вивозили до Німеччини з метою економічної експлуатації, тим не менш ставлення до них було позначене расовими та ідеологічними мотивами. Воно визначалося не працьовитістю чи продуктивністю, а "расовою структурою" країни прибульця. На найнижчому щаблі перебували "робітники" з Польщі та Росії, що як і єврейські робітники, котрі потерпали від ще більших утисків, повинні були носити на своєму одязі певні позначки з букв та символів, які вказували на їхнє походження. Без рабської праці мільйонної армії поневолених іноземних робітників націонал-соціалісти не змогли б підтримувати військову економіку та відносно високий життєвий рівень німецького населення. Цей факт варто постійно нагадувати, бо твердження про заслуги нібито Гітлера у подоланні безробіття та економічної кризи належать до найбільш живучих легенд, що склалися навколо фігури фюрера[27].

Насправді економічні та соціальні успіхи, оспівані націонал-соціалістською пропагандою, були позірними.

Вони по суті ґрунтувалися на малопродуктивному підході до розподілу робочої сили та жорсткій орієнтації на послідовний і самодостатній розвиток військової економіки. Найвищою метою націонал-соціалістської економічної політики була підготовка до загарбницьких нападів на країни, що мали стати згодом об'єктом пограбування, з метою покриття затрат і повернення запозичених капіталів, інвестованих головним чином у виробництво зброї. Така економічна програма була простою і прозорою, а спочатку навіть ефективною. Вона створила не лише видимість розквіту економіки, а й сприяла згуртуванню широких верст населення, яке з огляду на ці тимчасові успіхи ладне було заплющити очі на інший, терористичний бік політики Третього рейху.

Це стосується значної частини робітників. На багатьох з них чимале враження справили заходи в галузі соціальної політики, до яких вдався Третій рейх, хоча соціальні здобутки націонал-соціалістських кампаній, зокрема таких як "Народна благодійна допомога" (Volkswohlfahrt), "Зимове благодійництво" (Winterhilfswerk) і "Сила через радість" (Kraft durch Freude) були далеко не настільки вагомими, як стверджувала націонал-соціалістська пропаганда. Щоправда, багато робітників не вбачали у створеній націонал-соціалістами псевдо-профспілці під назвою "Німецький робочий фронт" рівноцінну заміну втраченим профспілкам. Але, з іншого боку, вони були змушені визнати, що націонал-соціалістам вдалося подолати безробіття, завдяки заходам з організації зайнятості населення та пожвавлення військово-промислового комплексу. Це призвело до відчутного покращення матеріального становища робітників. Хоча мінімальні зарплати були заморожені ще в період економічної кризи, тоді як ціни на товари широкого вжитку зростали, все ж в окремих галузях промисловості відбулося підвищення реальних зарплат, які в 1938/39 рр. сягнули рівня 1928 р. Це трапилося внаслідок браку робочої сили, що з 1938/39 рр. спостері-

гався в окремих галузях, особливо у виробництві озброєнь; в результаті частина робітників, змінивши місце роботи або погрожуючи звільненням, змогла добитися оплати праці, що навіть перевищувала встановлений законом мінімум.

Широкі верстви середнього класу теж прямо чи опосередковано отримали вигоди від націонал-соціалістської економічної політики, хоча націонал-соціалісти не виконали своїх обіцянок 1933 р. і продовжували робити ставку на концентрацію та модернізацію промисловості. Але становище службовців, у тому числі чиновників, а також дрібних ремісників і селян, все ж покращилося. Цьому сприяло не лише загальне пожвавлення кон'юнктури, а й певні заходи режиму, зокрема витіснення євреїв зі сфери професійної діяльності та пограбування їхнього майна, що в свою чергу, прямо чи опосередковано, призвело до зростання прибутків багатьох неєврейських лікарів, адвокатів та ремісників. Що ж стосується селян, то вони не лише возвеличувалися націонал-соціалістською пропагандою, а й отримали вагомі матеріальні вигоди після ухвалення "Державного закону про спадкові селянські господарства" від 29 вересня 1933 р. Згідно з ним, селянські двори розміром щонайменше 7,5 гектарів, не могли бути продані чи відчужені за борги. Втім, це не означало скасування самого боргу.

Зрештою, але не в останню чергу, націонал-соціалістська економічна політика виявилася виграшною і для підприємців, яким відтепер не треба було воювати з вимогами і зазіханнями профспілок і прибутки яких стрімко зросли завдяки сприятливій кон'юнктурі в галузі виробництва озброєнь. Крім того, вони отримали чималий зиск і від грабіжницьких і агресивних війн, пограбування німецькими військами переможених і окупованих країн, безжальної експлуатації примусових іноземних робітників та в'язнів концентраційних таборів. Утім, це не означає, що всі вони несли відповідаль-

ність за початок і перебіг війни, що переросла в тотальну загарбницьку та расову війну і неминуче повинна була звершитися повною поразкою.

За винятком окремих втручань, зумовлених автаркією і війною, націонал-соціалістська держава відмовилася від далекосяжних змін у сфері капіталістичних відносин власності; проте в умовах цієї націонал-соціалістської держави, яка була нехай і не повністю, але значною мірою тоталітарною за своєю суттю, підприємці, як правило, не мали змоги перетворити збережену за ними економічну владу на політичну. Щоправда, вони могли брати участь у плануванні та здійсненні націонал-соціалістських загарбницьких війн, але були позбавлені будь-якого впливу на расову війну, яка згодом переросла у Голокост. Освенцим неможливо пояснити лише вульгарно-марксистським тезисом про економічну вигоду. Це ж стосується і тотального способу ведення війни, застосованого націонал-соціалістами, результатом якого стала повна поразка і зруйнування суттєвої частини (24%) приватних промислових потужностей[28].

Ще в 1933 році антифашисти в Німеччині і за її межами попереджували: "Гітлер означає війну!" Втім, державні діячі Західної і Східної Європи у сфері зовнішньої політики повторили помилку тих консервативних політиків у Німеччині, які марно сподівалися на те, що націонал-соціалізм можна стримати і обмежити політикою примирення та закликів. Вони не лише здебільшого бездіяльно спостерігали за руйнуванням демократії та переслідуваннями політичних супротивників і євреїв у Німеччині, а й змирились з такими акціями Гітлера як озброєння вермахту, вторгнення у демілітаризовану Рейнську область і так званий аншлюс Австрії, що суперечили положенням Версальського договору. Кульмінаційною, але не кінцевою точкою цієї політики умиротворення стала анексія Судетської області за явного потурання Англії та Франції на мюнхенській конференції 29 вересня 1938 року. Тільки

після того як Гітлер у березні 1939 р. розгромив "рештки Чехії" та окупував Мемельську область, що входила до складу Литви, британський і французький уряди наважилися 31 березня 1939 р. надати гарантії незалежності Польщі, яка вочевидь мала стати наступним об'єктом націонал-соціалістської агресії.

На цьому завершився період західної політики примирення. Але на зміну їй прийшла політика примирення Радянського Союзу, який 23 серпня 1939 р. уклав з Німеччиною пакт про ненапад, чим створив важливу передумову для нападу Німеччини на Польщу. І справді, 1 вересня 1939 р. без оголошення війни німецькі війська вторглися в цю країну і просунулися якраз до тієї межі, яка й була передбачена таємним додатковим протоколом до пакту Гітлера-Сталіна. Радянські війська у свою чергу, крім східної частини Польщі, зайняли частину Румунії та суверенні балтійські держави Естонію, Латвію і Литву.

Незважаючи на цей дивний альянс між фашистською Німеччиною та комуністичною Росією, який тривав аж до нападу на Радянський Союз 22 червня 1941 р., Друга світова війна з самого початку була все ж таки ще й війною світоглядів, зумовленою передовсім ідеологічними уявленнями Гітлера, і лише в другу чергу – владними та політико-економічними розрахунками. Втім, це не означає, що її окремі фази і стадії розгорталися "за розкладом" Гітлера, викладеним у книзі "Моя боротьба" чи в інших його програмних заявах. Зокрема, в планах Гітлера не було тимчасового договору з Радянським Союзом, як і війни з Англією, якої він насправді бажав уникнути. Напади на Данію і Норвегію були зумовлені не ідеологічними, расистськими чи антикомуністичними мотивами, а винятково військово-стратегічними та економічними вимогами флоту й промисловості. Те ж стосується і вторгнень у Грецію, Югославію та Північну Африку, які також не були заплановані, а стали наслідком непередбачуваних

військових і політичних подій – слабкості італійських військ, поразки путчу прихильників націонал-соціалізму в Югославії тощо[29].

Проте лише акції оперативних тилових груп (Einsatzkommandos) у Польщі, які діяли безпосередньо в тилу бойових військових частин, арештовуючи і вбиваючи реальних і потенційних політичних ворогів, євреїв, польську верхівку, свідчать про те, що мета націонал-соціалістів з самого початку не обмежувалася лише імперіалістичною загарбницькою війною. На відміну від кайзерівської Німеччини, націонал-соціалістська Німеччина боролася не тільки за політичне панування в Європі, а й за расистський "новий порядок" на континенті, а потенційно – і в глобальному масштабі, за якого вища, на думку самих німців, "німецька панівна раса" мала б правити усіма народами. Згідно з цим планом, який до певної міри вдалося здійснити, слов'янські народи мали бути обернені на рабів і безправних ілотів (*ілоти - корінне населення Мессіни, взяте в рабство Спартою – прим. перекладача*), а єврейська раса підлягала цілковитому знищенню, бо саме в ній нацисти вбачали корінь усілякого зла – соціалізму, капіталізму і взагалі всього сучасного (Moderne). Наскільки блюзнірською виглядає ця ідеологічна концепція, настільки ж послідовно та брутально вона втілювалася в життя. Абсолютний пріоритет цієї концепції перед економічними та військовими інтересами або цілями промисловості і вермахту зберігався навіть тоді, коли реалізацію расово-ідеологічних цілей уже неможливо було поєднати з прагненням націонал-соціалістів до збереження своєї політичної та військової влади[30].

Націонал-соціалізм якісно відрізняється від італійського фашизму саме цією фанатичною, самовбивчою прихильністю до ідеологічної догми расової війни. Хоча італійський фашизм та німецький націонал-соціалізм можна порівняти з точки зору їхньої ідеології (за винятком расово вмотивованої ідеології антисемітизму),

а також зовнішніх проявів і соціального складу, між ними й справді існували кількісні відмінності у розмаху ідеологічної уніфікації та довершеності терористичного апарату. Ці відмінності знайшли свій вияв у переслідуванні меншин, насамперед - у знищенні євреїв. Різна за розмахом уніфікація і набагато ефективніша система нацистського терору стали причиною того, що Рух опору в Німеччині (як це буде показано далі) не зміг досягти таких успіхів як італійська Резистенца, принаймні в останній фазі історії італійського фашизму.

3.3 Поразки та успіхи Руху опору

Члени заборонених та змушених піти у підпілля партій і організацій робітничого руху з самого початку і найбільш рішуче боролися з Третім рейхом[31]. Вони ж стали об'єктом найсуворіших переслідувань та стеження з боку органів нацистського терору. Але реальні успіхи робітничих організацій Руху опору слід визнати дуже незначними. Це було зумовлено, по-перше, згаданою вище системою стеження і терору, створеною націонал-соціалістами і доведеною ними майже до досконалості, а по-друге тим, що різні нелегальні партії та організації робітничого руху (за окремими винятками регіонального чи навіть місцевого характеру) навіть за часів Третього рейху не побажали і не змогли піднятися над своїми внутрішніми конфліктами та створити єдину організацію Руху опору. Різні групи робітничого руху діяли окремо і так само поодинці були розбиті нацистами.

Після заборони КПН спочатку намагалася зберегти свою сувору вертикальну ієрархічну структуру і всупереч фашистському терору проводити масові акції. Тисячі комуністів брали участь у виготовленні та розповсюдженні нелегальних листівок, а також в інших пропагандистських акціях. До 1935 року членам нелегальної КПН навіть продавали марки для сплати партійних внесків. До цього моменту керівництво КПН

та Комуністичного Інтернаціоналу дотримувалося думки, що подібними масовими заходами можна наблизити швидкий крах Третього рейху, але насправді це стало лише зайвим приводом для втручання гестапо. Ця практично несумісна з умовами фашистської Німеччини стратегія, а також політика боротьби з соціал-демократією, що вважалася "крилом фашизму", була переглянута лише на Сьомому всесвітньому конгресі Комуністичного Інтернаціоналу в 1935 році. Оскільки на той момент керівництво нелегальної КПН та тисячі її членів стали жертвами повальних арештів, то з 1936 року діяльність партії обмежувалася тільки організацією доволі слабкої інформаційної мережі зв'язку між поодинокими комуністичними групами Руху опору, які діяли в Рейху, та закордонним керівництвом. Під впливом пакту Гітлера-Сталіна комуністичний Рух опору було майже згорнуто, і він пожвавився знову лише після нападу Німеччини на Радянський Союз. Виникли різні організації Руху опору, причому деякі з них підтримували контакти з соціал-демократичними, навіть буржуазними і військовими колами. На відміну від італійської комуністичної партії, КПН не вдалося втілити в практику антифашистської боротьби висунуту в 1935 р. концепцію Народного фронту. Єдиним винятком став паризький "Комітет народного фронту", який, втім, незабаром розвалився; якщо ж говорити про угруповання "Національного комітету вільної Німеччини", що діяли тоді всередині країни, але переважно все ж за її межами, особливо в Радянському Союзі, то ними керували здебільшого комуністи, які змушені були насамперед брати до уваги інтереси Радянського Союзу[32], а не "антифашистського" руху.

Лідери СДПН та актив керованого ними Загального союзу німецьких профспілок у 1933 р. занадто довго перебували в полоні ілюзії, що політика обережної стриманості стосовно націонал-соціалістського режиму допоможе врятувати їхні організації. Цей фатальний

курс на пристосуванство, під впливом якого фракція СДПН у Рейхстазі, обескровлена на той час арештами та еміграцією, підтримала так звану "миротворчу промову" Гітлера 17 травня 1933 р., фактично став причиною розколу партії. Соціал-демократи, що змушені були емігрувати до Праги, створили у вигнанні нову організацію – "Sopade" (*скорочена назва: "Соціал-демократична партія Німеччини" – прим. перекл.)*, яка вже 18 червня 1933 р., тобто напередодні заборони СДПН 22 червня, звернулася до німецьких робітників із програмною статтею, закликаючи їх рвати "кайдани" та боротися проти фашизму за "перебудову капіталістичної економіки у соціалістичну".

Ще до того деякі соціал-демократи та профспілкові діячі пішли в підпілля. На відміну від комуністів вони швидко зрозуміли, що нелегальні масові організації з їхніми осередками, партійним керівництвом та членськими внесками тільки провокують гестапо на пряме втручання. Ці соціал-демократи керувалися тверезою оцінкою можливостей Руху опору в умовах терору Третього рейху та намагалися зберегти традиційні зв'язки у формі дискусійних гуртків, спортивних союзів тощо, аби в момент бажаного і очікуваного ними краху Третього рейху мати під рукою людей і кадри, необхідні для відбудови партії. Окрім цієї системи неформальних, але добре законспірованих груп соціал-демократів та профспілкових діячів, які відмовилися від демонстративних акцій опору (але згідно з доповідями "Sopade" мали сталі контакти з партійним керівництвом у Празі), існували ще й декілька доволі активних груп Руху опору на регіональному та більш високому рівні до яких, окрім соціал-демократів, приєдналися також колишні члени КПН та інших комуністичних і соціалістичних угруповань, які відкололися від КПН. Це стосується передусім "Червоної ударної групи" у Берліні, "Соціалістичного фронту" в районі Ганновера та міжрегіональної групи "Новий початок"[33].

КПН(о) (Комуністична партія Німеччини [опозиційна]), СРП (Соціалістична робітнича партія) та МССБ (Міжнародний соціалістичний союз боротьби), як і групи Руху опору, є особливо важливими не лише тому, що до моменту свого розгрому вели дуже активну боротьбу, а й тому, що в цих групах відбулося об'єднання соціалістів і комуністів різного партійно-політичного походження[34]. Те ж можна сказати і про антифашистські організації, що виникли наприкінці існування Третього Рейху та відразу ж після його поразки і мали на меті заснувати новий робітничий рух поза КПН та СДПН. Цього не вдалося зробити через негативне ставлення до них всіх окупаційних сил; не мали успіху і передуючі їм спроби створення єдиного антифашистського Народного фронту[35]. Контакти представників робітничого Руху опору з церковними, буржуазними та військовими опозиційними колами також не набули такої ж інтенсивності та розмаху, як в Італії. Якщо не брати до уваги контакти безпосередньо перед 20 липня 1944 р. (*день замаху на Гітлера і невдалої спроби військового путчу проти націонал-соціалістського режиму – прим. перекл.*), то подолати взаємну недовіру їм так і не вдалося.

Впадає у вічі також практична відсутність контактів між опозиційними колами та діячами євангелічної і католицької церков. Реальна співпраця між опозиційними християнами євангелічного та католицького віросповідання мала місце лише в так званому "гуртку Крайзау" (*"Kreisauer Kreis" – від назви маєтку Крайзау біля Швайднітца у Сілезії, де наприкінці Другої світової війни було створено антифашистську групу переважно правого спрямування - прим. перекл.)*, який (як було вже сказано) підтримував контакти з іншими буржуазними та військовими групами, а також соціалістичними та комуністичними Рухами опору. Причина такої спорадичної і пізньої співпраці католицьких та євангелічних учасників Руху опору полягає в різному, описаному вище становищі цих церков у Третьому рейху.

Хоча "Ісповідницька Церква" ще на Барменському синоді в травні 1934 р., послуговуючись теологічною аргументацією, суворо засудила зазіхання націонал-соціалістичної держави на право бути "єдиним і тотальним устроєм людського життя", представникам цієї опозиційної групи було важко відмовитися від тісної співпраці між державою та церквою, що народилася із церковної історії та обґрунтовувалася поколіннями теологів. Тут неабияку роль відіграла "діалектична теологія" Карла Барта, який брав активну участь у розробці Барменської декларації. Втім, якщо подумати, наскільки вочевидь протиправним був характер Третього рейху з самого початку його існування, то доволі дивним здається те, чому багатьом теологам знадобилося так багато часу, щоб збагнути, що Третій рейх не може й не має права претендувати на статус влади, встановленої Богом. І все ж зрештою справа дійшла таки до політично та теологічно вмотивованих акцій опору з боку поодиноких духовних осіб, на яких ми тут не маємо змоги детально зупинитися, і до декількох відкритих протестів. Це стосується, зокрема, заклику тимчасового керівництва "Загальнонімецької братської ради" (Reichsbruderrat) від 28 травня 1936 р., спрямованого проти так званого "позитивного християнства" і проти намагань націонал-соціалістів усунути конфесії від виховання молоді, а також спільного молитовного богослужіння 30 вересня 1938 р. за збереження миру, відправленого частиною духовників "Ісповідницької Церкви", коли виникла загроза конфлікту у "питанні про Судети", і нарешті публічного засудження Дванадцятим прусським синодом віруючих у жовтні 1943 р. масових вбивств психічно хворих та представників "чужої раси". Втім, це був єдиний випадок, коли євангельська церква висловила свій протест проти переслідування євреїв націонал-соціалістами, хоча з іншого боку в ній все ж були люди, які вважали особистим обов'язком честі та християнського сумління[36] допомогу євреям, що стали жертвами нацистських переслідувань.

В цілому слід визнати, що і представники католицької церкви теж зволікали з публічним викриттям злочинних діянь Третього рейху. Це зумовлювалося церковно-політичними міркуваннями, бо католицькі єпископи в Німеччині та Папа побоювалися, що занадто гучні протести могли спонукати націонал-соціалістське керівництво держави до розриву конкордату. Тільки після того, як порушення положень конкордату націонал-соціалістами стали надто очевидними, Папа Пій XI також наважився на критику зі свого боку. Втім, у його енцикліці "З палкою турботою" не було ані слова протесту проти переслідувань євреїв, тим більше борців антифашистського опору з лав забороненого робітничого руху. Більш енергійними та принаймні тимчасово успішними були протести єпископа Мюнстерського графа фон Галена проти вбивств націонал-соціалістами психічно хворих. Згодом, у 1943 р. католицькі єпископи у своєму пастирському посланні про десять заповідей засудили націонал-соціалістську релігійну та расову політику з різкістю, співставною із заявою Дванадцятого прусського синоду євангелічної церкви. Але це звернення так і залишилось єдиним документом, в якому католицька церква як інститут, принаймні в непрямій формі, закликала до боротьби. З іншого боку, не можна забувати про тих євангелічних та католицьких мирян і духовних осіб, які чинили рішучий опір націонал-соціалізму[37].

Апогеєм німецького руху опору, поза всяким сумнівом, був замах на Гітлера 20 липня 1944 р., який мав стати сигналом для початку загального повстання. Проте після деяких початкових успіхів його було швидко придушено. Існує багато свідчень на користь припущення, що якби змовники, котрі готували замах, налагодили зв'язок з антифашистськими групами – церковними, соціалістичними та комуністичними – то в разі успіху їхнього задуму в Німеччині міг би виникнути широкий і успішний Руху опору, подібний до того, що народився в Італії після путчу Бадольйо.

Але не треба забувати про те, що представники опозиційно налаштованиих буржуазних і військових кіл переслідували цілі, далекі від уявлень про парламентську демократію. Це стосується передусім дуже консервативного оточення Карла Гьорделера. Натомість група, що збиралася в маєтку графа Мольтке у сілезькому Крайзау, орієнтувалася на утопічні, давно минулі та безнадійно застарілі моделі суспільного устрою. Критикуючи їхні суспільні та конституційно-політичні плани антидемократичного змісту, викладені в численних публікаціях, не слід залишати поза увагою два важливі моменти: по-перше, згадані тут і принаймні в першому наближенні вдалі намагання об'єднати всі групи опору від комуністів до консерваторів, а, по-друге, успішну спробу залучити до запланованого путчу найвищих офіцерів вермахту. Ці бійці Опору керувалися тверезим, реалістичним розумінням, що успішна спроба повалити панування націонал-соціалістів може бути здійснена лише групою військових. На жаль, лише дуже небагатьох офіцерів можна було переконати в тому, що попри присягу на вірність Гітлеру, вони не зобов'язані миритися з масовими вбивствами та іншими злочинами Третього рейху. Хоча повстання і зазнало нищівної поразки через низку випадковостей і помилок у плануванні, до яких перш за все слід віднести майже повну відсутність спроб мобілізації громадської думки, тим не менш, його невдача не применшує історичного та морального значення цієї події[38].

Те ж можна сказати і про німецький Руху опору в цілому. Хоча він фактично зазнавав лише поразок, в кінцевому підсумку його успіх полягав у тому, що численні акти і форми щоденного неорганізованого опору продемонстрували країнам-переможницям і самим німцям, що націонал-соціалізм не був таким успішним, як про це постійно твердила націонал-соціалістська пропаганда. Звісно ж, якась частина німецької "народної спільноти" майже до самого кінця

обожнювала свого фюрера, однак була й інша частина населення, що не піддалася впливу пропаганди і продовжувала чинити опір в тій чи іншій формі[39]. Утім, оцінки та традиції німецького Руху опору залишилися предметом дискусії між обома німецькими державами та партіями. На відміну від Італії, спадок і заповіді Руху опору в Німеччині не стали об'єднавчим елементом. Цей факт і досі відчутно впливає на демократичний консенсус, готовність до компромісу та національні почуття німців[40].

4. Масові фашистські рухи

4.1 Фашизм та націонал-соціалізм в Австрії

Австрія не лише географічно розташована між Італією та Німеччиною, вона є батьківщиною двох головних різновидів фашизму – національної гілки націонал-соціалізму та гаймвер-фашизму (*"Гаймвер" у перекл. з нім. означає "народна оборона" – прим. перекл.)* з його більш-менш виразною орієнтацією на італійський зразок. Якщо ж зважити ще й на те, що багато сучасників та деякі дослідники вважали і продовжують вважати фашистським режим Дольфуса і Шушніга, та також взяти до уваги той факт, що австрійська "Німецька робітнича партія" (НРП – "Deutsche Arbeiterpartei"), яка з травня 1918 р. почала називати себе "Німецькою націонал-соціалістичною робітничою партією" (ННСРП – "Deutsche National-sozialistische Arbeiterpartei"), є старшою від партії Гітлера, то стане зрозуміло, що в цій країні й насправді існувала доволі багата палітра різновидів фашизму. Вона починається з "раннього фашизму" НРП, знаходить своє продовження у так званому "нормальному фашизмі" Гаймверу і сягає "радикального фашизму" австрійської ННСРП, тоді як режим Дольфуса за типологією Нольте слід було б назвати "філофашистським". Італія породила "класичний" фашизм, тоді як Австрія стала країною різновидів фашизму, історію та структуру яких можна розкрити і збагнути лише шляхом порівняльного дослідження. Але спочатку потрібно зупинитися на економічних, соціальних та політичних передумовах, що сприяли зародженню цих різновидів фашизму[1].

Якщо після закінчення Першої світової війни існування багатьох інших європейських країн опинилося під

загрозою через кризові явища, то першій Австрійській республіці переможці у цій війні подарували життя[2]. З національних та економічних міркувань представники всіх партій – від консервативної християнсько-соціальної до соціал-демократичної – виступали за приєднання до Німеччини. Але це бажання, яке поділяла і переважна більшість населення, рішуче відхилили союзники. Вони включили до Сен-Жерменського мирного договору положення про пряму заборону "аншлюсу". З урахуванням того, що Німеччина, яка розпочала і програла ту війну, за умови приєднання до неї Австрії могла б стати ще більшою та сильнішою, ніж була в 1914 році, таке рішення є цілком зрозумілим з політичних міркувань, але навряд чи виправданим з точки зору прямого нехтування проголошеного американським президентом Вільсоном принципу самовизначення.

Утворена волею переможців Австрійська республіка зіткнулася з економічними, соціальними та політичними проблемами, які, здавалося, було неможливо розв'язати. Делімітація австрійських кордонів за етнічним принципом і з урахуванням політичних інтересів сусідів Австрії – Чехословаччини, Югославії та Італії – свавільно розірвала існуючі і усталені зв'язки між окремими економічними зонами Австро-Угорської монархії. Промислові галузі німецько-австрійського ядра країни опинилися відрізаними від своїх традиційних ринків збуту та сировини. Оскільки багато підприємств змушені були припинити роботу через нестачу вугілля, виникло масове безробіття, яке загострилося ще й через демобілізацю збройних сил та звільнення численних держслужбовців, які не знайшли собі місця у державних установах такої малої держави, якою стала Австрія. Економічна та соціальна криза посилювалася зовнішньополітичною загрозою. Одним з її чинників стали наміри Югославії шляхом військового вторгнення анексувати більшу частину Карінтії, іншим, вкрай небезпечним – створення радянських республіки в Угорщині та Баварії.

Попри ці величезні економічні, соціальні та політичні труднощі, в Австрії все ж вдалося парламентським шляхом сформувати дієздатний та порівняно стабільний уряд[3]. На парламентських виборах 16 лютого 1919 р. найбільшу кількість місць – 72 – здобули соціал-демократи, які разом із Християнсько-соціальною партією, що отримала 69 депутатських мандатів, сформували коаліційний уряд на чолі з соціал-демократом Карлом Реннером. Таким чином, австрійські соціал-демократи на практиці довели свій намір слідом за німецькими товаришами, позицію яких вони поділяли, проводити не революційну, а реформаторську політику. Втім, на практиці вони виявились навіть послідовнішими та – принаймні спочатку – більш успішними реформаторами. Це стосується заходів з поліпшення соціального становища, здійснених соціал-демократичним статс-секретарем із соціальних питань Фердінандом Ганушем, зокрема запровадження восьмигодинного робочого дня, відпусток, страхування на випадок безробіття та ухвалення закону про ради на підприємствах, розбудови воєнізованої організації народного ополчення – "Фольксверу" – під керівництвом її засновника соціал-демократа Юліуса Дейча. І хоча послідовна реформаторська політика сприймалася рядовими австрійськими соціал-демократами неоднозначно, однак, на відміну від Німеччини, вона не призвела до розколу партії. Тоді як соціал-демократична партія Австрії (СДПА) крок за кроком розпускала і поглинала робітничі і солдатські ради, комуністична партія Австрії (КПА), заснована 3 листопада 1918 р., перетворювалася на маловпливову партію-осколок. Проте соціал-демократам так і не вдалося подолати недовіру членів християнсько-соціальної партії, оскільки вони не змогли і не схотіли відмовитися від певних марксистських вимог своєї програми, зокрема від прихованої тези про "диктатуру пролетаріату".

Після того як у 1920 р. соціал-демократів "витиснули" з уряду, на виборах 17 жовтня 1920 р. більшість у 79 мандатів

здобула християнсько-соціальна партія, тоді як соціал-демократи отримали лише 62 мандати. Соціал-демократи перейшли до опозиції, в якій вони залишалися впродовж усього періоду існування першої Австрійської республіки. Щоб впоратися з катастрофічною ситуацією, яка склалася в економіці країни і призвела взимку 1920-21 рр. до вкрай важкого становища з продуктами харчування, федеральний канцлер Австрії від християнсько-соціальної партії Ігнац Зайпель у жовтні 1923 р. звернувся до урядів Великої Британії, Франції, Італії та Чехословаччини з проханням надати державі позику. Але за неї Австрії довелося сплатити дуже високу ціну. За Женевською угодою вона взяла на себе зобов'язання протягом 20 років зберігати незалежність, забезпечити мир і стабільність всередині країни і впродовж двох років збалансувати державний бюджет. Останнє зобов'язання неможливо було виконати без масових звільнень держслужбовців. Із 270 000 державних чиновників було звільнено 100 000. Положення Женевської угоди викликали у населення хвилю обурення, в якому тісно переплелися соціальні та національні мотиви, бо міжнародний контроль та поновлення заборони на приєднання до Німеччини неабияк засмутили багатьох австрійців. На проведеному навесні 1921 р. неофіційному референдумі в Тіролі та Зальцбурзі майже 100% громадян виступили за приєднання до Німеччини. Національним та соціально вмотивованим несприйняттям Женевської угоди та його наслідками скористалися австрійські націонал-соціалісти, які поступово позбувалися статусу маловпливової партії-аутсайдера.

Як згадувалося вище, "Німецька націонал-соціалістична робітнича партія" (ННСРП) сформувалася на базі "Німецької робітничої партії", заснованої в 1903 р.[4] На виборах до Рейхстагу в 1911 р. вона отримала понад 26 000 голосів і відповідно три мандати. Одним із головних пунктів програми цієї партії, яка насправді складалася переважно з німецьких робітників, стало питання про Судетську область. Окрім соціальних та

національних цілей вона виступила також із античеськими та антисемітськими гаслами. Хоча депутати від цієї партії в Рейхстазі увійшли до соціал-демократичної фракції, саме НРП з огляду на її соціальні та національні вимоги була набагато ближчою до групи "ранньофашистських рухів", аніж до "Пангерманського союзу" ("Alldeutschen") Шьонерера з його винятково націоналістичною та антисемітською орієнтацією, який у свою чергу можна порівняти з антипарламентаристськими масовими рухами німецької кайзерівської держави ("Пангерманський союз" [Alldeutsche], "Союз східних земель" [Ostmarkenverein], "Морський союз" [Flottenverein] тощо) та Італійською націоналістичною асоціацією ("Assoziazione Nationalista Italiana").

Якщо "Пангерманський Союз" Шьонерера злився із "Великонімецькою народною партією", що складалася з різних угруповань і здобула 26 мандатів на виборах 16 лютого 1919 р. та всього 10 мандатів на виборах 24 жовтня 1923 р., то НРП, яка з травня 1918 р. почала називати себе "Німецькою націонал-соціалістичною робітничою партією" (ННСРП), зберегла свою самостійність. Проте після відокремлення Судетської області, яка була її базовим виборчим регіоном, вона здобула лише 1% голосів на виборах 16 лютого 1919 р. Втім, в деяких районах Відня, де балотувався її лідер адвокат Вальтер Ріль, вона отримала 4% голосів. Хоча частину виборців ННСРП, як і раніше, складали робітники, вона поступово перетворювалася на партію середнього класу. З 1919 р. ННСРП підтримувала міцні контакти з німецькими націонал-соціалістами, які завершилися її повним приєднанням до німецької НСДАП. Такий перебіг подій ще у 1923 р. призвів до виходу лідера партії Ріля з її складу, після чого він заснував своє власне малочисельне угруповання під назвою "Великонімецький соціальний союз", що не мало, втім, жодного помітного впливу. Його наступник Карл Шульц теж зазнав невдачі у намаганнях зберегти порівняно незалежну позицію щодо німецької

НСДАП та долучитися до псевдосоціалістичного курсу старої НРП, яка разом зі своїми етнічно зорієнтованими профспілками користувалася певною підтримкою робітників Австро-Угорськорї монархії. Підпорядкування волі мюнхенського партійного керівництва зайшло так далеко, що австрійська ННСРП навіть не мала свого місцевого лідера і підпорядковувалась різним німецьким гауляйтерам. Внаслідок цього в партії розгорнулася запекла конкурентна боротьба, яку вдалося хоч якось вгамувати лише у 1931 р., коли Гітлер призначив Тео Габіхта "інспектором краю" (Landesinspektor).

Незважаючи на внутрішньополітичні чвари, після вибуху світової економічної кризи австрійській ННСРП також вдалося досягнути певних успіхів на виборах. Якщо на парламентських виборах у 1930 р. вона взяла тільки 3% голосів, то на земельних та комунальних виборах у 1932 р., в яких брали участь дві третини австрійців, вона отримала в середньому 16% голосів. У Відні, Зальцбурзі та інших містах частка голосів на її користь склала навіть понад 30%. Цими відносними успіхами вона завдячує виключно "Великонімецькій народній партії" та просякнутому духом німецького шовінізму "Союзу земель" (Landbund), який згодом поглинула ННСРП, тоді як електоральні симпатії виборців СДПА та християнських соціалістів виявилися майже незмінними. Навіть на останніх перед знищенням австрійської парламентської системи комунальних виборах у квітні 1933 р., на яких націонал-соціалісти одержали до 40% голосів, їм так і не вдалося внести розкол у лави робітників та консервативно налаштованих селян. Вплив ННСРП здебільшого обмежувався міськими центрами та промисловими районами Австрії, де вона спиралася на середні верстви населення та підтримку порівняно значної кількості робітників. Особливо великою була частка робітників у озброєних організаціях ННСРП. Соціальний склад австрійських СА і меншою мірою СС був майже аналогічним соціаль-

ному складу соціал-демократичного "Союзу захисту республіки" (Republikanischer Schutzbund).

В цілому збільшення чисельності австрійської ННСРП, яка в січні 1933 р. налічувала 40 000, у червні 1934 р. – 87 000, а в лютому 1938 р. – 150 000 членів, відбувалося повільніше і далеко не з таким успіхом, як у Німеччині. Це пояснюється, по-перше, порівняно активними та принаймні тимчасово вдалими спробами протидії з боку австрійських соціал-демократів, по-друге, конкуренцією з боку близьких союзників християнсько-соціальної партії – фашистських загонів Гаймверу.

Загони Гаймверу виникли після війни із колишніх офіцерів, солдатів, студентів, представників академічних професій та селян і мали на меті захист кордонів та цілісності Австрії від реальної та потенційної загрози з боку Югославії, а також радянських республік в Угорщині та Баварії[5]. В такому розумінні вони були доволі схожими до німецького "Добровольчого корпусу" (Freikorps), з яким, особливо з організацією Ешеріха, у них існували міцні контакти. На відміну від німецького "Добровольчого корпусу", Гаймвер не розпустили навіть тоді, коли завдяки пом'якшенню зовнішньополітичного становища зникла мета його існування. Загони Гаймверу збереглися в окремих австрійських землях у вигляді озброєних і обмундированих формувань, а християнсько-соціалістичні уряди так чи інакше підтримували їх і намагалися використати як нелегітимний владний інструмент у внутрішньополітичній боротьбі проти соціал-демократів.

Зважаючи на існування та діяльність Гаймверу, соціал-демократи, які також не бажали розпускати засновані і контрольовані ними загони "робітничої саамооборони", створили замість них у 1923 р. "Союз захисту республіки". За планами Юліуса Дейча та Отто Бауера цей союз, організований на військових началах і зі зброєю, що збереглася з 1918-19 рр., мав бути задіяний

у випадку порушення буржуазними силами демократичних правил гри і спроб відібрати в СДПА політичну владу, яку вона здобула парламентським шляхом і бажала утримувати в подальшому[6]. Таким чином, соціал-демократи та християнські соціалісти після розвалу великої коаліції не лише опинилися в стані політичного протистояння, а й мали у своєму розпорядженні дві різні озброєні організації на випадок громадянської війни.

Ця надзвичайно загрозлива ситуація для демократичної парламентської держави (якою безперечно була Австрія) загострилася через випадок, що поза всяким сумнівом був небажаним для обох сторін, але надовго загальмував створення демократичного консенсусу між буржуазним та соціалістичним табором. 30 січня 1927 р. в бургенландській місцевості Шаттендорф сталася сутичка між соціалістами і "фронтовиками", які застрелили восьмирічного хлопчика та інваліда війни. 14 липня 1927 р. у Відні відбувся судовий процес, на якому вбивць було виправдано. Стихійна масова демонстрація, яку соціал-демократи не організовували і не змогли взяти під свій контроль, закінчилася підпалом Палацу юстиції та кривавими вуличними боями, жертвами яких стали 89 чоловік, головним чином демонстранти. Для правлячих християнських соціалістів, які на виборах 27 квітня 1927 р. здобули лише 73 мандати (тоді як СДПА отримала 71 мандат), ці події стали зайвим підтвердженням панічного страху перед "червоною загрозою", уособленням якої вони вважали "австромарксистську" соціал-демократію.

Уряд відреагував на цей інцидент форсованим розвитком Гаймверу. Відтепер ця організація переросла у масовий політичний рух, який що далі, то більше намагався підкреслити свою самостійність і позбутися залежності від християнських соціалістів. Перспектива політичного курсу Гаймверу була і залишалася предметом суперечок між окремими вождями, які попри спільну ненависть до соціал-демократії суттєво відріз-

нялися за своєю ідеологічною та політичною орієнтацією. Якщо консервативно-католицьке крило виступало за подальшу підтримку християнських соціалістів, то лідер Гаймверу в землі Штірія Пфрімер закликав укласти союз із австрійськими націонал-соціалістами, щоб разом із ними насильницьким шляхом захопити владу. Однак, влаштований ним 13 вересня 1931 р. путч зазнав повної поразки, бо інші вожді Гаймверу відмовилися підтримати його[7]. Після цього процес зближення між Гаймвером у Штірії та ННСРП продовжувався доти, аж доки ці дві організації не об'єдналися остаточно. Представником третього напрямку став князь Рюдігер фон Штаргемберг, обраний у вересні 1930 р. національним вождем (бундесфюрером) Гаймверу. Втім, йому так і не вдалося нав'язати всім гаймверівцям свої претензії на національне лідерство. Він заповзято обстоював ідею перетворення воєнізованого Гаймверу на політичну партію, яка у Корнебурзькій "клятві" від 18 травня 1930 р. заявила про сповідування нею принципів італійського фашизму. За ініціативи фон Штаргемберга, який в уряді Вогуена (Vaugoin) отримав посаду міністра внутрішніх справ, Гаймвер узяв участь у парламентських виборах в листопаді 1930 р. як самостійна партія. Оскільки прихильники Пфрімера бойкотували вибори, а члени Гаймверу, що дотримувалися консервативно-католицької орієнтації, проголосували за християнських соціалістів, фон Штаргемберг здобув лише 6% голосів. Відтак крило Гаймверу, організоване на засадах політичної партії, хоча і випередило націонал-соціалістів, які на тих виборах отримали 3% голосів, але досягнутий ними парламентським шляхом результат виявився неочікувано слабким і лише створював хибне враження про справжню чисельність та політичну силу Гаймверу.

З огляду на зростаючий вплив націонал-соціалістів Гаймвер усе частіше змушений був займати оборонну позицію. Безапеляційна вимога приєднання Австрії до Німеччини, висунута націонал-соціалістами, стала їхнім

головним пропагандистським козирем, який не втратив своєї привабливості навіть після початку світової економічної кризи. Натомість Гаймвер в питанні про "аншлюс" сповідував більш стриману позицію, оскільки не бажав втратити підтримку фашистської Італії та християнських соціалістів, які енергійно виступали проти приєднання до націонал-соціалістичної Німеччини. Відраза християнсько-соціалістичної партії до расово-ідеологічної доктрини націонал-соціалістів, яку вони вважали поганською, поділялась також і тою частиною Гаймверу, яка сповідувала поміркований, релігійно та соціально вмотивований антисемітизм. Ідеологічні розбіжності відповідали відмінностям у соціальному складі австрійської ННСРП і Гаймверу. Члени та прибічники Гаймверу були переважно вихідцями із середнього класу та селян. Тільки в Штірії Гаймверу вдалося заручитися підтримкою певної частини робітників, та й то часто лише тому, що робітників змушували вступати до Гаймверу їхні роботодавці. Загалом частка робітників у Хаймвері оцінюється у 10%; 20% були вихідцями із середнього класу, а 70%, згідно з цими доволі приблизними підрахунками, склали селяни.

Хоча націонал-соціалістам і вдалося посилити свій вплив за рахунок Гаймверу, руйнування парламентської системи Австрії, здійснене федеральним канцлером Дольфусом, пішло швидше на користь гаймверівцям, аніж націонал-соціалістам[8]. Після того як у березні 1933 р. парламент було практично усунуто від політичного життя, Дольфус вдався до подальших антидемократичних заходів, спрямованих як проти соціал-демократів, так і проти націонал-соціалістів, спираючись на "особливі повноваження уряду в умовах воєнної економіки". Це стосується закону про заборону зібрань від 8 березня 1933 р., запровадження цензури в пресі, рішення про розпуск "Союзу захисту республіки" від 30 березня 1933 р. та оприлюдненої 19 травня заборони на носіння уніформи організаціями ННСРП, після чого в червні

1933 р. було ухвалено рішення про повний розпуск ННСРП та пов'язаного з нею Гаймверу у землі Штірія. 21 вересня 1933 р. Дольфус наказав створити так звані табори для інтернованих, з яких особливо сумнозвісної слави зажив табір у Вьоллерсдорфі. Туди без судового розгляду кидали всіх політичних противників – і соціалістів, і націонал-соціалістів.

Тоді як соціал-демократи майже бездіяльно спостерігали за руйнуванням демократії Дольфусом, у Верхній Австрії 13 лютого 1934 р. спалахнуло повстання "Союзу захисту республіки" під проводом його лідера Ріхарда Бернашека. Втім, воно обмежилося лише двома містами: Лінцем та Віднем. Тільки після цього партійне керівництво СДПА не без вагань наважилося на генеральний страйк, який однак закінчився провалом. Незважаючи на те, що переважна більшість залізничників були членами профспілки, владі без перешкод вдалося доставити федеральні війська залізницею до Лінца і Відня. Повстання закінчилося загибеллю 180 солдатів та майже 200 членів "Союзу захисту республіки". Вождів соціал-демократів та "Союзу захисту", яким не вдалося втекти, заарештували.

25 липня в Австрії вибухнув путч націонал-соціалістів, в якому взяли участь лише члени СС. Пасивна позиція австрійських штурмових загонів (СА) стала реакцією на горезвісний "путч Рема"[9]. Заколот провалився після вбивства федерального канцлера Дольфуса, оскільки Німеччина не надала йому очікуваної допомоги, бо вирішила не втручатися в перебіг подій з огляду на загрозливу позицію Муссоліні. Тому наступник Дольфуса канцлер Курт фон Шушніг утвердився у своїй думці про фашистську Італію як єдину державу, що хоче і може гарантувати і захистити незалежність Австрії. Започаткована Дольфусом орієнтація на італійський взірець знайшла своє продовження і у сфері внутрішньої політики. Всі партії, які ще залишилися, були розпущені і влились до єдиної партії під назвою "Вітчизняний

фронт", яка крок за кроком витісняла Гаймвер з політичного життя. Гаймверівців, що перебували на державній службі, примушували вступати до "Вітчизняного фронту". Утім, нова система, що прийшла на зміну демократії, аж ніяк не була такою міцною і монолітною, як це здавалося. Нова єдина партія та підпорядковані їй і створені за німецьким взірцем організації, зокрема "Сила через радість" (Kraft durch Freude), "Допомога взимку" (Winterhilfswerk), "Штурмовий корпус" (Sturmkorps) та інші, як і корпоративна система, яку намагалися насадити згідно з поглядами Отмара Шпанна[10] на станову державу та з орієнтацією на німецький взірець, залишилися штучно створеними згори структурами, нездатними приховати внутрішню слабкість нової влади.

Проте Шушніґу вдалося подолати економічну кризу та в червні 1936 р. укласти з Німеччиною договір, за яким вона зобов'язувалася припинити економічну війну проти Австрії та визнати її незалежність. Втім, економічні успіхи та обіцянки Гітлера виявилися нічого не вартими по мірі дедалі тіснішого зближення Італії з Третім рейхом. Гітлер не тільки підтримував діяльність австрійських націонал-соціалістів, а й 12 лютого 1938 р. відкрито погрожував фон Шушніґу інтервенцією[11]. 11 березня 1938 р. фон Шушніґ під тиском націонал-соціалістської Німеччини був змушений припинити підготовку до запланованого референдуму та подати у відставку. Вранці 12 березня німецькі війська увійшли до Австрії, де їх повсюди радісно вітало населення. Навіть противники приєднання, до яких, між іншим, належали і соціал-демократи, що перейшли на нелегальне становище, не виявили особливого бажання захищати разом із незалежністю Австрії режим, створений у ній Дольфусом та Шушніґом. Цей режим під прозвищем "аустро" (austro), нерідко вважався "клерикально-фашистським" з огляду на сильну підтримку, якою він користувався – принаймні до моменту "аншлюсу" – з боку католицької церкви.

Написання цього терміну через дефіс є й справді доволі проблематичним. Режим Дольфуса – фон Шушніґа, поза всяким сумнівом, був диктатурою, але на відміну від Німеччини чи Італії не мав опори у суто місцевому фашистському масовому русі, а тому його важко назвати фашистською чи "клерикально-фашистською" диктатурою. Попри свою чисельність, "Вітчизняний фронт" залишився штучною, а тому слабкою організацією, створеною за вказівкою згори шляхом часткового поєднання державного апарату і позбавленого влади гаймвер-фашизму. Запозичення принципів організації та символіки фашистської Італії (та почасти націонал-соціалістської Німеччини) носило здебільшого зовнішній, показний характер. Ні Дольфус, ні фон Шушніґ зовсім не відповідали "ідеалу" харизматичного фашистського лідера, а до того ж, ще й не змогли запропонувати привабливу ідеологію, яка б забезпечила їм прихильність народних мас у процесі плебісциту. Коли ж вони цілком відмовилися від антикапіталістичної та псевдосоціалістичної ідеології, то з'ясувалося, що націоналістична ніша зайнята великонімецькими націонал-соціалістами. Підтримка католицької церкви, яка врешті виявилася доволі сумнівною, не забезпечила тривалої опори в більшій частині австрійського народу. З іншого ж боку, та ж тимчасова підтримка католицькою церквою авторитарного режиму Дольфуса-Шушніґа сама по собі не заважає називати цей режим "фашистським". Зрештою фашистські режими в Італії та Німеччині теж користувалися відносно тривалою та сильною підтримкою відповідних церков.

Режим Дольфуса – Шушніґа, безумовно, був антидемократичним та авторитарним, однак його не можна назвати фашистською чи "клерикально-фашистською" диктатурою. Втім, таке твердження, попри всю його звичність, аж ніяк не робить цей режим "кращим" з політичного чи морального боку. Розмежування між авторитарними та фашистськими режимами необхідне

не тільки для з'ясування наукових питань, а й для відповіді на нерозривно пов'язані з ними питання політичного характеру. В іншому разі виникає загроза применшення терористичного та тенденційно тотального характеру фашистських диктатур та демонізації антидемократичних рис авторитарних диктатур. Можливості та межі демократичного захисту і антифашистської стратегії залежать великою мірою від розв'язання цієї, на перший погляд, "суто наукової" проблеми, яка постає перед дослідником (як це буде показано далі) також і при розгляді інших диктатур.

4.2 Режим Хорті та угорські "Схрещені стріли"

Після здобуття незалежності колишня угорська частина Австро-Угорської монархії, як і німецька частина Австрії, 4 червня 1920 р. змушена була підписати в замку Тріанон поблизу Парижа вкрай важкий мирний договір.[12] Угорщина втратила 71% своєї території та 63% населення. Втім, йшлося про території з переважно неугорським населенням. Однак всі угорські уряди домагалися визволення угорських меншин у Румунії, Югославії та Чехословаччині і їхнього приєднання до Угорської держави.

При цьому угорські політики закривали очі на той факт, що національні меншини існували і в "неприєднаній Угорщині". Це були німці та євреї, які в переважно аграрній Угорщині перетворилися на своєрідний сурогат буржуазії, що сформувалася в результаті поступової індустріалізації та модернізації країни. І хоча не лише німці, а передусім і євреї, пройшли через процес глибокої асиміляції та "мадьяризації", вони з самого початку стали об'єктом утисків. Вже перші повоєнні угорські уряди повністю витіснили євреїв з державної служби та ввели для них обмеження у 6 відсотків на навчання у вищих навчальних закладах, що відповідало відсотку євреїв у кількісному складі всього населення країни. В

подальшому антисемітське законодавство ставало все суворішим. Такою була реакція угорських урядів на вимоги ще доволі слабкого угорського середнього класу обмежити економічне домінування євреїв, бо 80% адвокатів, 50% лікарів та 37% промисловців були євреями, тоді як серед офіцерів частка євреїв складала 1,6%, а серед промислових робітників – лише 0,4%. У самому угорському суспільстві антисемітизм, який існував тут іще до 1914 року, підсилювався тим фактом, що багато хто з вождів Угорської Радянської республіки мав єврейське походження.

Вкрай жорстка реакція на цю радянську республіку визначила устрій та структуру авторитарної системи влади, яка переслідувала в тому числі й реваншистські цілі у сфері зовнішньої політики. При цьому Радянська республіка, проголошена об'єднаною соціал-демократичною і комуністичною партією Угорщини 21 березня 1919 р., спочатку майже не зустріла опору з боку населення, бо революційна війна, яку вів Бела Кун проти сусідніх з Угорщиною держав, сприймалася і підтримувалася переважно як національно-визвольна війна. Тільки після того, як революційні угорські війська почали зазнавати поразок, а допомога з боку радянської Червоної Армії не надходила, утворився антиреволюційний уряд, якому за допомогою чехословацьких, югославських та передусім румунських військ, що просунулись аж до Будапешта, вдалося розбити Радянську республіку. Так розпочався період нечувано жорстокого "білого терору", жертвами якого стали численні соціал-демократи і комуністи.

У січні 1920 р. відбулися парламентські вибори, в результаті яких найпотужнішу фракцію сформувала партія дрібних землевласників, тоді як створена заново соціал-демократична партія в знак протесту проти "білого терору" та все ще чинної заборони всіх комуністичних організацій так і не взяла в них участі, а тому створення демократичної парламентської системи не

відбулося. Проте 1 березня 1920 р. в оточеному військами будапештському парламенті адмірал Міклош фон Хорті був обраний регентом, оскільки перед цим було ухвалено закон, який передбачав збереження монархії. Втім, після невдалої спроби путчу претендента на трон Карла 16 листопада 1921 р. його і всю австрійську імператорську династію позбавили права на угорську корону. За ініціативою фон Хорті, який як регент мав дуже сильну, гарантовану конституцією позицію, консервативні та ліберальні угруповання об'єдналися в єдину правлячу партію, яка вигравала всі вибори та призначала прем'єр-міністрів. Партія дрібних землевласників, дуже слабкі соціал-демократи, невпливова християнська партія та інші угруповання були виштовхнуті в опозицію. Згідно з новим виборчим законом, запровадженим у 1922 р. прем'єр-міністром Бетленом, у виборах могла взяти участь тільки половина дорослого населення, причому ці вибори були таємними лише в Будапешті та інших великих містах, тоді як у сільській місцевості голосування було відкритим, що відкривало шлях до маніпуляцій цією процедурою. За таких перевиборів правлячій партії неважко було щоразу забезпечувати собі більшість голосів. До того ж Бетлен скасував свободу преси та відчутно обмежив ліберальні права і свободи.

Дуже жорсткий курс, спрямований проти робітничого руху та євреїв, продовжувався і за правління антисемітськи налаштованого прем'єр-міністра Гьомбоші та його наступника Бели Імреді. Дискримінаційні норми закону про євреїв, ухваленого в грудні 1938 р., орієнтувалися на нюрнберзькі закони. Всім євреям, навіть ветеранам війни і тим, хто прийняв християнство, було заборонено займатися певними професіями. Окрім цього, розпочалась "арієзація" майна євреїв. Наслідування антиєврейського націонал-соціалістського законодавства здійснювалося паралельно із наближенням до Третього рейху у зовнішньополітичній царині, започаткованим контактами угорських урядів з фашистською

Італією ще у 20-х рр. задля досягнення своїх реваншистських цілей. Якщо ж зважити ще й на те, що угорська економічна політика визначалася інтересами промислових та аграрних магнатів, а конче потрібна аграрна реформа не здійснювалася, то можна погодитися з тезою багатьох марксистських теоретиків того часу про те, що режим фон Хорті був фашистською диктатурою. Втім, попри свої безперечно націоналістичні, антидемократичні, антисоціалістичні та антисемітські тенденції та цілі, авторитарний режим фон Хорті все ж не був цілковито фашистським, бо парламентська система не була повністю зруйнована, а сам він не міг і навіть не намагався спиратися на єдину фашистську партію. Угорські фашистські партії не допускалися до участі в урядах, навпаки, ці уряди найчастіше вели з ними запеклу боротьбу.

Ще у 20 рр. Угорщина стала країною, де знаходили притулок і куди втікали праві радикали та фашисти з різних країн Європи, які отримували тут підтримку частково від неофіційних, а частково і від офіційних інстанцій[13]. Це безперечно стосується австрійських гаймверівців, яким надавалася матеріальна допомога не лише фашистським урядом Італії, а й Угорщиною. Однак до власних фашистських партій угорський уряд з самого початку ставився далеко не так позитивно. Певним винятком стала "Націонал-соціалістська угорська робітнича партія", заснована у 1932 р., оскільки її вождь Золтан Бесерменьї відкрито підтримував тісні контакти з Гьомбоші та очолюваним ним "Рухом за зрілу Угорщину", що перебував під потужним впливом фашистського та націонал-соціалістського взірців. "Націонал-соціалістська угорська робітнича партія" Бесерменьї ставила перед собою цілі з чітко окресленим соціалістичним забарвленням. Багато хто з членів партії, яка налічувала часом до 20 000 членів, були вихідцями з робітників або сільського пролетаріату. Після спроби путчу цю партію заборонили, а Бесерменьї засудили до тривалого ув'яз-

нення. Він пережив війну і після 1945 р. відігравав певну роль у Комуністичній партії Угорщини.

Решта фашистських угруповань більш чи менш відверто копіювали німецький взірець та сповідували яскраво виражені націоналістичні, антиліберальні, антисоціалістичні та мотивовані здебільшого расовою ідеологією антисемітські цілі і також були позбавлені якогось помітного політичного значення. На парламентських виборах 1935 р. вони в сумі отримали лише два мандати.

Більшого успіху досягла заснована в 1935 р. Ференцем Салаші "Партія національної волі", яка після декількох перейменувань стала зрештою називати себе "Партією схрещених стріл". (Цей символ угорські фашисти і націонал-соціалісти почали використовувати замість свастики після заборони угорського уряду на її носіння як емблеми іноземної держави). Салаші – офіцеру строкової служби, який спочатку симпатизував Гьомбьоші – вдалося об'єднати різні дрібні фашистські та націонал-соціалістські партії. Це стосується "Націонал-соціалістської партії сільських та промислових робітників" Золтана Мєшкоша, "Угорської націонал-соціалістської народної партії" графа Александра Фештетіца та "Націонал-соціалістської партії" графа Фіделя Палффі. На відміну від цих угруповань, які називали себе народними чи робітничим партіями, а насправді складалися переважно із представників угорського дрібного дворянства, чиновників, офіцерського корпусу та інтелігенції, "Схрещеним стрілам" Салаші вдалося добитися також і доволі відчутної підтримки частини робітників і дрібних селян.

За даними самої партії, у 1937 р. 17% всіх її членів були офіцерами, 13% – селянами, і щонайменше 41% – робітниками. Новітні дослідження показали, що "Схрещеним стрілам" і справді вдалося досягнути чималого успіху на парламентських виборах 28 травня 1939 р. у робітничих передмістях Будапешта та в індустріальних

і гірничо-видобувних центрах країни за рахунок електорату соціал-демократів і партії дрібних землевласників. На цих виборах "Схрещені стріли" отримали 18% голосів та 49 мандатів і стали другою за значенням політичною силою після правлячої партії, котра все ж спромоглася здобути 70% голосів та 183 мандати. У передмістях Будапешта "Схрещені стріли" отримали 41,7% голосів, в той час як правляча партія – лише 27,5%, соціал-демократи – 17,1% (всього 5 мандатів по всій Угорщині), а християнська партія – 6,9%. Таким чином партія "Схрещені стріли", що в 1939 р. налічувала 250 000 членів, мала масову базу, оскільки змогла завоювати прибічників і здобути голоси виборців з усіх верств населення, особливо ж із середовища промислових та сільських робітників[14].

Незважаючи на помітні виборчі успіхи, "Схрещені стріли" не лише не увійшли до уряду, а й зазнали жорстоких утисків. Салаші був засуджений до довготермінового ув'язнення, причому причина – відкрито висловлена ним підозра в єврейському походженні дружини фон Хорті, рівнозначна в Угорщині того часу публічній образі – стала лише приводом для того, щоб не допустити "Схрещені стріли" до влади. Лише в 1940 р. під тиском німців Салаші звільнили з ув'язнення.

Між тим Угорщина ще більше зблизилася з Третім рейхом[15]. Ця політика навіть у самій Угорщині сприймалася неоднозначно, але спочатку себе виправдовувала. У 1939 р. Угорщина отримала частину Чехословаччини; в 1940 р., користуючись прихильністю з боку Німеччини, яка бажала ще тісніше прив'язати Угорщину до себе, повернула собі території, які змушена була віддати Румунії у 1920 р. Ці успіхи, що завершилися анексією югославських територій після нападу Німеччини на цю країну навесні 1941 р., спонукали угорський уряд прийняти рішення про вступ у війну проти Радянського Союзу на боці Німеччини. Після повалення Муссоліні фон Хорті намагався розпочати мирні переговори з

союзниками. Але німці його випередили й окупували територію країни; незабаром після цього під керівництвом Айхмана розпочалася депортація угорських євреїв до Аушвіца гестапо та СС.

Після повалення режиму фон Хорті, який у жовтні 1944 р. підписав перемир'я з Радянським Союзом, німці призначили Салаші головою уряду. Його "Схрещені стріли" брали участь у знищенні угорських євреїв та оборонних боях проти наступаючої Червоної Армії. Хоча криваве і нетривале панування Салаші швидше було схожим на звичайний колабораційний режим, "Схрещені стріли" – поза всяким сумнівом – були самостійною фашистською партією з масовою базою, що користувалася особливою підтримкою в середовищі промислових та сільських робітників, і приходу до влади якої усіма силами намагався завадити авторитарний режим фон Хорті.

4.3 "Залізна гвардія" в Румунії

Румунія не тільки належала до кола країн-переможниць у Першій світовій війні, а й до числа тих держав, які отримали найбільший зиск від неї. Адже це королівство, створене у 1858 р. в результаті об'єднання князівств Молдавії та Валахії, яке здобуло незалежність від Туреччини лише в 1878 р., спромоглося збільшити свою територію з 139 тис. до 295 тис. кв. км.[16] Як член Малої Антанти й союзник Франції та Польщі Румунія була важливим політичним гравцем у Південній Європі 20-х та початку 30-х рр.

Однак ця нібито сильна країна опинилася в дуже небезпечній для подальшого існування держави зовнішньополітичній ситуації. Румунія була оточена державами, які, за винятком Польщі, не погоджувалися з новою делімітацією кордонів та висували певні територіальні претензії. Це стосувалося передовсім Радянського Союзу та Угорщини, що обґрунтовувала

свою реваншистську політику існуванням значної угорської меншини в Трансильванії, яка за румунськими даними (ймовірно заниженими) налічувала 1,42 млн. чол., що складало 7,9% усього населення. Німецька меншина, яка теж мешкала переважно у Трансильванії, нараховувала 750 тис. чол., тобто 4,1% від загального числа громадян Румунії. Централізована румунська держава здійснювала підкреслено націоналістичну політику щодо цих меншин. Найбільш ворожим було ставлення уряду та широких верств румунського народу до єврейської меншини.

Згідно з оцінками того часу, румунські євреї складали близько 5% від загальної чисельності населення, але саме на споконвічних румунських територіях вони обіймали практично монопольне становище в слаборозвинених сферах торгівлі та промисловості. Якщо неасимільовані єврейські гендлярі та ремісники в селах і містечках викликали до себе ненависть та зневагу переважно з боку простого населення, яке вважало їх експлуататорами, то румунська інтелігенція та студенти побоювалися насамперед конкуренції з боку своїх єврейських колег, які складали близько половини всього румунського студентства. Румунський антисемітизм, що став причиною антиєврейських погромів ще у XIX ст. і супроводжувався протестами і втручанням провідних світових держав, був доволі поширеним серед румунського населення. Окрім релігійного та соціального підгрунтя, він мав також і певну національну забарвленість, бо румунські націоналісти вбачали в неасимільованій єврейській меншині, що до того ж ще й отримувала підтримку з-за кордону, чужинців, які порушували національну та соціальну цілісність румунського народу. Цією ситуацією вдалося скористатися рухам, заснованим Константином Стере та А.К. Кузою ще в XIX ст., які висунули відверто націоналістичні, антисемітські та популістські гасла соціальної революції і заручилися зростаючою підтримкою серед студентів та селян. В

політико-ідеологічному, навіть кадровому вимірі ці популістсько-антисемітські організації Стере і Кузи були прямими попередниками румунського фашизму.

Румунські фашисти змогли використати у своїх цілях не лише питання, пов'язані з меншинами та євреями, а й економічні, соціальні та політичні проблеми і негаразди. Румунія міжвоєнного періоду була в багатьох відношеннях слаборозвиненою та ще й залежною від закордонного капіталу країною. В 1930 р. 80% населення мешкало в селах. Лише 7,2% людей працювали на промислових підприємствах, власниками яких були іноземці. Це стосується головним чином нафтовидобувних підприємств, понад 90% яких перебувало в руках іноземців. Незважаючи на всі спроби румунських урядів, їм так і не вдалося наздолужити відставання і подолати залежність румунської економіки від іноземного (особливо, англійського, французького та німецького) капіталу. Земельна реформа 1921 р. також не принесла очікуваних результатів. Вона торкнулася передусім великих землевласників нерумунської національності і обійшла стороною румунських бояр, яким на споконвічній румунській території належало 60% земель, хоча вони складали лише 5% великих землевласників. Урешті-решт майже 6 мільйонів гектарів були розподілені між 1,4 мільйонів селян. Утім, нові селянські господарства часто були надто дрібними, а брак капіталу позбавляв можливості використання машин та добрив для підвищення врожаю. Більшість господарств працювала лише для задоволення власних потреб. Через високу народжуваність та низьку зайнятість у промисловості не вдалося вирішити і проблему перенаселення в сільській місцевості. Внаслідок світової економічної кризи, від якої особливо постраждала така аграрна країна як Румунія, в 30-х рр. ще більше загострилися структурні економічні та соціальні проблеми, що призвело до кризи, а в кінці кінців і до руйнування й без того лише показної квазіпарламентської системи правління країною.

За конституцією 1923 р. Румунія була парламентською монархією. Втім, король не лише користувався усіма наданими йому конституцією правами, а й невпинно розширяв їх. Оскільки він міг будь-коли розпускати парламент, то й формування уряду фактично опинилося в його руках. До того ж слід зауважити, що уряд формувався не через вибори, а навпаки, результат виборів залежав від того, яким був уряд. Це пояснювалося як незаконними фальсифікаціями, так і конституційним законом, згідно з яким партія, яка здобула більше ніж 40% поданих голосів, отримувала більше 50% місць у парламенті, до того ж цей парламент, що складався із 380 членів, обирався непрямим шляхом. Такий порядок, унікальний навіть для Європи того часу, призводив до того, що партія, яка перемагала на виборах, отримувала зазвичай 70% місць, що перетворювало цю парламентську систему на фарс. Виходило так, що правляча партія прогнозовано вигравала вибори, а потім, коли король розпускав парламент і призначав нові вибори, так само прогнозовано програвала їх. Внаслідок цього до влади приходили поперемінно партії, які майже не відрізнялися між собою ані соціальним складом, ані навіть своїми програмами. Винятком на цьому фоні були хіба що партія національних меншин та соціалісти, бо комуністична партія була заборонена ще у 1924 р. і на 20 років змушена була піти у підпілля. Втім, ці партії були вкрай слабкими і не могли вплинути на квазі-парламентське життя. Таким чином, на зміну Ліберальній партії Йона Бретіану в уряді приходила Національна селянська партія, що виникла внаслідок об'єднання Національної партії Юлія Маніу та Селянської партії Міхалаке, яку, в свою чергу, змінювала Національна народна партія Йорга й Авереску. Після 1931 р. Ліберальна і Національна селянська партія пережили декілька розколів, внаслідок чого румунська партійна система стала ще більш заплутаною.

Водночас і без того несуттєвий вплив парламенту був ще більш обмежений королем Каролем Другим, який у

червні 1930 р. повернувся з вигнання, куди він був змушений податися через другий шлюб з жінкою неналежного стану. Починаючи з виборів 20 грудня 1937 р., він призначав тільки таких прем'єр-міністрів, які повністю залежали від нього, бо мали дуже незначну підтримку з боку населення. Потім він скасував в лютому 1938 р. конституцію і ще більше посилив позицію короля. Віковий виборчий ценз було підвищено до 30 років, а громадянські права суттєво обмежені. Після "референдуму", що згідно з очікуваннями завершився майже стовідсотковим результатом, 30 березня 1938 р. були розпущені всі політичні партії. Запровадження такої абсолютної монархії, яку сучасники назвали "диктатурою короля", зовсім не було реакцією на дії лібералів та лівих сил. Діяльність нелегальної комуністичної партії обмежувалася підготовкою та проведенням окремих страйків і демонстрацій місцевого характеру. Диктатура короля Кароля Другого була цілком однозначно спрямована проти підйому фашистської "Залізної гвардії" Кодряну, що набирала сили[17].

Кодряну народився у 1899 р. у сім"ї румунського націоналіста з Буковини, який перекроїв своє справжнє прізвище Зелінський на румунський лад в "Зеля" і додав до нього прізвисько "Кодряну". Як і батько, молодший Кодряну спочатку приєднався до вищезгаданої антисемітської націоналістичної організації Кузи, з якої, однак, вийшов у 1926 р., оскільки вважав її недостатньо бойовою та дисциплінованою. В 1927 р. разом з іншими студентами він заснував "Легіон архангела Михаїла", який згодом отримав назву "Залізна гвардія".

Незвична для політичної організації релігійна назва – за іменем архангела Михаїла – не була випадковою. Адже вкрай націоналістичні, антикомуністичні та передусім антисемітські цілі цієї партії супроводжувалися елементами туманної містики, яка втім аж ніяк не вплинула на рівень її агресивності. Але саме наслідування певних релігійних символів та зовнішніх проявів

релігійного життя надало привабливості легіонерам, які часто називали себе "хрестоносцями", в очах сільського населення. Активне ядро "Залізної гвардії", що складалося із студентів, викладачів та невеликої кількості робітників, здійснювало інтенсивну пропаганду серед селян, що зближувало цю партію з російськими народниками. Але за методами своєї боротьби вони швидше нагадували анархістів. І справді, жертвами терору "Залізної гвардії" стали ті, хто наважився стати на шляху легіонерів. Однак схоже, що ці брутальні акції, які майже не переслідувалися органами правосуддя, викликали у румунів швидше співчуття, аніж відторгнення. У всякому разі, чисельність "Залізної гвардії" стрибкоподібно зросла, а її легіонери розгорнули свої пропагандистські акції по всій країні, не гребуючи при цьому і політичними вбивствами.

Після того, як до "Залізної гвардії" приєдналися деякі невеликі праворадикальні та фашистські угруповання, вона здобула 5 мандатів у парламенті на виборах 1932 р., а в грудні 1937 р. отримала 16% поданих голосів та 66 із 390 парламентських місць. Цей успіх став, між іншим, однією із причин диктаторського курсу короля Кароля Другого. Це стосується згаданого тут підвищення вікового виборчого цензу до 30 років, бо легіонери – як і члени всіх фашистських партій на початковій стадії свого розвитку – були переважно дуже молодими людьми, та насамперед заборони "Залізної гвардії" ще до загального розпуску всіх партій. 19 квітня 1938 р. Кодряну разом з іншими фюрерами "Залізної гвардії" був заарештований та засуджений до десяти років примусових робіт. 30 листопада його застрелили "при спробі втечі". Але це політичне вбивство не змогло стримати подальший підйом "Залізної гвардії", яку тепер очолив Хорія Сіма. До того ж, відтепер вона отримала підтримку фашистських режимів у Німеччині та Італії, контакти з якими встановив іще Кодряну. Забороненій на початку, але не знищеній цілковито

"Залізній гвардії" вдалося отримувати певні вигоди для себе завдяки своїй відданості фашистському взірцеві, яку так часто пропагував Кодряну у своїй виступах. Причиною такого успіху стало й погіршення зовнішньополітичної ситуації з огляду на союзницькі зобов'язання Румунії перед Польщею, Чехословаччиною, Югославією та Францією.

Румунія не лише була змушена змиритися з анексією Судетської області, а й не прийшла на допомогу Польщі, коли на неї напали Німеччина та Радянський Союз, хоча й була зобов'язана зробити це згідно з чинним договором[18]. 27 травня 1940 р. був укладений так званий "Нафтовий пакт" з Німеччиною, за яким Румунія зобов'язалася поставляти до Німеччини увесь державний видобуток нафти. Однак це зближення з Німеччиною не завадило Радянському Союзу відповідно до угоди з німцями окупувати Бесарабію та північну Буковину. А коли король Кароль Другий згідно з постановою Другого Віденського арбітражу від 30 серпня 1940 р. підкорився рішенню Гітлера, за яким значна частина Трансильванії, набута раніше Румунією згідно з Паризьким мирним договором, була повернута Угорщині, це викликало таку хвилю обурення в народі, що Кароль Другий був змушений зректися престолу на користь свого сина і податися у вигнання.

Так закінчився період королівської диктатури, оскільки з цього моменту країною керував не новий король Міхай, а генерал Іон Антонеску, який у союзі із "Залізною гвардією" створив терористичний режим, жертвами якого стали комуністи та передусім євреї. В середині січня 1941 р. спалахнула відкрита боротьба за владу між Антонеску та легіонерами під проводом Хорії Сіми, повстання яких було потоплене в крові. Хорія Сіма та інші вожді "Залізної гварді" марно сподівалися на допомогу Гітлера, який з політичних міркувань став на бік Антонеску, оскільки вбачав у ньому більш надійного союзника, аніж у радикальних легіонерах. Хорія Сіма

разом з іншими вождями "Залізної гвардії" вдалося завдяки допомозі СД втекти до Німеччини, де їх інтернували. Так завершилася історія "Залізної гвардії". Її члени, які залишилися в країні, зазнали переслідувань та арештів. Лише після того, як 26 серпня 1944 р. було повалено режим Антонеску, що втягнув Румунію у кровопролитну війну проти Радянського Союзу на боці Німеччини, Гітлер звільнив Хорію Сіму із концтабору Бухенвальд і призначив главою румунського уряду у вигнанні. Але це рішення вже не мало жодного політичного значення, бо невдовзі після нього до Румунії увійшла Червона Армія.

Хоча "Залізна гвардія" виникла в слаборозвиненій аграрній країні, де було зовсім мало промислових робітників та майже не існувало лівих політичних сил, цю партію слід віднести до групи фашистських рухів. Адже вона й справді в політичному та організаційному відношенні орієнтувалася на фашистський взірець і висунула націоналістичні, радикально антисемітські, антикомуністичні та соціально-революційні цілі, а її діяльність була позначена прагненням до знищення супротивників. Після здобуття підтримки в масах з 1938 р. вона була заборонена і стала об'єктом переслідувань з боку "королівської диктатури" Кароля Другого, згодом увійшла до уряду диктатора Атонеску, а потім була остаточно розгромлена його диктаторською владою. На відміну від більшості інших фашистських рухів, "Залізна гвардія" виникла не в умовах кризи парламентської системи, оскільки така система в Румунії ще не встигла сформуватися. Неабиякою відсталістю країни пояснюється і той факт, що члени "Залізної гвардії", за винятком студентів, викладачів, офіцерів та незначної кількості робітників, були переважно вихідцями із найбідніших верств сільського населення. Ця обставина, а також утопічно-реакційна програма із сильним соціально-революційним присмаком надають їй особливого характеру. Але якщо з огляду на ці моменти

"Залізна гвардія" суттєво відрізняється від італійського фашизму та німецького націонал-соціалізму, то з іншого боку саме завдяки їм вона демонструє неабияку подібність до партії хорватських усташів.

4.4 Хорватські усташі

Після розпаду Австро-Угорської монархії Хорватія була звільнена від чужоземного панування, але всупереч волі переважної більшості населення включена до створеного у 1918 р. Об'єднаного королівства сербів, хорватів та словенців[19]. Втім, хорвати, що як і словенці сповідували католицьку релігію, були не єдиною нацією, яка відчула на собі тиск з боку православних сербів. Серби складали майже половину населення цієї дванадцятимільйонної об'єднаної держави, яку роздирали національні та конфесійні протиріччя. 1,3 млн. мусульман у Боснії, Герцоговині, Чорногорії та Македонії також не почувалися частиною "югославської" (південнослов'янської) народності. Власне національні меншини, тобто 500 тис. німців, 470 тис. угорців, 440 тис. албанців та 230 тис. румунів демонстрували ще меншу схильність вважати Югославію "своєю" державою. Однак югославському уряду, завдяки укладенню договорів про кордони із Угорщиною та Румунією, вдалося приборкати ірредентистські (*непримиренні вимоги повернення втрачених раніше національних територій [від лозунгу "Italia irredenta" – "неспокутувана Італія" – борців за повернення захоплених іноземцями земель Італії] – прим. перекладача*) вимоги угорської та румунської меншин. Німецька ж меншина аж до окупації країни німецьким Вермахтом поводилася переважно лояльно.

Головною проблемою залишалося примирення словенців та передусім хорватів з ідеєю спільного існування із сербами в межах одної держави, яку багато хто вважав "Великою Сербією" і з цієї причини боровся проти неї. Сербські партії і справді незабаром здобули більшість

на виборах 28 листопада 1920 р., а ще через рік ухвалили конституцію, орієнтовану на французьку модель централізованого державного управління, без будь-якої автономії для окремих національностей і без визнання будь-яких релігійних особливостей. За винятком комуністичної партії, яка в 1920 р. здобула 58 місць у парламенті і відтак стала третьою за впливом партією в країні, але згодом була заборонена, решта партій відображали не соціальні інтереси або світоглядні відмінності, а лише національні та релігійні розбіжності. Тому у Королівстві сербів, хорватів та словенців по суті не знайшлося жодної політичної сили, готової протистояти сепаратистським тенденціям.

Хоча парламентська система в Югославії, яка в 1929 р. зазнала краху і поступилася місцем диктатурі короля Олександра, виявилася цілковито неспроможною вирішити національне питання, вона все ж здобула певні успіхи у вирішенні серйозних економічних та соціальних проблем. Це стосується насамперед розвитку промисловості, завдяки сприянню з боку держави та іноземним інвестиціям, за рахунок яких, однак, так і не вдалося подолати прірву між таким регіоном високого промислового розвитку як Словенія та переважно аграрною економікою південних областей Югославії. Частковими були також і результати аграрної реформи, запровадженої після тривалого підготовчого періоду 20 травня 1922 р. Вона передбачала відчудження всіх земельних володінь, що перевищували встановлену межу від 100 і до 500 гектарів (в залежності від місцевих умов), з відповідною грошовою компенсацією для власників. Всього було перерозподілено 2,5 мільйони гектарів, які поділили на ділянки по 5 гектарів і роздали селянам та новим поселенцям. Але навіть у 1928 р., коли земельна реформа в цілому була завершена, біля третини всіх сільських господарств все ще не мала й 2 гектарів землі, а земельні володіння іншої третини дворів не перевищували 5 гектарів. Такі карликові господарства були не в

змозі забезпечити стабільне зростання обсягів сільськогосподарської продукції. Більш ефективними в економічному відношенні виявилися деякі кооперативи, засновані на добровільних засадах. Але в цілому земельна реформа не вирішила проблеми перенаселеності в сільській місцевості, до того ж і промисловість, яка тільки починала розвиватися, не потребувала значного припливу робочої сили.

Гостра криза парламентської системи в Югославії вибухнула після того, як 20 червня 1928 р. в бєлградському парламенті було застрелено лідера Хорватської селянської партії Степана Радіча разом із трьома депутатами від його партії. Селянська партія, що отримала голоси переважної більшості хорватів, слідом за сербськими демократами стала другою за чисельністю фракцією парламенту. Після невдалої спроби Радіча влітку 1923 р. заручитися підтримкою плану створення незалежної Хорватії з боку Англії та Австрії Хорватська селянська партія під його проводом у 1924 р. вступила до Селянського Інтернаціоналу, яким керували комуністи. Після вбивства вождя сепаратистські вимоги Хорватської селянської партії селян стали ще гострішими, хоча після краху парламентської системи король Олександр намагався надати Королівству сербів, хорватів та словенців принаймні видимості якоїсь федеральної структури. Лише 3 жовтня 1929 р. воно було офіційно перейменоване в Югославію. При цьому на зміну історично сформованому адміністративно-територіальному поділу країни, зумовленому національними і релігійними особливостями, мали прийти нові одиниці адміністративного поділу – так звані “банати”. З тою ж метою примирення та об’єднання у 1929 р. були заборонені всі партії національного та конфесійного спрямування; цю заборону було ще більш посилено в 1931 р.

Політика збалансування національних протиріч зіткнулася не тільки з критикою партій, загнаних у підпілля, а й із запеклим опором партії “Усташаґ”

(дослівно – повстанці, бунтівники), створеної загребським адвокатом Анте Павелічем 7 січня 1929 р., яка використовувала у своїй боротьбі всі доступні їй засоби.[20] Усташі, які спочатку називали себе "Домобран" (*що рівнозначно гаймверу – прим. перекл.*), проголосили безкомпромісну боротьбу за незалежність Хорватії, застосовуючи передусім насильницько-путчистські заходи та індивідуальний терор. Вони отримували фінансову та політичну підтримку від Угорщини та фашистської Італії. В обох цих країнах усташі мали свої тренувальні табори, де їхніх прибічників готували до насильницьких та терористичних акцій. Хоча в серпні 1932 р. повстання усташів було придушене армією та поліцією, терористам цієї партії після декількох невдалих замахів усе ж вдалося 9 жовтня 1934 р. вбити в Марселі короля Олександра. Та цей терористичний акт не призвів до повстання в Хорватії, як того прагнув Павеліч, а лише політично послабив королівську диктатуру в Югославії, бо з огляду на неповноліття престолонаступника владу в країні тимчасово взяла на себе регентська рада, яку роздирали протиріччя. Проте новому керівництву держави все ж вдалося послабити політичний вплив усташів, які в ідеологічному та організаційному сенсі дедалі більше орієнтувалися на взірець фашистської Італії, не припиняючи при цьому насильницької та терористичної боротьби за хорватську незалежність. Ці дві обставини здавалися несумісними і дивовижними, оскільки Італія твердо наполягала на своїх претензіях на Далматинське узбережжя, що належало Хорватії. Подібні домагання рішуче відкидала Хорватська селянська партія. Центральний уряд Югославії використав ці протиріччя між націоналістичною Хорватською селянською партією і усташами з їхньою націоналістичною та фашистською орієнтацією; йому вдалося схилити Хорватську селянську партію до відмови від свого обструкціоністського курсу, пообіцявши Хорватії якомога ширшу автономію.

Після ухвалення 26 вересня 1936 р. закону про скасування селянських боргів вдалося подолати і наслідки світової економічної кризи, які особливо дошкульно вразили аграрну (на 75%) Югославію. Важливу роль у цьому відіграла Німеччина, яка саме в часи кризи купувала сільськогосподарську продукцію Югославії за цінами, частково трохи вищими від світового рівня. Після того, як Німеччина уклала кілька торговельних договорів, уже в 1935 р. її частка в югославському імпорті сягнула 16,2%, а в югославському експорті склала 18,7%. Між тим частка Італії в югославській зовнішній торгівлі оцінювалася приблизно у 10%, а обсяг англійсько-югославських економічних відносин поступово зменшувався. Після аншлюсу Австрії та спочатку часткової (1938), а згодом і повної анексії Чехословаччини на Німеччину припадало вже понад 50% відсотків югославської зовнішньої торгівлі. Слідом за економічною співпрацею між Югославією та Німеччиною настала черга дедалі тіснішої політичної співпраці, бо Англія та Франція, схоже, не могли або не бажали підтримати Югославію, що стала об'єктом посиленого зовнішньополітичного тиску з боку Італії. Відтак економічна та політична консолідація Югославії виявилася однозначно пов'язаною з її тісним економічним та політичним співробітництвом із Третім рейхом. Хоча Югославія як член Малої Антанти була фактичним союзником Франції, на початку Другої світової війни вона дотримувалася нейтралітету. У березні 1941 р. югославський уряд вирішив навіть долучитися до Троїстого пакту (Німеччини, Італії та Японії). Але це рішення наштовхнулося на різку критику в державному апараті та армії, яка влаштувала 27 березня 1941 р. воєнний путч і повалила уряд. Це дало привід націонал-соціалістичній Німеччині напасти на Югославію 6 квітня. Війна, в якій окрім Болгарії взяла участь ще й Італія, закінчилася повною окупацією країни. Нарешті Італія змогла втілити в життя своє давнє бажання – анексувати

Далматинське узбережжя Хорватії. Оскільки вождь Хорватської селянської партії селян Мачек не погодився співпрацювати з німцями та італійцями, до влади у новій і зовні нібито незалежній Хорватії за згодою обох фашистських сил прийшов Анте Павеліч[21].

Усташі за допомогою своїх воєнізованих формувань встановили майже тотальний терористичний режим, який з жорстокою і фанатичною послідовністю переслідував не лише євреїв, а й небагатьох комуністів, а головним чином – двомільйонну національну меншину хорватських сербів. "Усташаґ" стала єдиною правлячою партією. Її членами були вихідці з інтелігенції, середніх верств населення та подекуди з робітників. Усташі отримували постійну й чималу підтримку з боку римо-католицької церкви, яка не чинила жодного опору масовим вбивствам та масовим насильницьким хрещенням православних сербів і євреїв в дусі середньовічних хрестових походів.

Метою усташів було створення суто хорватської національної держави, яка в такому вигляді ще ніколи не існувала. Однак їхні лідери претендували на відродження того стану, який нібито передував пануванню всіх іноземців – турків, австрійців і сербів.

Своїми утопічно-реакційними намірами і своєю радикальною та безкомпромісною волею до знищення усташі нагадують німецький "радикальний фашизм", але вони водночас багато в чому від нього ж і відрізняються. Насамперед цій партії бракувало антикапіталістичної складової, та й антикомуністичний компонент у її діяльності був доволі слабким. Виникнення, соціальний склад та функціонування "усташів" зумовлювалися не стільки мотивами класової боротьби, скільки передусім боротьбою національностей. Саме цим "усташі" суттєво відрізняються від "звичних фашистських" рухів в Італії, Австрії та Угорщині, а їхні національно-релігійні настанови є доволі близькими до румунської "Залізної гвардії".

Виникнення та структура хорватської держави усташів, з одного боку, спиралися на підтримку фашистських держав Німеччини та Італії, з іншого – на застосування шаленого терору. Її кінець був визначений наперед крахом фашистських держав, а придушення усташів здійснювалося також терористичними методами. Хоча після виходу Італії з війни Хорватія знову отримала Далматинське узбережжя, вона змушена була заплатити за це участю у кривавій війні проти партизанів Тіто на боці німецьких окупантів. Хорватські війська відступили разом із німецьким Вермахтом і нарешті здалися англійцям в Каринтії. Павелічу вдалося втекти до Аргентини, а 150 тисяч хорватських солдатів, що потрапили в англійський полон, видали Йосипу Броз Тіто, який відразу ж наказав розстріляти 40 тисяч з них. Згодом були страчені та засуджені до тривалого ув'язнення і концтаборів ще тисячі усташів. Такими методами партія усташів незабаром була розгромлена і знищена. І все ж таки дехто із колишніх усташів та їхні нові прибічники продовжили свою боротьбу і проти комуністичній Югославії. У самій Югославії та особливо за її межами це неодноразово ставало причиною різних терористичних актів, на які югославська таємна поліція відповідала також не завжди законними терористичними методами.

4.5. Фаланга і франкізм в Іспанії

Іспанія, що була колись світовою державою, на початку XX ст. з економічної, соціальної і навіть політичної точки зору багато в чому нагадувала відсталі країни Південно-Східної Європи. Впродовж XIX ст. Іспанія втратила майже всю свою колоніальну імперію[22]. Індустріалізація торкнулася лише Країни басків та Каталонії. Майже 70% населення працювали у сільському господарстві. У північних провінціях, сільських районах Країни басків, Астурії і Каталонії, а також у

Наваррі, Валенсії і Мурсії переважали дрібні та середні землевласники. У Старій та Новій Кастилії, Ламанчі, Естремадурі і Андалузії майже вся придатна для обробітку земля належала церкві та кільком великим землевласникам дворянського чи буржуазного походження, які, втім, самі жили переважно в містах, використовуючи у своїх маєтках працю вкрай бідних і майже безправних сільськогосподарських найманих робітників. В цілому продуктивність іспанського сільського господарства була дуже низькою. В багатьох регіонах неабиякою соціальною проблемою стала перенаселеність у сільській місцевості, адже потреби у робітниках на шахтах Астурії, металургійних заводах Країни басків та текстильних фабриках Каталонії не були настільки великими, щоб забезпечити зайнятість надлишку населення (у 1900 р. в Іспанії налічувалося 18 млн. чол., а в 1940 р. – вже 25 млн. чол.)[23].

У XIX ст. держава мало що зробила для подолання економічної відсталості Іспанії. Розвиток інфраструктури (доріг, залізниць, каналів і т.д.) відставав від вимог часу. На додаток до цього уряд Мадриду запровадив політику вільної торгівлі, що відповідала винятково інтересам великих землевласників дворянського або буржуазного походження, тоді як баскська металургія і каталонська текстильна промисловість завдячували своїм існуванням лише пільговим митним тарифам. Економічні протиріччя між орієнтованими на експорт аграрними регіонами Іспанії та індустріалізованими провінціями Країни басків і Каталонії ще більше загострювалися етнічними відмінностями, що призводили до наростання сепаратистських настроїв серед басків і каталонців. Оскільки політична система Іспанії теж була позначена тенденцією до поляризації сил, країна виявилася неспроможною впоратися зі своїми соціальними та національними проблемами.

У XIX ст. внутрішньополітичні конфлікти вилилися у прагнення “прогресистів” (“progressistas”) запровадити

ліберальну конституцію, проголошену ними зрештою у 1812 р. в місті Кадіс і незабаром скасовану відновленою монархією[24]. При цьому "прогресисти" наразилися на опір не лише поміркованих консерваторів, які воліли обмежитися поміркованою конституційною монархією, а й на принципове несприйняття з боку радикальних реакційних карлистів, що обстоювали відродження середньовічної системи станових та регіональних прав і привілеїв, так званих фуерос (fueros – *ісп.: право, привілей перевага – прим. перекл.*), а також відновлення діяльності інквізиції. У трьох доволі кровопролитних громадянських війнах (1834-39, 1847-49, 1872-76 рр.), зовнішнім приводом яких стали династичні чвари, політичні претензії карлистів зазнали поразки. Але і в XX ст. вони все ще мали власну партію – "Союз традиціоналістів" ("Communion Tradicionalista") – вплив якої, щоправда, обмежувався територією провінції Наварра. У 20-х рр. ця партія сформувала міліцію з орієнтацією на італійський взірець під назвою "Requetes" (*в приблизному перекладі з ісп. – "ті, що вимагають" – прим. перекл.*) із офіцерів-фашистів. З огляду на свої радикальні реакційні вимоги іспанські карлисти посідають унікальне місце у європейській політичній системі XIX ст.

Доволі незвичайними були також роль і функції у внутрішньополітичному житті іспанської армії[25]. Оскільки зміна уряду парламентським шляхом була практично неможливою, оскільки вибори, як правило, фальсифікувалися кожною правлячою партією, опозиційні політичні сили – і консерватори, і ліберали – намагалися прийти до влади за допомогою армії. Але деякі генерали не вдовольнялися роллю підручних консервативних та ліберальних партій і намагалися самостійно захопити владу шляхом військового путчу. Для запобігання спробам подібних путчів, які практично унеможливлювали планомірну роботу уряду, лідер лібералів Саґаста та лідер консерваторів Кановас дель Кастільйо в 70-х рр. уклали угоду, згідно з якою їхні

партії повинні були через рівні проміжки часу змінювати одна одну у керма влади. Але навіть ця дивовижна і безпрецедентна в історії парламентаризму угода аж ніяк не зменшила внутрішньополітичного впливу армії. Вона й надалі використовувалася для придушення численних, але регіонально обмежених селянських заворушень та повстань анархістів. Озброєння і організація іспанської армії, що налічувала від 200 до 250 тис. солдатів та понад 20 тис. офіцерів, були розраховані саме на виконання таких внутрішньополітичних функцій.

Ще однією особливістю іспанської партійної системи були порівняно сильні позиції анархістів та заснованої ними у 1910 р. анархо-синдикалістської Національної конфедерації праці (НКП, "Confederation National del Trabajo")[26]. Анархісти і анархосиндикалісти мали численних прихильників у середовищі сільськогосподарських робітників Андалузії та промислового пролетаріату Каталонії, де вони за чисельністю набагато переважали соціалістів. Партію демократичного соціалізму, засновану соціалістами у 1877 р., та її профспілку – Генеральний союз трудящих (ГСТ, "Union General de Trabaj adores") – тривалий час очолював Пабло Іглесіас, якого називали "іспанським Бебелем". Комуністична партія Іспанії (КПІ), створена у березні 1922 р., виникла внаслідок злиття двох груп, що відкололися від соціалістичної партії, і залишалася слабкою у порівнянні з соціалістами аж до самої громадянської війни. На знак протесту проти прорадянського курсу іспанської комуністичної партії, деякі комуністи, що перейшли в опозицію до неї, у 1934 р. створили "Об'єднану марксистську робітничу партію" (ОМРП). В часи іспанської громадянської війни цю партію, яку підтримали, зокрема, німецькі ліві партії (Соціалістична робітнича партія та Комуністична партія [опозиційна]), жорстко переслідували іспанські комуністи та агенти радянських спецслужб, оскільки вважали її троцькістською.

Втім, політичний вплив лівих спочатку не відповідав їхній загальній чисельності, оскільки вони виявилися нездатними до спільних дій і – як і анархісти або анархо-синдикалісти – не брали участі у виборах. Та все ж у Іспанії теж з часом виник міф про "червону" і навіть "більшовистську" загрозу. Зовнішнім приводом для таких побоювань, що зумовили ще глибшу поляризацію політичного життя в Іспанії, стали соціальні заворушення, які вибухнули влітку 1917 р. у Мадриді та Барселоні. На фоні стрімкого зростання вартості життя і неймовірного росту доходів підприємців завдяки військовим замовленням анархо-синдикалістська профспілка НКП закликала робітників до генерального страйку, який згодом був потоплений у крові. Влітку 1919 р. розгорнувся ще ширший страйковий рух сільськогосподарських робітників Андалузії, також організований НКП. Як і під час попередніх, досі менших за розмахом повстань анархістів, цього разу повстанці теж часто грабували і палили поміщицькі маєтки і церкви. Але спеціально підготовлені підрозділи цивільної гвардії швидко придушили заворушення. Однак ці події засвідчили, що Іспанію попри те, що вона опинилася осторонь війни, також охопив революційний вихор, який сколихнув інші європейські країни. Політична криза загострювалася й тією обставиною, що сепаратистські організації у Країні басків та Каталонії щораз настирливіше й енергійніше вимагали автономії, в якій їм відмовляв уряд Мадриду.

В умовах цієї кризової ситуації 13 вересня 1923 р. вибухнув путч генерала Міґеля Прімо де Рівери, який отримав диктаторські повноваження і керував впродовж семи наступних років країною, що, втім, майже не торкнулося монархії. Хоча комуністична та анархо-синдикалістська партія з її профспілкою НКТ були заборонені, соціалісти свою партію і профспілки зберегли. Прімо де Рівера прагнув підтримати процес індустріалізації за рахунок державних субсидій та

іноземних капіталовкладень. Заходи, спрямовані на розбудову інфраструктури – будівництво шляхів, спорудження дамб та регулювання річок – теж прямо або опосередковано сприяли покращенню економічної ситуації. Втім конче необхідна земельна реформа так і не відбулася, а вимоги каталонців щодо надання їм автономії не було виконано. Загалом режим Прімо де Рівери, який багато теоретиків фашизму того часу помилково вважали фашистським, став своєрідною "диктатурою розвитку". Коли внаслідок скорочення армії з 250 тис. до 200 тис. чол. і зменшення офіцерского корпусу на 10% Прімо де Рівера став об'єктом нападок з боку все ще доволі могутнього генералітету, 26 січня 1930 р. йому довелося піти у відставку[27].

Непорозуміннями і чварами в буржуазно-консервативному таборі скористалися соціалісти, республіканці та ліві каталонці, котрі у серпні 1930 р. уклали так званий Сан-Себастьянський пакт про спільні дії. На місцевих виборах у квітні 1931 р. вони здобули переконливу перемогу над правими і монархістськими силами, що була схвально сприйнята навіть більшістю офіцерського корпусу. Внаслідок цих подій король Альфонс XIII зрікся престолу і втік за кордон. Іспанія стала республікою. На виборах 28 червня 1931 р. соціалісти отримали 117 місць у парламенті і стали найсильнішою партією. Разом із ліворесупубліканськими партіями, які здобули 80 мандатів, та представниками регіональних партій вони сформували уряд на чолі із соціалістом Мануелем Асаньєю. Цей уряд відразу ж розпочав здійснювати широку програму реформ. Було узаконено цивільний шлюб, здійснено інші антиклерикальні заходи, а також реалізовано деякі соціальні реформи, насамперед в інтересах промислових робітників. Але аграрний закон, ухвалений у вересні 1932 р., що передбачав здебільшого безоплатне відчудження великих латифундій, здійснювався надто повільно і не в повному обсязі. Це зумовило невдоволення безземельних сільських робітників,

підбурюваних анархосиндикалістами із НКП до страйків і повстань. Уряд боровся як з насильницькими акціями, так і спробами військових заколотів, придушивши 18 серпня 1932 р. впродовж 24 годин путч генерала Санхурхо. Таким чином, про повстання анархістів або спалах соціалістичної чи комуністичної революції за таких умов не могло бути й мови.

Та все ж іспанська правиця, яка різко критикувала соціальні реформи і автономний статус Каталонії, запроваджений у вересні 1932 р., відчувала неабияку загрозу з огляду на такий перебіг подій. Консервативному політику Хосе Марії Хіль Роблесу владося об'єднати різні праві партії в "Іспанську конфедерацію незалежних правих" (ІКНП), що призвело до подальшого загострення внутрішньополітичного протистояння. В той час як праві під проводом Хіля Роблеса нарощували свою вкрай націоналістичну та антисоціалістичну агітацію, вихваляючи при цьому режим Муссоліні, ліві та ліві ліберали не менш затято виступали проти "фашистської", на їхню думку, партії Роблеса. Така характеристика була поза всяким сумнівом невиправданою, і ще більше загострювала й без того антагоністичну внутрішньополітичну ситуацію в Іспанії, якою вдалося скористатися справді фашистським партіям, що виникли внаслідок кризи, зумовленої швидше політичними, аніж економічними мотивами[28].

Це стосується, зокрема, фашистської партії, яка сама називала себе "Союзом націонал-синдикалістського наступу" (СНСН, "Juntas de Ofensiva National Sindicalista") і була заснована в лютому 1931 р. у Мадриді студентом філософії Раміро Ледесмою Рамосом. До неї належали не лише студенти, офіцери та службовці, а й деякі робітники-вихідці з анархо-синдикалістського оточення. Спочатку Рамос і справді намагався поєднати націоналістичні і синдикалістські ідеї. Крім того, він запозичив у іспанських анархістів метод боротьби під назвою "пряма дія", сутність якого полягала в індиві-

дуальному терорі. Ця форма політичного протистояння незабаром призвела до перших кривавих жертв. Інша фашистська партія швидше католицько-традиціоналістського спрямування була створена у Вальядоліді у червні 1931 р. юристом Онесімо Редондо Ортеґою і отримала назву "Кастільскі союзи іспанської дії" ("Juntas Castellanas de Actuation Hispanica"). У жовтні 1931 р. ця партія об'єдналася з партією Ледесми Рамоса. Об'єднана таким чином партія продовжила боротьбу проти анархістів, соціалістів та сепаратистів, що стала причиною жертв з обох боків. Але їй так і не вдалося змінити свій статус політично ефемерного і незначного замкнутого угруповання.

Те ж можна сказати і про третій фашистський політичний рух під назвою "Іспанська фаланга", заснований 29 жовтня Хосе Антоніо Прімо де Рівера, сином диктатора. Він привернув до себе неабияку увагу суспільства завдяки тому, що його лідер заробив собі ім'я як депутат парламенту від однієї з монархічних партій шляхом публікації низки політично-філософських статей. 13 лютого 1934 р. Хосе Антоніо Прімо де Рівері вдалося об'єднати три фашистські дрібні групи в "Іспанську фалангу союзів національно-синдикалістського наступу" ("Falange Espanola de las Juntas de Ofensiva National Sindicalista"). Фаланга, як її відтепер почали називати, організувала партійну міліцію з уніформою та озброєнням; у своїй ідеології вона орієнтувалася на фашистську Італію. Це стосується як націоналістичних ідей цієї політичної сили, котрі, втім, обмежувалися головним чином внутрішньополітичною сферою і зосереджувалися на подоланні сепаратистських тенденцій басків та каталонців, так і її "лівих" пунктів програми, зокрема, обмеження іноземного економічного впливу, створення промислових синдикатів і націоналізації великих підприємств, а також земель великих землевласників, які або оброблялися недостатньо, або ж не оброблялися взагалі. Утім, остання вимога, на думку

Рамоса, була надто поміркованою, бо він наполягав на відчудженні всіх земельних володінь великих поміщиків, а відтак і вийшов з партії. Початкові синдикалістські вимоги було значно послаблено, а антиклерикальні пункти програми СНСН фактично майже повністю усунуто, однак попри це до фаланги поряд з інтелігенцією, студентами та офіцерами, як і раніше, входили деякі робітники. В цілому ж фаланга зберегла свій сектантський характер[29].

З цієї причини її не включили до виборчого блоку правих сил, який на виборах 19 листопада 1933 р. добився неабиякого успіху, здобувши 217 місць у парламенті, тоді як ліві отримали всього 93, а центристи – 163 мандати. Фаланга не взяла жодного місця, але скористалася поляризацією політичного життя в Іспанії. Знову почалися страйки і заворушення, зокрема, повстання 1934 р. в Астурії, яке вдалося придушити силами цивільної гвардії та армії лише після тривалих та кровопролитних боїв. Після того як правий уряд унаслідок внутрішніх протиріч розпався, ліві та ліберальні партії, що об'єдналися у Народний фронт, здобули на виборах 16 лютого 1936 р. блискучу перемогу. Праві отримали лише 132, центристи – 32, а Народний фронт – 277 місць у парламенті. Найсильнішу фракцію чисельністю у 90 депутатів сформували соціалісти, їхній депутат Асанья став прем'єр-міністром. Комуністи теж увійшли до складу парламенту, здобувши 16 місць.

Перемога Народного фронту на виборах стала можливою передовсім завдяки рішенню анархістів відмовитися від бойкотування виборів, щоб підтримати Народний фронт у його боротьбі проти "фашизму". Але насправді єдиним угрупованням, яке дійсно можна було назвати фашистським, залишалася фаланга, що не отримала жодного мандата. Не менш безпідставним був і близький до панічного страх правих перед більшовицькою революцією, котра, на їхню думку, невблаганно наближалась. Насправді ж ані Асанья, обраний зрештою

президентом Іспанської республіки, ані прем'єр-міністр Касарес Кіроґа та міністр із соціальних питань Ларґо Кабальєро, якого часто називали "іспанським Леніним", були зацікавлені не у революції, а у суспільних реформах. Ця взаємна недовіра і далі розпалювала конфлікт переважно внутрішньополітичного характеру, оскільки вплив світової економічної кризи на Іспанію виявився відносно слабким. Кризовими настроями зуміли скористатися передовсім фалангісти, бо різноманітні страйки та заворушення представників Народного фронту давали їм привід боротися з урядом та його представниками методами індивідуального терору. Після серії замахів фашистів на республіканських політиків та поліції 13 липня 1936 р. поліцейські вбили лідера монархістів Кальво Сотело. Це стало сигналом для генералів під проводом Франсіско Франко до здійснення давно задуманого і ретельно підготовленого військового путчу[30].

Втім, цей путч, що розпочався 18 липня 1936 р., не скрізь мав успіх. Республіканському уряду вдалося зберегти або повернути собі контроль над більшою частиною країни, причому його підтримали і деякі вірні республіці офіцери, особливо із військово-повітряних сил. Великою проблемою для змовників виявилося і те, що рішенням уряду Народного фронту Франко було переведено на службу на Канарські острови. Щоправда йому вдалося дістатися звідти до іспанського Марокко і підпорядкувати собі розміщені там мароканські війська та іспанський іноземний легіон. Але він не міг переправити ці війська на континент з огляду на брак достатньої кількості літаків та кораблів. У цій ситуації Франко звернувся до урядів фашистської Італії та націоналсоціалістичної Німеччини з проханням надати йому літаки та інше військове оснащення. Гітлер і Муссоліні погодилися допомогти і надіслали спочатку зброю та літаки, а згодом – з огляду на доволі складне становище заколотників – ще й війська. Таким чином військовий

путч Франко переріс у громадянську війну, яку ворогуючі сторони вели під фашистськими з одного та антифашистськими гаслами з іншого боку.

Антифашисти майже з усієї Європи і навіть США вирушили до Іспанії, щоб захистити від фашизму законно обраний уряд. Звісно ж, ентузіазм цих антифашистів, які самовіддано, а на початку і доволі успішно, боролися проти військ Франко, італійських дивізій та німецького легіону "Кондор" у складі інтернаціональних бригад, заслуговує на усіляке визнання. Але теза, згідно з якою іспанська громадянська війна була глобальним конфліктом між "фашизмом" і "антифашизмом", була і залишається доволі проблематичною. Головна мета, з якою Гітлер і Муссоліні посилали сухопутні війська та авіацію до Іспанії, полягала зовсім не в тому, щоб "фашизувати" цю країну ззовні. Набагато важливішими від ідеологічних мотивів були військові – випробовування новостворених зразків "люфтваффе", економічні – оволодіння іспанськими сировинними ресурсами і ринками збуту, а також політичні – послаблення позицій демократичних держав Англії та Франції. Це стосується передовсім політики Третього рейху. Не випадково німецького посла Фаупеля, що був вихідцем із партійного апарату НСДАП і намагався (хоча й без особливого успіху) посилити фалангу в організаційному та політичному відношенні, але наштовхнувся на енергійний опір Франко проти такого втручання у внутрішню політику і ідеологію, змінив "нормальний" кар'єрний дипломат. Але твердження, що німецька політика стосовно Іспанії визначалася переважно військовими, економічними і політичними цілями, а не партійно-ідеологічними інтересами, аж ніяк не служить виправданням цієї політики. Це ж стосується і способів повітряної війни легіону "Кондор". Достатньо пригадати бомбардування Ґерніки, жертвою якого стало передовсім мирне населення. Проте яким би злочинним і несумісним з міжнародним правом не було б втручання Німеччини в перебіг

іспанської війни при потуранні західних держав, воно все ж не є підставою для тверджень, що Італія та Німеччина нібито втрутилися в іспанську громадянську війну заради експорту фашизму[31].

Теза, згідно з якою громадянська війна в Іспанії була глобальним конфліктом між фашизмом і антифашизмом, викликає сумніви ще й з іншої причини. На початку військового путчу фаланга все ще залишалася незначним партійним угрупованням. Все її керівництво, в тому числі й Хосе Антоніо Прімо де Рівера, було заарештоване іспанською республіканською владою і незабаром розстріляне. Однак порівняно з усіма іншими правими партіями фаланга мала одну перевагу: в її розпорядженні була партійна міліція, яка відразу ж приєдналася до війська повстанців генерала Франко. Щоправда, особовий склад цієї міліції налічував лише 4 тис. чол., однак Франко доручив їй вербувати добровольців після того, як з 'ясувалося, що заплановане як звичайний путч повстання переростає в громадянську війну, перемогти в якій можливо лише шляхом залучення чималих військових і політичних ресурсів. Фаланга використала несподіваний шанс збільшити число своїх членів та прихильників. За декілька місяців вона перетворилася на важливу політичну і військову силу. І хоча в нашому розпорядженні немає конкретних цифр, можна впевнено стверджувати, що фаланзі після початку громадянської війни вдалося здобути масову підтримку. За винятком карлистів у Наваррі, які теж підпорядкували свою партійну міліцію ("рекетас") військам Франко, всі інші консервативні та монархістські партії втратили будь-який вплив, тоді як фаланга стала політичною силою, з якою вимушений був рахуватися і співпрацювати сам Франко з огляду на проголошену проти нього республіканським урядом "народну війну".

Тому 19 квітня 1937 р. Франко об'єднав "рекетас" і фалангу в єдину державну партію під назвою "Іспанська фаланга традиціоналістів і союзи національно-синдика-

лістського наступу" ("Falange Espanola Tradicionalista y de las Juntas de Ofensiva National Sindicalista"). Її партійною емблемою, запозиченою у СНСН, який у свою чергу перейняв її від католицьких королів Іспанії, став сагайдак з оберемком схрещених стріл. Головою нової державної партії, до якої "добровільно" увійшло чимало держслужбовців та військових, став верховний головнокомандувач повстанців генерал Франко. Це викликало бурю невдоволення з боку численних "старих" фалангістів, які називали себе "camisas viejas", тобто дослівно - "старими сорочками". Уособленням цього протесту "старих бійців" став наступник Прімо де Рівери – Еділья. Франко розпорядився усунути його і засудив до страти. Лише завдяки втручанню згаданого тут німецького посла Фаупеля вирок не було виконано. Ці події свідчать, що генералу Франко, завдяки підтримці армії і церкви, яка рішуче відкидала антиклерикальні вимоги СНСН, вдалося підпорядкувати собі фалангу[32].

У цьому відношенні події в Іспанії розвивалися зовсім не так, як у Німеччині, де Гітлер і НСДАП, навпаки, підпорядкували своїй ідеології не лише державний апарат, а й церкву та війська. Однак антифашисти в Іспанії і в інших країнах не помітили цих структурних відмінностей. Безжальний терор фаланги і армії Франко під час воєнних дій та після їхнього завершення, спрямований проти комуністичної, соціалістичної і демократичної партії, а також партій національних меншин – басків та каталонців – схоже, зміцнили їхнє переконання в тому, що режим Франко був фашистською диктатурою. Дійсно, жертвами громадянської війни стали 500 тис. чол. із загальної кількості населення, що складала на той момент 25 млн. чол. Багато з них загинули від контрреволюційного терору фалангістів. Але при цьому не слід забувати, що й революційний терор теж забрав чимало жертв. Це стосується не лише членів буржуазних партій, а й численних анархістів та членів ОМРП, що жорстоко переслідувалися вірними Москві комуністами та агента-

ми радянських спецслужб. Втім, характеристика франкістської Іспанії як фашистської держави ґрунтується не лише на описанні вкрай брутального та надмірного терору, а й на внутрішній структурі цього режиму.

Після заборони всіх інших політичних партій Фаланга лишилася єдиною офіційною державною партією; її керівником став Франко, який відтепер отримав титул "каудільйо", рівнозначний німецькому званню "фюрер". Крім того, він зберіг за собою звання генералісімуса і посаду верховного головнокомандувача іспанських збройних сил. На посаді глави держави він не лише запровадив "корпоративну систему" фашистського взірця, а й з 17 червня 1942 р. постановив, що "депутати" іспанського парламенту (кортесів) більше не обиратимуться, а призначатимуться ним самим, а також окремими синдикатами, комунами, торговими палатами та науковими закладами. Одночасно з повним усуненням парламенту було скасовано громадянські свободи і запроваджено цензуру преси, що на початку була доволі суворою. Режим послідовно і жорстоко придушував демократичні і соціалістичні сили, а також сепаратистські заколоти національних меншин каталонців та басків. Антикапіталістичні вимоги СНСН, які спочатку були включені фалангістами і до своєї програми, поступово згорталися, незважаючи на критику старих фалангістів, проте ця програма, як і раніше, була позбавлена антисемітських закликів. Втім, після вигнання євреїв інквізицією лише невелика частина з них знову оселилася в Іспанії. Франко не виконав також навіть доволі стриманих націоналістичних і реваншистських вимог фаланги, хоча міг зробити це після перемоги Німеччини над Францією. У квітні 1939 р. Іспанія приєдналася до Антикомінтернівського пакту, але у 1940 р. на зустрічі з Гітлером в Анде Франко відхилив його ультимативні вимоги про вступ у Другу світову війну на боці Німеччини. Відправка на фронт однієї дивізії, яку за кольором її мундирів назвали

"блакитною", мала лише символічний характер. Однак для німецької воєнної економіки вкрай важливими були поставки різноманітної сировини. Літакобудування Німеччини потребувало іспанського вольфраму. Не менш важливим був експорт до Німеччини нафти, яку сама Іспанія закуповувала у США.

Хоча франкістська Іспанія уникла воєнної окупації союзників, після 1945 р. її однозначно вважали фашистською державою і систематично бойкотували як на Сході, так і на Заході. 12 грудня 1946 р. Генеральна Асамблея ООН звернулася із вимогою до країн-членів ООН не визнавати режим Франко і відкликати з Іспанії своїх послів. Але в процесі "холодної війни" відбулося поступове "потепління". У 1950 р. було скасовано бойкот, оголошений ООН. США уклали з Іспанією воєнний договір. Розпочалися переговори з Ватиканом щодо конкордату, що успішно завершилися у 1953 р. У 1952 р. Іспанію прийняли в ЮНЕСКО, а в 1955 р. – в Організацію Об'єднаних Націй. Після цих воєнних та політичних угод, метою яких було залучення Іспанії до антикомуністичного фронту "вільного світу", з середини 50-х рр. почалося дедалі інтенсивніше економічне співробітництво із Заходом. Воно сприяло післявоєнному розвитку Іспанії, яка змогла не лише подолати наслідки громадянської війни, а й розпочати процес індустріалізації та модернізації, що стимулювався енергійними діями держави.

Одночасно з економічним підйомом відбулася певна лібералізація внутрішньополітичного життя. Відкрилися кордони, пом'якшилася цензура преси. Цією ситуацією скористалася опозиція – комуністи та соціалісти, що діяли у підпіллі – а також деякі сепаратистські угруповання. Хоча франкістський режим з набаченою жорстокістю придушував терористичні акти баскської організації ЕТА, він вдався до більш гнучкої тактики стосовно нових створених у підпіллі профспілок ("commisiones obreras" – "робітничих комісій"), особливо з

урахуванням факту дедалі більшої підтримки цих опозиційних сил з боку певної частини католицької церкви. Втім, ця поступливість була відносною, оскільки члени і керівники нелегального робітничого руху, як і раніше, переслідувалися владою і засуджувалися нею на тривалі строки ув'язнення. Причиною такої поступливості було передовсім розуміння того, що надмірно жорстокі і терористичні заходи могли б завдати шкоди економічному зростанню країни, вигідному не лише промисловцям, а й політикам. Церква, від підтримки якої залежав режим Франко, схоже, теж висловлювалася за певне пом'якшення внутрішньополітичного курсу, а військове командування не наважувалося рішуче і брутально придушити опозиційні рухи, що користувалися підтримкою окремих представників духовенства.

Цей порівняно поміркований внутрішньополітичний курс жорстко критикували старі фалангісти, змушені спостерігати за тим, як багатомільйонна державна партія під назвою "movimiento" (рух) дедалі більше втрачає свій вплив, а влада військових і церкви, яка завжди викликала у них почуття заздрощів, залишається незмінною. Вся слабкість цієї партії, яка була чисельно все ще великою, але складалася із строкатих і далеко не лише справді фашистських елементів, проявилася після смерті Франко 20 листопада 1975 р. Принц Хуан Карлос, проголошений через два дні після цієї події королем та верховним головнокомандувачем збройних сил, знову дозволив багатопартійність і почав здійснювати поступову політику демократизації без жодних перешкод з боку колишньої державної партії. На початку 1977 р. Хуан Карлос розпустив "movimiento", і ніхто з керівництва та мільйона членів цієї колись такої могутньої на вигляд державної партії не вчинив цьому рішенню серйозного опору.

І хоча в цей же час політику Мануелю Фраґа Ірібарне вдалося знову об'єднати різні праворадикальні і фашистські сили, його партія "Народний альянс" (Allianza

Popular”) так і не не змогла подолати внутрішні конфлікти і сформувати ядро нової фашистської партії з масовою базою. З іншого боку, хитання та непередбачуваний розвиток іспанської внутрішньої політики останнього часу свідчать, наскільки важко, а то й навіть неможливо, висловлювати тут будь-які прогнози. Адже напередодні воєнного путчу 1936 р. фаланга була також невеликою і порівняно слабкою фашистською сектою.

Все ще викликає певні питання і поведінка армії, яка вочевидь не бажає поступатися своєю традиційною роллю “чинника порядку”, а тому реальний рівень міцності відновленої демократичної системи в Іспанії наразі важко оцінити. Але, з іншого боку, приголомшливо швидкий розпад франкістської системи, що майже не зумовив жодних труднощів, свідчить, що цей режим з самого початку посідав проміжне становище між авторитаризмом і фашизмом. В ретроспективі багато що й справді схиляє до припущення, що у цьому випадку фашистські риси, безумовно, були лише прикриттям для авторитарних за своїм духом структур. Режим Франко і справді на початковому етапі здійснював вкрай антисоціалістичну і антидемократичну політику, а у відносинах з національними меншинами сповідував націоналістичні цілі. Проте з плином часу ці його риси ослабнули, так само як і поблякли антикапіталістичні пункти програми, що часто зустрічалися і в інших фашистських диктатурах, тоді як антисемітські тенденції не простежувалися зовсім. Франкістська державна партія, що виникла із об’єднання політичних сил, частково не фашистських за своїм характером, була не лише підпорядкована волі Франко, а й ніколи так і не спромоглася протиставити себе домінуванню армії та церкви. Коли частина духовенства відмовилася підтримати авторитарний курс режиму, а військові здебільшого залишилися пасивними, ця правляча партія, яка здавалася такою могутньою і часто вважалася третьою опорою режиму, виявилася нездатною забезпечити цьому режиму

необхідну всенародну підтримку. Ця така чисельна і зовні потужна партія жодного разу навіть не спробувала стати на захист створених Франко авторитарних структур та системи, яку він уособлював. Здається, все це можна вважати підтвердженням, можливо, надто сміливої тези, що "напівфашистська" диктатура Франко еволюціонувала у зворотньому напрямку і спочатку перетворилася на авторитарний режим, який згодом крок за кроком і без жодних революційних потрясінь вдалося трансформувати в демократичний устрій.

Приклад Іспанії ще раз нагадує, наскільки важливо як з наукових, так і політичних міркувань розрізняти фашизм (і його різні форми) та авторитаризм. При цьому великого значення набуває фактор часу, тобто та обставина, що і фашистські, і авторитарні режими можуть розвиватися в обох напрямках. Але те, що режим Франко всупереч деяким його тенденціям так і не став фашистською диктатурою, а навпаки, поступово втрачав фашистські та навіть авторитарні риси, пояснюється також і загальною ситуацією у світовій політиці, яка зазнала суттєвих змін після 1945 року. Ця ситуація, як це буде показано у розділі про так званий неофашизм, ускладнила виникнення та існування фашистських диктатур загалом.

4.6 Французькі фашистські рухи

З часів взяття влади Муссоліні соціалістичні та комуністичні дослідники фашизму неодноразово намагалися пояснити виникнення та структуру фашизму за допомогою критеріїв, які розробили Маркс та Енгельс, аналізуючи бонапартистський режим Наполеона Третього у Франції[33]. Вони доводили, що фашизм, як і бонапартизм, прийшов до влади в ситуації рівноваги класових сил, коли буржуазія була вже неспроможною, а пролетаріат виявився ще неспроможним взяти владу та утримувати її. На їхню думку, в цій ситуації буржуазні

партії та кола, пов'язані з буржуазією, відмовилися від політичного керівництва на користь виконавчої влади, щоб якомога надійніше закріпити свою соціальну владу – тобто можливість розпоряджатися засобами виробництва. Вони стверджують, що уряд, контрольований фашистами, отримавши політичну владу, виріс у самостійну силу і підпорядкував собі всі верстви суспільства.

Тут немає можливості детальніше зупинитися на тлумаченнях фашизму, що орієнтуються на теорію бонапартизму. Втім, якщо в цілому слід рішуче відхилити спробу Августа Тальгаймера ототожнити фашизм з бонапартизмом, яка, щоправда, не позбавлена історичного реалізму, потрібно водночас все ж відзначити деякі паралелі та схожі риси між фашистським та бонапартистським режимами, що впадають у вічі. У всякому разі, перша та особливо друга французька імперія були спробами приборкання і подолання революції революційними засобами. Бонапартистській системі Наполеона Першого та Наполеона Третього вдалося інтегрувати великі, головним чином, селянські маси та протиставити їх революційному руху, а також шляхом репресій та політики соціальної інтеграції приборкати і сам революційний рух. Якраз Наполеон III зміг добитися прихильності народних мас завдяки деякому покращенню їхнього соціального становища та зовнішнім успіхам, які відволікали увагу від внутрішніх суспільних проблем. У цілому таким чином було підготовлено та здійснено перехід від аграрного до масового індустріального суспільства, який хоча й почався у Франції із запізненням і розгортався повільно, але завдяки якому вдалося уникнути великих суспільних заворушень. Фашизм знову скористався цими амбівалентними репресивно-інтеграційними методами панування, застосованими колись на практиці бонапартизмом. Хоча контрреволюції, які проходили під знаком бонапартизму, щоразу (1830, 1848, 1870 рр.) переборювалися революю-

ціями знизу, бонапартистська традиція у Франції вціліла, доповнивши, а частково і замінивши собою революційну традицію.

Це з'ясувалося у 1887/88 роках, коли генералу Буланже під час економічної та політичної кризи в республіці вдалося виграти вибори саме в багатьох промислово розвинених регіонах Франції, послуговуючись антипарламентаристськими та популістськими методами[34]. Хоча "криза Буланже", в якій Фрідріх Енгельс вбачав новий, "третій період бонапартизму", не спричинилася до знищення республіки, однак показала правим та монархічним силам у Франції, як можна успішно боротися з ненависними їм революційними традиціями Франції, використовуючи для цього ідеології, що мають особливо сильний вплив на маси саме з огляду на їхнє революційне походженння. Такими були ідеологія націоналізму, реакційного ретроградного антикапіталізму, а також передовсім антисемітизму, що під час справи Дрейфуса наприкінці XIX ст. довів свою мобілізуючу і водночас поляризуючу силу і вплив на маси.

Ці ідеологічні рухи у 1899 р., в розпал справи Дрейфуса, були взяті на озброєння організацією, яка крім націоналістичних та антисемітських гасел сповідувала ще й певні антикапіталістичні і навіть синдикалістські цілі. Це була "Аксьон Франсез" ("Французька дія", "Action Francais"), яка в особі Шарль Морраса отримала визначного ідеолога і партійним ядром якої стало формування "Королівських молодчиків" ("Camelots du Roi"), готових силою домагатися своїх політичних цілей. В організаційному та ідеологічному відношенні Аксьон Франсез і справді мала багато рис, які пізніше проявилися в італійському фашизмі[35]. Фашистські рухи, які виникали у Франції з початку 20-х рр., були не лише спорідненими з Аксьон Франсез як її своєрідне продовження в ідеологічному відношенні, вони були пов'язані з нею також і в реальному історичному вимірі і навіть на особистому рівні, а тому Аксьон Франсез не може

вважатися лише попередником або передвісником фашизму. Втім, хоча внаслідок цього у Франції можна було б очікувати швидкого та успішного розвитку фашизму, насправді нічого подібного не відбулося. Це пояснюється економічними, соціальними та політичними умовами, що склалися у Франції після 1918 року.

Завдяки підйому світової економіки та німецьким репараціям, французька промисловість швидко компенсувала свої втрати, завдані війною, і подолала труднощі переходу від воєнної до мирної економіки[36]. Якщо в 1920 р. обсяги промислового виробництва сягали лише 67% довоєнного рівня, то у 1924 р. цей показник зріс до 114%, а у 1930 р. – до 133%. Водночас було здійснено модернізацію методів виробництва і продовжено процес концентрації промислових потужностей. Однак зростання сільськогосподарського виробництва відбувалося значно повільнішими темпами. В районах на південь від Луари неможливо було не помітити ознак наростаючої аграрної кризи. Повоєнна інфляція, з якою вдалося впоратися лише у 1926 р., також була свідченням кризової ситуації у французькій економічній системі. Оскільки німецькі репарації пішли головним чином на сплату французьких воєнних боргів перед Англією та США, вони аж ніяк не могли бути використані на конче необхідну докорінну модернізацію французької промисловості та сільського господарства.

Спочатку здавалося, що соціальним відносинам у Франції загрожує лише потенційна криза. Це стосувалося проблеми перенаселення сільської місцевості в центральних та південних регіонах, яка не лише залишилася невирішеною, а до розв'язання якої навіть і не бралися, але ще більше – соціального становища промислових робітників. Щоправда, ще у 1918 р. вони отримали колективні трудові договори та восьмигодинний робочий день, але закон про соціальне страхування не виконувався так само, як і вимоги робітників про оплату відпусток. Деяке відставання

соціального законодавства Франції від німецького пояснюється тим, що ліві сили тут були ослаблені внаслідок внутрішніх конфліктів, тоді як праві партії об'єдналися у "Національний блок" і здобули 137 із 613 мандатів на виборах у листопаді 1918 р.

Соціалістична партія, яка отримала на виборах лише 68 парламентських місць, розкололася в 1920 р. на своєму конгресі в Турі[37]. Її ліве крило, що мало більшість на цьому конгресі (3 тис. проти 1 тис. делегатів, які представляли внутрішню партійну опозицію), створило нову Комуністичну партію Франції, що увійшла до комуністичного Третього Інтернаціоналу. Меншість сформувала нову соціалістичну партію під керівництвом Леона Блюма, якій незабаром вдалося витіснити комуністів з їхнього провідного становища. На виборах до парламенту 1932 р. соціалісти здобули 98 мандатів, а комуністи – лише 10. Всупереч своїй революційній риториці, реформістськи налаштована Загальна конфедерація праці (ЗКП, "Confoderation Generale du Travail") змогла зберегти свої провідні позиції у боротьбі з комуністичною "Унітарною загальною конфедерацією праці", що відкололася від неї. Обидві профспілки, яким протистояли ще й профспілкові союзи християнського спрямування, знову об'єдналися в 1936 р. під прапором Народного фронту.

Праві партії, які аж до 1932 р. з невеликою перервою (кабінет Ерріо в 1924/25 рр.) незмінно формували уряди, змогли скористатись як порівняно слабким внутрішньополітичним становищем лівих, так і тим зовнішньополітичним фактом, що запеклий ворог – Німеччина – був не лише переможений, а й на тривалий час ослаблений. Саме тому агітація правих екстремістів спочатку не мала особливих шансів на успіх. Аксьон Франсез втратила значну частину свого впливу порівняно з 1914 р. Тут відіграло свою роль засудження папою Пієм XI галліканської ідеології Аксьон Франсез, тобто доктрини незалежності Французької католицької

церкви від Риму. Через заборону цієї ідеології, проголошену у 1926 р., Аксьон Франсез втратила підтримку не лише французького духовенства, а й багатьох своїх консервативно-католицьких членів. Ще важливішим вивявився той факт, що деякі особи та угруповання відкинули монархічну ідеологію Аксьон Франсез і переорієнтувалися на більш сучасний та дієвий приклад італійського фашизму[38].

До них належав і Жорж Валуа, член Аксьон Франсез та націоналістично-синдикалістського "Гуртка Прудона". В 1925 р. він вийшов з Аксьон Франсез, щоб заснувати свій союз боротьби – Фасції ("Faisceaux") – який не лише за назвою, а й за своєю ідеологією та політичною практикою цілковито орієнтувався на італійських фашистів – fasci. Валуа виступав за об'єднання ветеранів війни та виробників під гаслом національного соціалізму з метою подолання класової боротьби та міжнародного марксизму. Він дуже енергійно, але в кінцевому підсумку без особливого успіху, намагався завоювати прихильників і у середовищі робітників. Його організація займала проміжне становище між бойовим союзом і політичною партією. І хоча організації Валуа за короткий період правління лівого уряду Ерріо вдалося добитися певного успіху, нова перемога правих на чолі з Пуанкаре прямо чи опосередковано призвела до поразки "Фасціїв", проти яких з самого початку їхнього існування вели запеклу боротьбу "Королівські молодчики" із Аксьон Франсез. Валуа зробив для себе висновок: усвідомивши, що його рух нездатний конкурувати з радикальною правою політичною позицією на кшталт політики Пуанкаре, він вирішив посилити ліві пункти своєї програми. Цю тенденцію він поєднав з дедалі гострішою критикою фашизму, висунувши проти нього звинувачення у реакційності сповідуваних принципів та різко виступивши проти антисемітизму. Під час Другої світової війни Валуа, який з фашиста перетворився мало не на антифашиста, загинув у німецькому концтаборі[39].

Страхом французької буржуазії перед соціалізмом, зумовленим тимчасовими успіхами лівих сил на виборах 1924 р., скористався ще один бойовий союз, який, проте, з самого початку свого існування дотримувався значно правішої позиції порівняно з "Фасціями" Валуа. Мова йде про "Молодих патріотів", угруповання, засноване в 1924 р. промисловцем і консервативним депутатом П'єром Тетенже. "Молоді патріоти" виділялися на фоні інших правих угруповань тим, що не обмежувалися пропагандою та захистом правих кандидатів на виборах, а висували свою, хай і дещо розмиту політичну програму з вимогами створення міцної держави та здійснення соціальної політики антисоціалістичної спрямованості. В цілому ж "Молоді патріоти", як і інші праві ліги, належали швидше до старої бонапартистської традиції Франції, аніж до нових фашистських партій, що формувалися за італійським взірцем того часу.

Те ж стосується і "Вогняних хрестів" ("Croiü de Feu") полковника де ля Рока, організації, створеної у 1927 р. із союзу фронтовиків, до якої спочатку приймали лише ветеранів війни із бойовими заслугами. У 1931 р. цей союз став самостійною партією консервативного та соціал-реформістського спрямування, яка за різними оцінками налічувала 150 тис. членів, тобто здобула масову підтримку. Але з огляду на відсутність антисоціалістичних та антикапіталістичних цілей та значно слабшу волю до знищення політичних супротивників, його слід віднести швидше до консервативно-бонапартистського, аніж до фашистського табору. Втім, існування та масові марші "Вогняних хрестоносців" сприймалися лівими як доказ їхньої тези, що загрозу фашизму можна відвернути лише шляхом об'єднання у народний фронт. Сила цього антифашистського руху дала поштовх зростанню кількості правих ліг та виникненню нових фашистських рухів. Те й інше, тобто посилення фашизму та антифашизму, що стало прикметною ознакою політичного життя Франції 30-х рр., було, у свою чергу,

результатом глибокої економічної, соціальної та політичної кризи[40].

Хоча Франція відносно пізно відчула на собі світову економічну кризу, але її наслідки були тут значно тривалішими, аніж у сусідніх європейських країнах[41]. Навіть у 1938 р. французька промисловість все ще відставала на 25% у порівнянні з 1929 роком. Ця затяжна економічна криза, що посилювалася ще й структурними кризовими явищами в різних галузях французької промисловості та сільського господарства, зумовила загострення соціальної та політичної кризи Третьої республіки, ознаки якої можна було помітити й раніше. Ані праві та центристські партії, ані ліві не спромоглися сформувати стабільний та ефективний уряд. З травня 1932 р. по лютий 1934 р. Франція пережила зміну шести урядів. Оскільки окремі партії були залежними від об'єднань що представляли інтереси певних груп – профспілок, підприємців, сільгоспробітників, платників податків та ветеранів, – вони виявилися не в змозі досягнути компромісу, необхідного для створення стабільного уряду. Після масових демонстрацій "Вогняних хрестоносців" та інших ліг, що 6 лютого 1934 р. спробували взяти штурмом парламент і навалу яких з неабиякими труднощами вдалося відбити правоохоронцям, соціалісти і комуністи домовилися про створення Єдиного фронту, щоб перешкодити фашизму, який нібито стояв на порозі. Ліберальні радикал-соціалісти також вважали, що зробили єдино правильний висновок з історії занепаду демократії в Італії та Німеччині, і приєдналися до антифашистського союзу соціалістів та комуністів.

Парламентські вибори у травні 1936 р. завершилися переконливим успіхом Народного фронту. Соціалісти отримали 156 мандатів (у порівнянні з 97 на попередніх виборах), комуністи – 72 порівняно з попередніми 12. Соціаліст Блюм разом із радикал-соціалістами сформував уряд Народного фронту, який користувався підтрим-

кою комуністів. Уряд Народного фронту намагався підвищити купівельну спроможність населення і подолати економічну кризу заходами із створення робочих місць, державними гарантіями цін на зерно та іншими методами подолання бюджетного дефіциту. Однак ця політика принесла лише дуже умовний успіх. Кількість безробітних майже не зменшилась, а підвищення зарплати, завойоване в результаті страйкової боротьби робітників, що точилася з травня по червень, звело нанівець миттєве підвищення цін. Економічні невдачі уряду Народного фронту зумовили розчарування в таборі його прихильників, що не розсіялося і після відставки Блюма. Ці невдачі, принаймні частково, можна пояснити обструкцією з боку підприємців, багато з яких більш чи менш відкрито надавали фінансову підтримку новим фашистським рухам.

Це стосується передовсім парфумерного фабриканта Коті, який не тільки матеріально підтримував різні радикально праві угруповання, а зрештою і сам створив власну, щоправда маловпливову, фашистську партію під назвою "Французька солідарність" ("Soladarite Francaise")[42]. Певного впливу набула і партія "Франсизм" ("Francisme"), заснована у 1933 р. одним із лідерів Фасціїв – Марселем Бюкаром, хоча кількість її членів ніколи не перевищувала 10 тис. осіб. До її складу входили не лише ремісники, службовці та представники середнього класу, а й деякі робітники. Тоді як Бюкар прагнув до найменших деталей наслідувати італійський фашизм, "Народна французька партія" (НФП), заснована Жаком Доріо у 1936 р., хоча й перейняла з самого початку свого існування фашистську символіку та ідеологію, все ж займала у своїй програмі та політиці самостійну позицію, а тому посідає місце на крайньому лівому полюсі усієї шкали фашистських рухів Франції та Європи[43].

Фашистська "Народна партія" Доріо була по суті правим угрупованням націонал-більшовицького забарвлення, що відкололося від комуністичної партії. Сам

Доріо був мером міста Сен Дені від комуністів і входив до кола лідерів Комуністичної партії Франції. Його виключили з цієї партії за те, що він невчасно та всупереч волі Москви і Комінтерну виступив за створення антифашистського Народного фронту. І хоча через кілька місяців Комуністична партія Франції зреклася свого вкрай лівого курсу на користь згаданої вище політики Народного фронту, чого й вимагав раніше Доріо, примирення між партією та "ренегатом" Доріо так і не відбулося. Тепер Доріо не лише критикував французький комунізм, а й з наростаючою гостротою і непримиренністю виступав проти нього.

Хоча заснована 28 червня 1936 р. НФП й отримала визнання та підтримку з боку частини промисловців, які вважали її знаряддям боротьби з комунізмом і рухом національної єдності, Доріо вдалося переконати чимало колишніх комуністів та синдикалістів увійти до цієї партії, якій з точки зору її зовнішнього профілю та програмних засад були притаманні чітко виражені фашистські ознаки. І хоча дані самої партії, за якими вона на 65% складалася із робітників, не заслуговують на особливу довіру, все ж немає сумніву, що робітничий прошарок в ній і насправді був відносно значним. НФП окрім антикомуністичних та націоналістичних лозунгів спочатку проголосила також певні соціал-реформістські цілі, які зводилися до модернізації та раціоналізації виробництва, але фанатична ненависть Доріо та його прихильників до комунізму врешті-решт стала причиною фактично безумовної співпраці з німецькими окупаційними силами. Це цілковито дезавуювало Доріо і його партію.

Така ж доля спіткала й інші фашистські угруповання, а також представників літературного фашизму, який у Франції уособлювали такі постаті як Бразіллак, Селіна та насамперед Дріє ля Рошель, і які з художньої точки зору були на голову вищі від німецьких націонал-соціалістичних літераторів напрямку "Кров і Земля"

("Blut und Boden")[44]. Усі ці сили і особи зазнали поразки через фундаментальну і характерну рису фашизму: попри всі свої міжнародні амбіції, він завжди був і змушений був залишатися глибоко національним рухом. Політика німецьких окупаційних сил, пронизана насамперед національними мотивами, була приречена на критику та несприйняття з боку французького націоналізму. Це, у свою чергу, призвело до ізоляції тих французьких фашистів, які не могли і не бажали відмовитися від свого захоплення фашизмом італійського і особливо німецького ґатунку. Ця дилема стала врешті-решт причиною загибелі всього французького фашизму. Втім, такий варіант розвитку все ж не був неминучим.

Після повної поразки французьких військ маршал Петен, проголошений главою французької держави, спробував у неокупованій німцями частині Франції знову об'єднати країну, яка вступила у війну ослабленою з економічної і розколотою з соціальної і політичної точки зору[45]. Ці намагання скінчилися невдачею через грубий силовий тиск Німеччини, з одного боку, та протидію французького Руху Опору, з іншого боку, який виріс у масовий рух, коли комуністи після нападу німців на Радянський Союз відмовилися від своєї досі стриманої позиції. Керівникові спочатку малопомітного Лондонського уряду у вигнанні генералу де Голлю вдалося нарешті у травні 1943 р. об'єднати всі організації Опору, в тому числі й комуністичні, в "Національну раду опору". Режим Віші, швидше консервативно-патріархальний, аніж фашистський за своїм характером, був змушений поступово перейти до оборонної тактики, оскільки спроби подати Петена як вождя національної і водночас буржуазної Франції спіткала невдача. Таким способом не вдалося приховати той факт, що цей режим – як добровільно, так і примусово – співпрацював із німцями на території всієї країни, більше того, навіть активно допомогав їм у переслідуванні бійців французького Руху

опору і депортаціях французьких євреїв. Навіть буржуазно-національна Франція дедалі більше проникалася відчуттям того, що її справжнім представником є уряд у вигнанні Шарля де Голля, який заслужив це право послідовною боротьбою в загальнонаціональному масштабі проти внутрішнього та зовнішнього фашизму.

Хоча характеристика режиму Віші як "фашистського" є більш ніж сумнівною, а успіхи Руху опору ніколи не були аж надто значними (втім, німці розстріляли 20 тис. осіб, причетних до Опору, а ще 60 тис. депортували), сама боротьба, пронизана національними та антифашистськими мотивами, стала фундаментом для об'єднання всіх партій у справі демократичного відродження Франції. Тут існують паралелі з ситуацією в Італії після повалення фашизму, але водночас не можна не бачити і суттєвих відмінностей від ситуації у післявоєнній Німеччині. З іншого боку, не слід забувати, що хоча окремі фашистські рухи у Франції і мали подекуди підтримку мас, вони так і не змогли об'єднатися між собою або взяти владу. Що ж стосується колабораційного режиму Петена, то його не можна зараховувати до групи фашистських диктатур.

5. Незначні фашистські рухи, фашистські секти та перехідні випадки

5.1 Проблеми класифікації

Попри відсутність розумної альтернативи, класифікація і диференціація фашистських рухів за кількісним параматером є доволі проблематичною, про що більш детально буде сказано у підсумковому розділі. Це з усією очевидністю проявилося в Іспанії, де рухові фалангістів, зважаючи на особливу ситуацію, впродовж декількох місяців удалося перетворитися з невеликої групи, що відкололася від однієї з політичних партій, на вагому внутрішньополітичну силу. Та все ж усі кількісні відмінності між фашистськими рухами Австрії, Угорщині, Румунії, Югославії, Іспанії чи Франції, охарактеризованими у четвертому розділі, та різновидами фашизму в Англії, Фінляндії, Бельгії або Нідерландах, котрі стануть предметом подальшого аналізу, відрізняються і своєю якісною специфікою.

Вплив названих наприкінці фашистських рухів, максимальний здобуток яких під час виборів склав не більше 10% голосів, на внутрішньополітичне життя своїх країн був порівняно незначним. З іншого боку, факт існування фашистських партій у різних за своєю політичною структурованістю країнах є зайвим підтвердженням універсальності такого явища як європейський фашизм. Навряд чи можна собі уявити більш глибокі розбіжності, ніж ті, що існували між Великою Британією, країною з розвинутою промисловістю і тривалими в часі та усталеними демократичними традиціями, і Фінляндією з її переважно аграрною

орієнтацією, яка щойно сформувалася в результаті кривавої визвольної і громадянської війни. Однак в обох країнах існували фашистські рухи, котрі, щоправда, суттєво різнилися між собою з точки зору структури, програмних засад і практичної діяльності. Те ж стосується і таких сусідніх країн як Бельгія та Нідерланди, де також діяли дуже відмінні фашистські партії.

Втім, звернення до подібних дрібних фашистських рухів дає можливість збагнути не лише універсальний характер фашизму, а й осягнути весь діапазон його різновидів. З одного боку, він визначався економічними, соціальними і політичними відносинами в окремих країнах, з іншого ж – програмними засадами і цілями фашистських партій, що виникали в цих країнах.

Зрештою, і звернення до фашистських партій Данії, Швеції і Швейцарії, яким у своїй діяльності так і не вдалося вийти за рамки замкненої секти, зумовлене не наміром досягнути енциклопедичної повноти оглядового опису історії фашизму на теренах Європи. У цих партіях нас цікавить не те, наскільки чітко вони дотримувались орієнтації на фашистські взірці, а насамперед питання, чому їм так і не вдалося досягнути суспільної значущості і масовості. Подібний зіставний порівняльний аналіз проливає світло на умови, необхідні для підйому фашистських партій. Це стосується і тих передумов, які склалися в країнах "класичного" фашизму, і тих, в яких опинилися так звані неофашистські рухи, адже ще в період між світовими війнами в Данії, Швеції і Швейцарії можна було спостерігати соціальні і політичні відносини, доволі схожі за своїм характером на ті, що існували у західних демократіях повоєнного періоду.

Натомість історія фашизму в Норвегії багато в чому є особливим випадком. Партії Квіслінґа, яка наштовхнулася на більш-менш одностайне несприйняття з боку непоступливих і сильних демократичних партій Норвегії, так ніколи і не вдалося набрати більш як три відсотки голосів виборців. Тим самим партія "Nasjonal

Samling" ("Національна єдність") належить до групи фашистських сект. Попри це, після окупації Норвегії німецькими військами Квіслінґ все ж спромігся прийти до влади. Втім, режим Квіслінґа був так чи інакше залежним від німецької окупаційної влади. Тому його слід вважати радше несамостійним колабораціоністським режимом, аніж самостійною фашистською диктатурою і кваліфікувати як так званий перехідний випадок, що розглядатимуться наприкінці. Це ж стосується режиму-сателіта у Словаччині, так само як і авторитарних диктатур у Польщі та Португалії, котрі в період між двома світовими війнами – подібно до кількох інших форм правління в Європі – багатьма оглядачами помилково характеризувалися як "фашистські".

Відтак, у цьому розділі, щоправда, здебільшого побіжно, буде висвітлено універсальний характер європейського фашизму по всьому його спектру, а також здійснено диференціацію і відмежування його від інших політичних явищ.

5.2. Англія

Англія належала до тих небагатьох країн Європи, в яких економічні, соціальні чи політичні структури, схоже, майже не відчули впливу Першої світової війни або ж наслідків, спричинених нею[1]. Англія виграла війну і, завдяки мобілізації можливостей своєї величезної за територією і непорушної імперії, швидко спромоглася компенсувати спричинені війною економічні збитки, зокрема втрату 40% тоннажу свого флоту. Так само швидко й успішно було здійснено і перебудову економіки з воєнного на мирний лад. Це стосувалося скасування запроваджених на час війни заходів державного контролю в економічній сфері, а також реприватизації деяких галузей промисловості та залізниці. І все ж неможливо було не помітити й того очевидного факту, що Англія втратила позиції лідера світової економіки на користь

США. Нагальна модернізація вуглевидобувної, металургійної промисловості, а також суднобудування так і не відбулася. Порівняно високий рівень безробіття, що спостерігався в цих галузях, як і у текстильній та гірничодобувній промисловості, засвідчив, що система національної економіки Англії була охоплена структурною кризою. Втім, ці скорше підспудні кризові явища спочатку все ж не спричинили суттєвого загострення соціальних відносин, хоча система соціального страхування, значно розширена після 1918 року, не витримувала ніякого порівняння з тією, що існувала на той час у Німеччині.

Парламентські вибори 14 грудня 1918 року, в яких уперше взяли участь усі чоловіки віком понад 21 рік і всі жінки у віці понад 30 років – ця дискримінаційна норма була переглянута лише у 1928 році – завершилися переконливою перемогою консерваторів і лібералів[2]. І все ж лейбористській партії, котра виникла наприкінці 19 сторіччя як вища форма організації різних профспілок, пощастило стати міцною і організаційно згуртованою силою, яка вже на виборах 1922 року обійшла лібералів. Тоді як комуністична партія, заснована у 1920 році, не відігравала жодної помітної ролі, лейбористи обстоювали соціалістичні за своїм характером цілі: вони вимагали передачі у власність держави або ж націоналізації системи залізниць, вугільних шахт, електростанцій тощо. Як тільки консервативному уряду вдалося розв'язати ірландське питання шляхом надання Республіці Ірландія незалежності – проблем інших етнічних меншин тоді ще не існувало – перед ним постала проблема зростаючих владних претензій лейбористської партії та її союзників у особі профспілок. Унаслідок різноманітних успішних страйків, організованих профспілками, політикові-соціалісту Рамсею МакДональду 21 січня 1924 року вдалося сформувати уряд меншості, який змушені були визнати ліберали. Щоправда, перший урядовий кабінет МакДональда вже в жовтні 1924 року змушений був піти у відставку після того, як консерва-

тори оприлюднили лист, автором котрого був нібито Зіновьєв і в якому було викладено план перевороту. Проте аж ніяк не слід вважати випадковим той факт, що перша фашистська партія Англії виникла саме в цій напруженій внутрішньополітичній ситуації.

Ця партія, яка ще 1924 року налічувала сто тисяч членів, до найменших деталей орієнтувалася на успішний приклад італійського фашизму[3]. Це засвідчує і цілком коректна, з точки зору мови, але все ж доволі незвична для неіталійської партії назва цієї політичної сили – "British Fascisti"– ("Британські фашисти"). Партія вбачала своє завдання в тому, щоб стати бойовим загоном консерваторів у їхній боротьбі з "червоною загрозою". У 1926 році англійські фашисти запропонували консервативному уряду, який знову прийшов до влади завдяки переконливій перемозі над лейбористською партією, свою допомогу у силовому придушенні генерального страйку. Щоправда, консерватори відхилили цю пропозицію. А тому "Британські фашисти", як і ще одне фашистське угруповання під назвою "Imperial Fascist League" ("Імперська фашистська ліга"), остаточно втратили значення. Рештки членів цих обох фашистських периферійних угруповань восени 1932 року приєдналися до "Британського союзу фашистів" – БСФ (British Union of Fascists), заснованого восени 1932 року сером Освальдом Мослі. Поява і тимчасовий підйом цієї третьої і водночас найбільш значної фашистської партії в Англії прямо чи опосередковано пов'язані з вибухом та наслідками світової економічної кризи.

Світова економічна криза ще більше загострила наявну і до неї структурну кризу в системі англійської економіки. Країну спіткало масове безробіття, проти якого англійським урядом не було вжито жодних дій, тому що він – як і Брюнінґ у Німеччині – прагнув подолати наслідки кризи світової економіки політикою суворої економії. Відповідальність за таку економічну політику несе соціаліст МакДональд, який після перемоги лейбористської партії у

1929 році сформував уряд, до якого у 1931 році увійшли також консерватори і ліберали. МакДональд залишався прем'єр-міністром цього "національного кабінету міністрів" і після того, як вибори у жовтні 1931 року завершилися нищівною поразкою лейбористської партії, яка втратила 200 із 287 місць у парламенті, здобутих у 1929 році. Попри такий "вотум довіри" і дедалі гострішу критику всередині власної партії, МакДональд залишався прем'єр-міністром цього коаліційного кабінету, тон в якому в принципі задавали консерватори, аж до 1935 року. Тому в публікаціях Комуністичного Інтернаціоналу він фігурував як особливо огидний приклад "соціал-фашиста". Однак насправді фашистом став інший доволі відомий член лейбористської партії.

Мова про сера Освальда Мослі, який народився в сім'ї аристократів, що користувалася неабиякою повагою в середовищі англійської родової знаті. В чині офіцера він узяв участь у війні і спочатку вступив до консервативної партії, а згодом, у статусі депутата, перейшов у 1920 році до лейбористської партії. У січні 1930 року він подав на розгляд кабінету МакДональда свій план подолання кризи і масового безробіття шляхом підвищення купівельної спроможності, посилення заходів державного контролю в економічній сфері та здійснення економічної політики автаркії. Однак задум Мослі було рішуче відкинуто не лише самим МакДональдом, а й фаховими міністрами, що стали членами кабінету в 1931 році. Після цього восени 1932 року Мослі заснував власну партію, щоб усе ж втілити у життя свої уявлення про правильну економічну політику, у доцільності та реальності якої він сам був майже фанатично переконаний.

Утім, орієнтація на ідеал фашизму, котра знайшла своє відображення не лише у назві "Британський союз фашистів" (British Union of Fascists), а й у зовнішньому антуражі цієї партії, що мала у своєму складі підрозділи, одягнені у чорну уніформу і частково озброєні, була з самого початку чимось більшим, аніж просто засобом для

досягнення мети. Плани Мослі у сфері економічної політики, спрямовані на подолання безробіття, дедалі більше витіснялися націоналістичною, антисоціалістичною та анисемітською риторикою і цілями. Заклики Мослі до зміцнення Британської імперії, відновлення її по суті минулої величі, як і його дедалі гостріші і брутальніші випади в бік невеликої єврейської меншини в Англії, зрослої через приток біженців з Німеччини, важко було виправдати міркуваннями економічної політики. Однак тимчасові успіхи Мослі здобув як завдяки своїм поглядам у сфері економічної політики, що справляли цілком раціональне враження, так і завдяки дедалі агресивнішим та ірраціональнішим націоналістичним, імперіалістичним, антисоціалістичним і антисемітським цілям.

Представників середнього класу, з яких на 58% складався "Британський союз фашистів", приваблювали насамперед його плани подолання безробіття, тоді як на робітників, котрі вступили до БСФ, схоже, найбільше вплинули його антисемітські лозунги та акції. На користь такого припущення свідчить той факт, що найважливішою регіональною опорою БСФ Мослі стали райони лондонського Іст Енду, в яких мешкали переважно робітники і євреї, і де на місцевих виборах у 1937 році його партія набрала 19% голосів. Саме в цьому районі Лондона були організовані здебільшого масові мітинги і демонстрації партії, що охоронялися британським аналогом штурмових загонів – "Фашистськими силами оборони" (Fascist Defence Forces). Утім, така пропагандистська діяльність, що здійснювалася цілком у фашистській манері, наштовхнулася не лише на зростаючий опір з боку антифашистів, особливо ж членів лейбористської партії, які вбачали в аристократові Мослі зрадника справи робітничого класу, а й викликала невдоволення буржуазно-консервативних кіл.

У Німеччині націонал-соціалісти, шляхом інсценізованих ними ж самими заворушень, успішно застосували

тактику створення атмосфери страху і непевності, якою згодом скористався Гітлер, удаючи із себе ту "сильну" особистість, якій лише і під силу відновити "порядок і лад". Натомість у Англії така тактика зазнала невдачі: у цій країні демократичному уряду на чолі із соціалістом, основу якого водночас становили консерватори, вдалося відстояти своє право нести одноосібну відповідальність за "спокій і порядок" у країні. До цього слід ще й додати те, що політика економії незабаром принесла успіх. Уже наприкінці 1933 року вдалося досягти показників виробництва 1929 року. Число безробітних склало менше мільйона, але до 1938 року знову піднялося до позначки у 2 мільйони. Втім, економічна консолідація стала не єдиною причиною поступового занепаду "Британського союзу фашистів" аж до його заборони і розпуску після того, як вибухнула війна. Не викликає сумніву, що проти підйому БСФ в Англії спрацювали тривалі і незмінні традиції демократії і парламентаризму цієї країни. Однак цьому демократичному потенціалу, який важко піддається точному опису, не судилося зазнати справжнього і глибокого "випробування на міцність", оскільки БСФ виник порівняно пізно, після того, як завдяки головним чином гігантському ринку сировини і збуту, котрим володіла Британська імперія, вдалося порівняно швидко вгамувати економічну кризу. Хоча історія "Британського союзу фашистів" і досі залишається маловивченою, оскільки відповідні архівні матеріали будуть закритими для доступу впродовж декількох наступних десятиріч, є всі підстави стверджувати, що рух на чолі з Мослі не був просто епізодом у розвитку парламентської системи Англії.

5.3. Фінляндія

До 1808 року Фінляндія входила до складу Швеції, потім відійшла до Росії у статусі Великого Князівства з відносною автономією[4]. Лише наприкінці 19-го сторіччя

виник національний фінський рух, який, з одного боку, був спрямований проти домінуючого культурного і суспільного впливу шведської меншини у Фінляндії, з іншого ж боку – проти царської адміністрації, діяльність якої набувала дедалі яскравішого шовіністично-російського забарвлення. Під час Першої світової війни Німеччина підтримала Рух за незалежність Фінляндії. У свою чергу, дві тисячі фінських добровольців у складі 27-го прусського гірського стрілецького батальйону брали участь у війні на боці Німеччини. Ці "стрільці" згодом створять фінську армію, в чому їх знову ж таки підтримає Німеччина.

Втім, з літа 1917 року боротьба за національну незалежність починає набувати внутрішньополітичних і соціальних рис. Як і в Росії, у Фінляндії справа дійшла до стихійних страйків і радикалізації політичного життя. Після формування соціалістами загонів "Червоної гвардії" сили буржуазного спрямування створили "Білу гвардію". Здавалося, що єдність парламенту, де 108 мандатів мали буржуазні партії і 92 мандати – соціалісти, річ неможлива. Після того, як у Росії спалахнула Жовтнева революція, в листопаді 1917 року у Фінляндії відбувся національний страйк, що завершився сутичками із застосуванням сили і жертвами. Буржуазні "сили оборони" під командуванням генерал-лейтенанта Ґустава Маннергейма було офіційно проголошено армією Фінляндії і розширено. Після роззброєння розміщених у країні російських військ фінські загони "Червоної гвардії" в січні 1918 року проголосили створення революційного уряду. Національно-визвольна боротьба фінів переросла у громадянську війну, яку після кривавих битв зрештою виграли білі. Не менш жахливою була і помста буржуазних військ під командуванням Маннергейма. Із 70 тисяч червоногвардійців, взятих у полон після захоплення їхнього головного опорного пункту, міста Тампере, 8 тисяч були негайно страчені, ще 12 тисяч померло від голоду і хвороб у таборах для полонених.

Громадянська війна та її наслідки виявилися важким випробуванням для новоствореної Фінської республіки. Економічні і соціальні проблеми країни, де переважало аграрне виробництво – 60% усього працездатного населення були зайняті у сільському господарстві, – можна було розв'язати лише шляхом земельної реформи. Численні орендарі, котрі під час війни здебільшого стали на бік білих, відтепер отримали можливість купувати землю, яку вони обробляли. Однак цим орендарям і дрібним господарям довелося влізати у борги, щоб розбудувати свої господарства. Після вибуху світової економічної кризи їхнє становище стало особливо нестерпним.

Достатньо глибокого, втім, аж ніяк не задовільного консенсусу вдалося досягнути у питанні про кордони. У 1920 році Фінляндія уклала мирний договір з Радянським Союзом, за яким область Петсамо відходила до Фінляндії, тоді як Східна Карелія, де переважали фіни, залишалася у складі СРСР. Однак цей договір так і не забезпечив тривалого і справжнього миру у відносинах між Фінляндією та її великим східним сусідом. Натомість пощастило залагодити мирним шляхом суперечку зі Швецією за Аландські острови, після того як Ліга Націй у 1921 році визнала право Фінляндії на цю групу островів, хоча й за умови надання Фінляндією гарантій автономії шведськомовному населенню. Швеція визнала це рішення Ліги Націй і відмовилася від підбурювання та розпалювання шовіністичних устремлінь шведської меншини у Фінляндії.

Але шведськомовні фіни, котрі складали 11% всього населення, опинилися під доволі сильним тиском прагнення до фінізації, головними носіями якого були праві сили і найбільша студентська організація Фінляндії під назвою "Академічне карельське товариство" (АКТ)[5]. Мовне питання, яке – хоча й не ідеально для жодної зі сторін – все ж таки вдалося залагодити шляхом компромісу, виявилося таким складним і проблематичним,

оскільки шведи мешкали не лише у місцях компактного поселення на Заході країни, а ще й доволі сильно були представлені у середовищі шведської чи орієнтованої на Швецію буржуазії та у верхніх прошарках суспільства. Це викликало критику з боку багатьох фінів, причому тут переплелися між собою національні і соціальні мотиви. В університетах країни справа дійшла до гострих сутичок. Тоді як у Турку було створено два окремих університети, шведський і фінський, у Гельсінському університеті було продовжено курс на системну фінізацію, хоча 25% студентів і 50% викладацького складу цього університету були шведами за походженням. Усе ж мовне питання зрештою вдалося вирішити, і воно не переросло у важке внутрішньополітичне випробування на міцність для молодої Фінської держави. Натомість поляризацію у протистоянні між буржуазними та соціалістичними силами не вдалося усунути навіть після завершення громадянської війни.

Тоді як соціал-демократична партія під керівництвом Вайно Таннера здійснювала політику реформ і ще у 1926 році змогла сформувати уряд меншості, правління якого на перших порах визнала і "Шведська народна партія", деякі соціал-демократи, не згодні із реформаторським курсом Таннера, заснували самостійну партію. Ця Соціалістична робітнича партія Фінляндії об'єдналася з Комуністичною партією Фінляндії (КПФ), керівництво якою здійснював Отто Куусінен, перебуваючи в еміграції в Радянському Союзі. На виборах у 1920 році ліві соціалісти здобули 10% голосів виборців. Громадськістю Фінляндії вони сприймалися як "п'ята колона", що скеровується рукою Москви. Щойно розпочинався страйк лісорубів у Північно-Східній Фінляндії чи докерів у Гельсінкі, як тут же висловлювалося припущення, що за цими пролетарськими виступами стоїть Радянський Союз, зацікавлений у дестабілізації соціального спокою у Фінляндії з метою підвищення обсягів свого експорту деревини. Всі несоціалістичні

партії Фінляндії були гостро налаштовані на антикомуністичний лад. Це стосується як "Національної партії прогресу", так і ще більш правої "Партії національних зборів" чи "Аграрного союзу", що утворився внаслідок об'єднання різних селянських партій і перетворився на найсильнішу партію несоціалістичної орієнтації.

З огляду на антикомуністичні настрої, що панували у середовищі буржуазних партій і більшої частини громадськості, не викликає подиву і те широке схвалення та неабияка увага до події, що трапилася у листопаді 1929 року у східноботнійському селищі Лапуа[6]. Тут селяни напали на зібрання молодих комуністів, побили їх і вигнали із села. Невеличка і досі невідома більшості людей організація, котра називала себе "Замок до дверей Фінляндії", з програмних міркувань узяла собі назву цієї фінської місцевості. Насправді "Рухові Лапуа", очолюваному Вігтурі Косола (який називали також "Рухом Лаппо" згідно зі шведською назвою того ж поселення), з самого початку була притаманна надзвичайно сильна антикомуністична спрямованість, що мала під собою водночас націоналістичне і релігійне підґрунтя. Члени цього нового масового руху вбачали у комунізмі не лише загрозу з точки зору внутрішньої політики, а й пряму небезпеку для національної та релігійної цілісності фінського народу. Саме з огляду на свої релігійні, націоналістичні і насамперед антикомуністичні цілі "Рух Лапуа" підтримувала лютеранська церква, а також консервативні і селянські партії.

Під тиском "Руху Лапуа" уряд у 1930 році висловив готовність внести на розгляд парламенту Закон про захист держави, який передбачав заборону і розпуск усіх комуністичних угруповань у країні. Після вагомих успіхів правих партій на нових виборах цей антикомуністичний законодавчий акт отримав і необхідну з точки зору конституційного права підтримку у вигляді двох третин голосів депутатів. Проти голосували лише соціал-демократи. Втім, "Рух Лапуа" далеко не вдоволь-

нився таким успіхом. Він продовжив акції терору проти комуністів, яких часто виганяли з країни за радянський кордон. Навіть колишній президент Фінляндії Штальберґ був викрадений членами "Руху Лапуа". Однак уряд удався до заходів у відповідь лише тоді, як у лютому 1932 року тисячі членів "Руху Лапуа" зібралися в розташованому неподалік від Гельсінкі селі Ментсаала, щоб вирушити звідти маршем на столицю. З огляду на рішучу позицію президента-консерватора Свінгуфвуда, який пригрозив кинути навперейми військо, ця спроба путчу з боку "Руху Лапуа" зазнала невдачі. Сам рух було розпущено, і він розчинився у "Патріотичному народному русі"(ПНР), заснованому ще у червні 1932 року.

По суті, ПНР продовжив справу, розпочату "Рухом Лапуа". Чимало його членів, у тому числі й лідери руху Вігтурі Косола і Вільго Аннала, раніше входили до "Руху Лапуа". Втім, між "Рухом Лапуа" та ПНР, що з самого початку діяв як партія, існують і деякі відмінності. Це стосується передовсім ідеологічних цілей ПНР, котрий також сповідував антикомунізм з націоналістичним і релігійним підґрунтям, однак, окрім того, ще й розробив програмні засади, позначені антикапіталістичним духом і чітко зорієнтовані на фашистський ідеал. Він намагався залучити на свій бік не лише селян, що потерпали від наслідків світової економічної кризи, а й робітників. Для цього ПНР запропонував програму подолання безробіття, яка передбачала, зокрема, заходи із розвитку сільських поселень та скорочення робочого часу. І все ж ПНР, схоже, так і не вдалося залучити на свій бік достатньо вагому кількість робітників. З іншого боку, антикапіталістичний лейтмотив вимог, озвучених "Патріотичним народним рухом", викликав недовіру з боку консерваторів, котрі звинуватили ПНР у "лівацьких" тенденціях та орієнтації на взірець іноземного походження – фашизм. Попри це ПНР знайшов підтримку не лише у селянства, а й у міського середнього класу, викладачів та студентів. Унаслідок цього відбулося

зміщення основного регіонального центру ваги партії в бік Гельсінкі та його передмість, тоді як майже повністю селянський за своїм духом "Рух Лапуа" був особливо сильно представлений у сільських регіонах. На відміну від "Руху Лапуа", котрий посідав у мовному питанні радше нейтральну позицію, ПНР підтримав намагання "Академічного карельського товариства", спрямовані на фінізацію. Цю фінську студентську організацію, з якою тісно співпрацював ПНР, окрім "Руху Лапуа", підтримала також і церква. Натомість потужний "Аграрний союз" дедалі більше відмежовувався від ПНР. Від співробітництва з цим рухом застерігав також і голова консервативної партії та президент республіки Паасіківі.

Однак це трапилося лише після того, як "Патріотичний народний рух", що налічував орієнтовно понад сто тисяч членів, здобув 14 із 200 мандатів на парламентських виборах 1936 року. Відтоді ПНР почав сприйматися буржуазними і консервативними партіями як конкурент, з яким потрібно серйозно рахуватися і боротися. У цьому контексті раз по раз лунали звинувачення на адресу "Патріотичного руху" у його залежності від іноземної держави. Під нею малася на увазі нацистська Німеччина, політика якої, попри традиційно прихильне ставлення до Німеччини, стала об'єктом критики й у Фінляндії. Саме лютеранська церква Фінляндії з її пієтистською орієнтацією публічно і доволі енергійно виступала проти антихристиянських цільових настанов "Німецьких християн". ПНР, щоправда, поділяв цю критику, однак не зміг завадити тому, що в силу дедалі чіткішої орієнтації на ідеал фашизму або ж націонал-соціалізму від нього, окрім консервативних сил, щораз більше відверталася також і церква. З огляду ж на те, що у країні здебільшого вдалося подолати і наслідки світової економічної кризи, політичне значення і число прихильників ПНР різко пішли на спад. 22 листопада 1938 року його діяльність навіть опинилася під забороною міністра

внутрішніх справ Урхо Кекконена. Ця заборона, вмотивована зовнішньополітичними реверансами, адресованими країнам Заходу, з одного боку, і Радянському Союзу, з іншого боку, щоправда, незабаром була скасована судовими рішеннями. ПНР зміг узяти участь у парламентських виборах 1939 року, на яких здобув 8 із загалом 200 мандатів. У період з 1941 до 1943 року, коли Фінляндія воювала на боці Німеччини проти Радянського Союзу, один із чільних членів ПНР Вільго Аннала навіть обійняв посаду міністра транспорту в тодішньому уряді. Після підписання договору про перемир'я з Радянським Союзом у 1944 році цю партію було остаточно розформовано, хоча вона, вочевидь, ніколи не підтримувалася ані організаціями націонал-соціалістичної держави Німеччина, ані самою NSDAP.

У цілому ПНР та її попереднику – "Рухові Лапуа" – в багатьох аспектах притаманний специфічний фінський характер, хоча саме ПНР властива ідеологічна й організаційна орієнтація на фашистський, особливо націонал-соціалістичний взірець. Попри самостійне коріння "Руху Лапуа", що сформувався як рух протесту селян антикомуністичної орієнтації, він, як і його наступник, "Патріотичний народний рух", належить до групи фашистських рухів, яким так і не вдалося стати масовими. Їхні антикомуністичні, націоналістичні і меншою мірою антикапіталістичні гасла, котрі й ріднили ПНР з іншими фашистськими рухами, зрештою виявилися мало успішними в країні, політична атмосфера якої, щоправда, й була позначена різким антикомунізмом, але яка водночас не забувала при цьому про необхідність зміцнення національної незалежності і збереження своїх демократичних парламентських структур. Демократичний і національний консенсус фінів не змогли помітно похитнути ані мовне питання, ані справжня чи уявна загроза комунізму, він встояв також і перед тією притягальною силою, яку випромінював міжнародний фашизм.

5.4. Бельгія

Бельгія також доволі сильно постраждала від наслідків світової економічної кризи, після того як у 20-і роки їй вдалося відбудувати свою економіку, знекровлену Першою світовою війною[7]. І все ж найголовнішою причиною тієї важкої кризи, в якій опинилася політична система Бельгії у 30-х роках, стали не лише економічні фактори. Значно важливішим за економічні і соціальні проблеми виявилося мовне питання, що спричинило появу двох внутрішніх і ворожих різновидів бельгійського націоналізму. Це стосується націоналізму франкомовних валлонців, з одного боку, і фламандців, з іншого боку.

Фламандські націоналісти рішуче виступали проти домінуючого впливу французької мови в Бельгійській культурі, системі управління та військовій сфері. Під час Першої світової війни деякі з них пішли на колаборацію з німцями, котрі пообіцяли їм створення незалежної Фландрії. З огляду на повоєнні переслідування і репресії з боку органів державної влади вони виявляли мінімальну налаштованість на лояльну участь у конструктивній роботі у складі Бельгійського союзу держав. Але й набагато чисельніші фламандці, які в лавах бельгійської армії боролися проти німців, теж відчули розчарування через те, що їхня лояльна позиція не була гідно винагороджена поступками у мовному питанні. Претензії фламандців на більшу увагу до своєї мови у сфері державного управління та публічного життя у Бельгії наштовхнулися на гостру критику валлонських націоналістів. Лише в період з 1932 до 1938 року вдалося досягнути такого врегулювання мовного питання, яким у цілому залишилися задоволеними фламандці. Той факт, що навіть таке тимчасове розв'язання мовної проблеми було досягнуте так пізно, пояснюється передовсім роздробленістю і поляризацією партійної системи Бельгії.

До Першої світової війни це була країна, в якій мешкали винятково католики і якою керувала велика і

потужна Католицька партія. У 1919 році після запровадження загального виборчого права для чоловіків ця партія, однак, утратила свої домінуючі позиції. Якщо у 1912 році їй ще вдалося набрати 51,5% голосів, то на виборах у 1919 році вона змушена була задовольнитися 38,8% голосів і 73 мандатами. Натомість Соціалістична партія змогла подвоїти кількість голосів на свою користь, а її представники посіли 70 місць у парламенті, тоді як досі її найвищий здобуток складав 37 місць. На виборах у 1925 році вона здобула ще 8 мандатів. Ліберали, що отримали 16,6 % голосів, тим самим остаточно були витіснені на третє місце у партійному рейтингу. Хоча Комуністична партія, котра у 1925 році вперше делегувала двох депутатів до парламенту, фактично не відігравала якоїсь ролі – їй так ніколи і не вдалося набрати більше як 6% голосів – формування коаліційного уряду між Католицькою і Ліберальною чи Католицькою і Соціалістичною партіями, що стало відтепер необхідністю, виявилося стабільно важким завданням. Часто ці уряди вже невдовзі розвалювалися. В період між двома світовими війнами у Бельгії було сформовано щонайменше 18 урядів.

Цією роз'єднаністю і нестабільністю політичної системи зміг скористатися насамперед фламандський націоналістичний рух[8]. Створена під його егідою партія під назвою "Фламандський фронт" (Vlaamsche Front) чи "Партія фронту" (Frontpartij) здобувала на виборах від 5 до 10 мандатів, і в 1937 році сягнула вищої точки у своєму розвитку, отримавши 17 місць у парламенті. "Партія фронту" була демократичною партією, члени якої були вихідцями з міських та сільських середніх прошарків Фландрії. Проте у 1931 році її чільний член Йоріс ван Северен вийшов із "Партії фронту", аби заснувати "Союз німецьких націонал-солідаристів" (Verband van Dietsch National-Solidaristen) – скорочена назва – Verdinaso. Цей союз об'єднався з іншими дрібними фламандськими угрупованнями у "Фла-

мандський національний союз" (Vlaamsch Nationaal Verband) [ФНС].

Характеристика цього союзу є важким і суперечливим моментом у дослідженнях із цього питання. Адже тоді як певна частина його членів і надалі зберегла свою демократичну, парламентаристську і навіть антимілітаристську налаштованість, інша половина, очолювана Йорісом ван Севереном, дедалі більше потрапляла під вплив фашизму. Це стосується перш за все партійної міліції ФНС – так званої "Фламандської національної міліції" (Vlaamsche Nationaal Militie), що стала згодом іменувати себе "Німецький войовничий орден" (Dietsche Militanten Orde) і налічувала 800 членів. Спочатку ван Северен агітував за незалежність Фландрії, але з 1937 року став прихильником плану створення "Великої Бельгії". Згідно з цим планом Бельгія, на кшталт середньовічної Бургундії, мала стати державою-ядром новостворюваної великої імперії, котра охоплювала б територію Бельгії, Нідерландів, Люксембургу, Французької Фландрії, а також Бургундії. Втім, чимало фламандських соціалістів не поділяли настільки ж імперіалістичних, як і фантастичних планів ван Северена. Вони вийшли з партії, що провалила вибори. Коли ван Северен у травні 1940 року загинув від рук французьких солдатів, деякі прихильники ФНС і фламандської "Партії фронту", незважаючи на гіркий досвід під час і після Першої світової війни, знову виявили готовність до колабораціонізму з німецькою окупаційною владою, бо сподівалися наблизитися таким чином до досягнення своєї мети – незалежної Фландрії. Тим самим фламандський фашизм і націоналізм значною мірою, але поки що аж ніяк не остаточно, дискредитував себе.

Ідеал фашизму користувався неабиякою повагою і в середовищі представників валлонського національного руху. Це стосується передовсім одного угруповання, котре з 1924 року називалося "Національною акцією" (Action Nationale) і сповідувало відверто антидемократичні,

антибільшовистські, антисоціалістичні та антифламандські цілі. Крім того, воно пропагувало побудову міцної держави і запровадження корпоративної системи за італійським зразком. Класифікація цього націоналістичного руху, який мав у ще й молодіжну організацію "Національна молодь" (Jeunesses Nationales), що налічувала близько трьох тисяч учнів старших класів, теж річ непроста. Натомість вочевидь фашистською була організація "Національний легіон" (Légion Nationale), до якої приєдналася більша частина членів "Національної акції", тоді як меншу її частину поглинула Католицька партія. "Національний легіон" був заснований бельгійськими ветеранами війни, і з точки зору своїх ідеологічних і організаційних засад дедалі сильніше потрапляв під вплив фашизму. Це особливо стосується партійної міліції, вдягненої в уніформу і частково озброєної, що називала себе "Молодою гвардією" (Jeunes Gardes). Після окупації Бельгії німецькими військами більшість членів профашистського "Національного легіону" приєдналися до Руху Опору. Їхній лідер Гонаерт загинув у 1944 році у німецькому концентраційному таборі.

Натомість розвиток третьої – окрім фламандського ФНС (із його ядром – Союзом німецьких соціал-солідаристів [Verdinaso]) і валонського "Національного легіону" – та водночас найбільш значущої фашистської партії Бельгії склався по-іншому. Вона була створена в 1935 році студентом Леоном Деґрелем під назвою "Народний фронт" (Front Populaire), але з легкої руки видавництва "Католицької акції" стала називатися "Королівським рухом" (Rex-Bewegung) [*від лат.: Rex – король, титул етруських правителів Давнього Риму – прим. перекл.*].

Як і лідер ФНС (або того ж Verdinaso) ван Северен, Деґрель походив із заможної родини. Заробивши собі ім'я на роботі редактором студентського часопису, він очолив у 1930 році згадане вище видавництво, назване на честь

культу Царя небесного Христа, якого впродовж 200 років дотримувалася католицька церква у Бельгії, причому на її націоналістичну та яскраво виражену антикомуністичну позицію сильно вплинув італійський фашизм як взірець для наслідування. Це стосується передовсім молодіжних союзів католицької церкви у Бельгії, що мали частково характер парамілітарних угруповань. Деґрель, якому Католицька партія у 1932 році доручила організацію наступної виборчої кампанії, схоже, обстоював посилення націоналістичного й антикомуністичного курсу в Католицькій партії та католицьких громадських рухах. Коли цей курс наштовхнувся на опір, він відкрито й гостро виступив проти Католицької партії; після звинувачень провідних політиків Католицької партії у корупції, вона порвала з ним зв'язки. Проте Деґрель не відступив і разом з колишніми членами Католицької партії та католицьких громадських рухів створив свою власну партію – Rex або "Королівський рух" (Rex-Bewegung).

Вона висунула вимогу скасувати парламентську систему як чинник корупції і дискредитації країни, а також обмежити загальне виборче право, котре було несумісним з елітарними та ієрархічними уявленнями Деґреля. І хоча Rex Деґреля запропонував також і програму з подолання безробіття, в якій було сформульовано вимоги скоротити число іноземних робітників у Бельгії, його цільові настанови на початковому етапі були просякнуті радше ідеями консерватизму і католицизму, аніж неприхованого фашизму. Оскільки Деґрель спирався на підтримку деяких фінансових кіл Бельгії, йому вдалося провести активну і доволі витратну виборчу кампанію. Успіх не забарився: на парламентських виборах 1936 року Rex одразу ж здобув 11,5% голосів і 21 мандат. Тим самим йому майже вдалося витіснити Ліберальну партію з її третього місця у тодішньому розкладі політичних сил. Хоча Деґрель особисто не мав у мовному питанні жорсткої антифламандської позиції, його партія користувалася особливо сильною підтримкою саме в сільських районах

Валлонії, де вона завоювала 25% голосів виборців. У Брюсселі та його околицях, де мешкали фламандці і валлонці, партія отримала від 15 до 20% голосів. Натомість у більшості областей Фландрії її частка склала лише 5%. Як члени руху Rex, так і його виборці були переважно представниками середнього класу і чиновництва. Більшість із них до цього підтримували Католицьку партію.

Після цього успіху на виборах Деґрель постійно намагався дестабілізувати політичне становище і неодноразово домагався довиборів, пояснюючи їхню необхідність відмовою від мандатів з боку деяких членів його руху. Деґрель, становище якого всередині самого руху Rex було далеко не однозначним, прагнув перетворити ці довибори на своєрідні плебісцити. Однак інші партії усвідомили небезпеку і прийняли кинутий їм виклик. Під час вимушених довиборів у Брюсселі конкуренцію у виборчих перегонах Деґрелю склав молодий і енергійний прем'єр-міністр Поль ван Зеланд. Оскільки ван Зеланда підтримувала не лише його власна Католицька партія, а й соціалісти, ліберали і навіть комуністи, йому вдалося набрати 75% голосів, тоді як Деґрель зміг здобути лише 19%. Ці довибори, що відбулися у квітні 1937 року, вважаються вирішальною поразкою Деґреля. Відтоді вплив його партії помітно впав. Її залишило багато членів, у тому числі й деякі лідери.

Однак одним із переломних чинників падіння популярності Деґреля став також і той факт, що від нього відвернулася і католицька церква, у підтримці якої Деґрель був цілком упевнений. Архієпископ фон Маліне публічно назвав "рексистів" загрозою для країни і католицької церкви. Єпископат Бельгії вочевидь зробив висновки із боротьби проти церкви, що розпочалася у Німеччині і показала, що укладання конкордатів з фашистської Італією у 1929 і націонал-соціалістичною Німеччиною у 1933 році виявилося не такою вигідною справою, як це здавалося на початку.

Деґрель відреагував на відторгнення з боку Католицької партії і католицької церкви ще виразнішим сповідуванням ідеалу фашистської Італії. "Рексисти" шукали і нарешті знайшли можливість для силового протиборства зі своїми супротивниками. Однак подібні акції були не в змозі стримати падіння політичного впливу цієї партії, яке намітилося ще під час місцевих виборів у жовтні 1938 року. На виборах до парламенту в 1939 році Rex набрав лише 4,4% голосів і здобув 4 мандати. Тим самим він перетворився на дрібну групу, що повністю втратила політичний вплив. Хвиля виходу з партії тривала після проголошення Деґрелем підкреслено антисемітських цілей, котрі майже не знайшли відгуку в Бельгії. (Навіть Verdinaso та "Національний легіон" не дотримувалися антисемітської орієнтації). І все ж Деґрель продовжив свій курс на публічне звеличення Гітлера, партія якого дедалі більше ставала для нього взірцем, гідним наслідування, тоді як раніше його окриляв приклад фашистської Італії. Після того, як Деґрель ще й схвалив напад Німеччини на Польщу, Данію та Норвегію, очолюваний ним рух опинився майже в повній ізоляції і став предметом зневаги у Бельгії. Однак це не завадило Деґрелю та небагатьом членам, що залишилися в його партії, піти на співробітництво з німецькою окупаційною владою після вторгнення Німеччини у Бельгію. Спільно з деякими іншими "рексистами", серед яких були й молоді люди, що приєдналися до руху лише після 1940 року, Деґрель у складі озброєних формувань СС узяв участь у боях проти Радянського Союзу.

Жоден із трьох фашистських рухів у Бельгії не створювався як фашистська партія. Verdinaso і ФНС вийшли з нефашистського фламандського національного руху. Лише пізніше під проводом Йоріса ван Северена відбулася дедалі помітніша "фашизація" цього руху, який на початковому етапі мав винятково національне забарвлення. Такий же шлях у своєму розвитку пройшли

і валлонські націоналісти з "Національної акції", які після свого вступу до союзу ветеранів "Національний легіон" дедалі більше в організаційному та ідеологічному плані уподібнювалися до фашистського ідеалу.

Натомість "Королівський рух" на перших порах виступив як украй консервативна і войовниче налаштована католицька партія, цільові настанови якої, однак, згодом ставали дедалі гострішими за своїм націоналістичним, антидемократичним, антикомуністичним і зрештою антисемітським духом. Зближення із фашистським, а зрештою, і націонал-соціалістським ідеалом, відбулося і в організаційному аспекті. Але саме це значною мірою і посприяло занепаду "Королівського руху", який усіма партіями, в тому числі й Католицькою, вважався партійним відгалуженням іноземних фашистських держав, проти якого слід боротися. Доля "Національного легіону", члени якого боролися з німцями у складі бельгійського Руху Опору, свідчить, що фашистська орієнтація не була неминучою передумовою колабораціонізму.

Всі три фашистські угруповання Бельгії, наскільки про це можна твердо судити з огляду на брак достатньої документальної і дослідницької бази, більшою чи меншою мірою підтримувалися й обиралися до парламенту представниками фламандського чи валлонського середнього класу. І хоча принаймні Rex спирався на фінансову підтримку бельгійського промислового капіталу, у програмах усіх фашистських організацій Бельгії домінували не соціальні, а національні питання.

5.5 Голандія

Індустріалізація та урбанізація Голандії, яка взагалі не постраждала від Першої світової війни, розвивалися бурхливими темпами ще у період між двома світовими війнами[9]. У 1930 році лише 26% працездатного населення були зайняті у сільському господарстві. Хоча країна

відчула на собі вплив світової економічної кризи порівняно пізно, але він виявився дошкульним і тривалим. Особливої шкоди зазнало сільське господарство, бо ще до того перебувало у стані структурної кризи.

Партійна система була настільки ж складною, як і стабільною. Великій Римсько-католицькій правлячій партії протистояли дві протестантські партії, з яких одна дотримувалася радше консервативної, інша – ліберальної орієнтації. З плином часу дедалі більше втрачали свій вплив і дві ліберальні партії. Якщо у 1918 році їм ще віддали свої голоси 20% виборців, то у 1939 році вони здобули лише 10%. Після запровадження загального виборчого права другою за впливом партією у країні стала "Соціал-демократична робітнича партія" (СДРП), проте до участі в коаліційному уряді її запросили лише у 1939 році. Нарешті, за винятком Комуністичної партії, котра залишалася маловпливовою політичною силою, існували ще деякі периферійні угруповання регіонального або ліберального спрямування.

Як і в Німеччині, соціал-демократи і католики були організовані не лише в партійному плані, а мали до того ж іще й власні профспілкові об'єднання, профспілкові установи, ба навіть власні радіостанції і школи. Така сегментація (голандською мовою – "Verzuiling") політичної і суспільної системи Голандії, на відміну від Німеччини, була притаманна і протестантському крилу, яке теж мало свої власні партії, спілки та інші організації. Лише обом ліберальним партіям не вдалося створити собі подібне "оточення". Така фрагментарність політичної і суспільної системи у Голандії, звісно ж, ускладнювала формування необхідних у таких умовах коаліційних урядів. До того ж новим партіям було вкрай важко прорвати усталену "сегментацію" і залучити на свій бік виборців із соціал-демократичного, католицького або протестантського "табору". З таким досвідом довелося зіштовхнутися і єдиній значній фашистській партії Голандії.

Мова про “Nationaal Socialistische Beweging” (“Національний соціалістичний рух” – НСР)[10], заснований А. Муссертом та С. ван Ґеелкеркеном в Утрехті 14 вересня 1931 року. Муссерт і ван Ґеелкеркен були вихідцями з ліберальних партій, але ще й до цього моменту підтримували контакти з дрібними фашистськими і праворадикальними угрупованнями в Голандії, котрі згодом приєдналися до НСР. З організаційної та ідеологічної точки зору цей рух перебував цілком під впливом німецького зразка і сповідував націоналістичні, антисоціалістичні та антипарламентські цілі, вимагаючи створення корпоративної системи економіки. Натомість його риторика була практично позбавлена антисемітських тенденцій. Своїх перших прихильників ця партія віднайшла у великих містах країни. Причому йдеться переважно про “верхівку” середнього класу – чиновників, комерсантів, офіцерів, представників академічної науки, пенсіонерів тощо. Партія мала яскраво виражений буржуазний характер. Серед членів НСР не спостерігалося значної частки молодих людей, що було неодмінною рисою майже всіх інших фашистських партій.

Спочатку партія не брала участі в парламентських виборах і зосередилася на розбудові партійного апарату. Згідно з існуючими даними, в січні 1934 року НСР мала 21 тисячу членів, а у січні 1936 року вона вже налічувала 47 тисяч членів. Якщо зважити на той факт, що дві великі партії – Католицька і Соціал-демократична – мали трохи більше ста тисяч членів, стає зрозумілим: упродовж короткого часу НСР вдалося досягнути порівняно великого успіху. Його зусилля були винагороджені під час місцевих виборів у 1934 році і насамперед під час виборів до національного парламенту в 1935 році. НСР одразу ж набрав 8% голосів. З огляду на сформовану партійну систему Нідерландів, це можна вважати неабияким успіхом, що став несподіванкою і для громадськості країни того часу.

І все ж більш точний аналіз виборів засвідчує, що НСР не вдалося втрутитися у сегменти партійного спектру, зайняті соціал-демократами, католиками і протестантами. Ця націонал-соціалістична партія здобула голоси виборців за рахунок майже винятково лібералів, а також деяких дрібних партій протестного спрямування. Основною регіональною базою цієї, в соціальному аспекті майже цілковито буржуазної за своїм характером партії, як і раніше, залишалися великі міста. Однак НСР вдалося досягнути помітного успіху під час виборів і у сільських провінціях, розташованих уздовж кордону з Німеччиною. Це стосується передовсім провінції Лімбурґ, заселеної католиками, де НСР, утім, стала спадкоємицею деяких протестних рухів, що проіснували короткий час. Католицька "сегментація" тут не була доволі сильно вираженою. В решті провінцій НСР, схоже, змогла скористатися наслідками економічної кризи, що все ще дошкуляла цим регіонам. Напевне відіграв свою роль і той факт, що націонал-соціалістам у сусідній Німеччині вдалося раніше впоратися з економічною кризою.

Втім, надалі приклад Німеччини мав негативні наслідки для подальшого розвитку НСР. Реакцію відторгнення з боку переважної більшості громадськості Нідерландів зумовила насамперед боротьба з церквою і переслідування євреїв. До того ж слід додати, що внаслідок економічної політики автаркії, здійснюваної націонал-соціалістами, зменшилися обсяги голандського експорту до Німеччини. Однак вирішальним чинником падіння популярності НСР безпосередньо після успіху на виборах 1935 року стало її відторгнення з боку католицьких, протестантських і соціал-демократичних партій, члени яких не лише не піддалися впливу притягальної сили націонал-соціалістичної пропаганди, а й заснували різні організації для захисту від загрози фашизму. Однозначно негативну позицію зайняли також церкви і державні органи. Ухвалене ще у 1934 році рішення уряду, що забороняло державним службовцям

членство у НСР або інших радикальних угрупованнях, послідовно втілювалося в життя. Після цього із НСР почали виходити різні її члени, а Муссерт і ван Ґеелкеркен, що працювали у міністерствах, демонстративно відмовилися від своїх посад. І хоча Муссерт декілька разів наголошував на тому, що його партія буде неухильно дотримуватися законів, він не зміг запобігти забороні і розпускові голандського аналогу штурмових загонів під назвою "Weerafdeling" ("Загони оборони"). Зрештою, завдяки остаточному подоланню економічної кризи, зникло і підґрунтя для пропагандистської діяльності НСР.

Лише після окупації Голандії німецькими військами НСР знову повернув собі втрачене ним значення. Цьому сприяли рішення німецької окупаційної влади, внаслідок яких після комуністів і леберали під заборону зрештою потрапили і партії правого спрямування. Щоправда, Муссерта – на відміну від Квіслінґа – не було призначено прем'єр-міністром, але голландські націонал-соціалісти були "залучені" до управління країною. У цьому своєму статусі члени НСР брали участь у формуванні добровільних загонів СС. Однак, навіть якби вони цього хотіли, то й тоді не змогли б завадити депортації голандських євреїв і вивезенню робочої сили з Голандії до Рейху. Таким чином, вони стали колабораціоністами, що опинилися у повній ізоляції від усіх політичних сил та церков і наразилися на запеклу протидію Руху опору. Після звільнення країни Муссерта за звинуваченням у державній зраді було засуджено до страти.

Як тимчасовими успіхами, так і своїм падінням, що не забарилося, НСР "завдячував" саме вузькій орієнтації на ідеал націонал-соціалізму. Він зазнав невдачі через відсіч і опір з боку міцно організованих соціал-демократичних, католицьких і протестантських партій, "територію" яких йому так і не вдалося пробрати до рук. З тієї ж причини він став і серйозною загрозою для демократичної політичної системи Нідерландів. Через тісний

ідеологічний, організаційний, а зрештою, і політичний зв'язок з нацистською Німеччиною він настільки дискредитував себе в очах населення Голандії, що остаточно втратив будь-яке значення і зрештою пішов на колабораціонізм з окупаційною владою, рівнозначний зраді батьківщини.

5.6 Фашистські секти в Данії, Швеції і Швейцарії

Заснована у 1930 році Данська націонал-соціалістична робітнича партія (ДНСРП) (Danmarks National-socialistiske Arbejder Parti) так і залишилася партійним "дріб'язком" без будь-якого помітного значення. На парламентських виборах 1935 року вона набрала 16 тисяч 300 голосів, тобто її підтримали близько 1% виборців. У 1939 році їй вдалося здобути 31 тисячу голосів, тобто підтримку майже 2% виборців, і делегувати трьох депутатів до національного парламенту. Але навіть на виборах 1943 року, що відбулися за часів окупації країни німецькими військами, ДНСРП знову вдалося завоювати лише три мандати[11].

Вирішальним чинником такого цілковитого провалу ДНСРП став той факт, що вона з самого початку була настільки ж примітивною, як і курйозною імітацією німецької NSDAP. Причому це стосується не лише партійної символіки – коричневої уніформи і свастики, – а й штурмових загонів ("Srotm Afdelinger") та партійної програми, що була майже дослівним перекладом програми з 25 пунктів Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (NSDAP). Навіть офіційний партійний гімн був лише данською версією німецького фашистського гімну Горст-Вессель-Лід (Horst-Wessel-Lied).

З огляду на таке буквально рабське наслідування фашистського зразка зовсім не дивує різке несприйняття данських націонал-соціалістів не лише соціал-демокра-

тами, котрі з 1924 року спільно із лівою ліберальною партією "Radikale Venstre" правили країною, а й консерваторами та правими лібералами ("Venstre"), що перебували в опозиції до уряду. Неабияку роль у цьому відіграли антинацистські та антинімецькі мотиви. Адже остання війна, яку Данія вела у 1864 році проти Німеччини (або Пруссії чи Австрії), закінчилася для неї поразкою. Згідно з положеннями Версальського договору 1920 року Північний Шлезвіґ, анексований тоді Німеччиною, знову відійшов до Данії, однак багатьох данських націоналістів це не задовольнило. Зрештою Данія висловила готовність визнати результати плебісцитів у Флензбурзі та Центральному Шлезвіґу, що завершилися на користь Німеччини; однак у відносинах із могутнім південним сусідом і надалі домінувала недовіра. Внаслідок підйому націонал-соціалізму, який досягнув неабияких успіхів на ранньому етапі саме в Шлезвіґу-Гольштинії, негативне ставлення до Німеччини, позначене страхом і недовірою, ще більше посилилося.

Тим несподіванішим є той факт, що стрижневим регіоном діяльності ДНСРП став Північний Шлезвіґ, регіон, який, згідно з результатами плебісциту 1920 року, відійшов до Данії. На парламентських виборах 1935 року ця партія набрала тут 4,4%, а на виборах 1939 року – 4,7% голосів. Однак цей відносний успіх можна пояснити тим, що в цьому сільськогосподарському регіоні особливо гостро відчувалися наслідки світової економічної кризи. До того ж ДНСРП вдалося використати на свою користь чвари в міцевій Селянській партії. Втім, вирішальною все ж стала та обставина, що лідер партії, лікар Фрітц Клаузен, сам був родом із Північного Шлезвіґу.

У 1933 році Клаузен змусив піти у відставку засновника і першого голову ДНСРП, колишнього офіцера Кая Лембке. Однак хворому на алкоголізм Клаузену так ніколи і не вдалося стати справжнім "фюрером". Він був позбавлений будь-яких харизматичних якостей і здібностей. Під час окупації багато данців сформулювали

своє ставлення до нього у формі іронічної приказки: "Господи, бережи короля і Фрітца Клаузена!" Навіть німецька окупаційна влада не сприймала Клаузена як достатньо потужну фігуру, здатну відіграти роль данського Квіслінґа. Його партія фактично залишилася майже осторонь сфери управління і контролю над країною. Однак це не завадило данцям, саме в період німецької окупації, вкрай презирливо ставитися до членів ДНСРП. І у сільській місцевості, і у містах сусіди і співгромадяни безжально і послідовно бойкотували членів ДНСРП. Деякі з них навіть були страчені данським Рухом опору.

Майже цілковиту ізоляцію данських нацистів серед населення можна пояснити також і доволі дивним для партій фашистського ґатунку, ба навіть унікальним фактом, що у 1940 році 25% всіх членів ДНСРП складали жінки. Зростання відсотку жінок у чисельності членів партії спричинив суспільний бойкот сімей, в яких був хоча б один член ДНСРП. Це призвело до того, що деякі жінки в пориві протесту солідаризувалися зі своїми батьками, братами чи синами і вступали до ДНСРП, або навіть добровільно записувалися в СС. Деякі данські націонал-соціалісти в намаганні уникнути суспільного бойкоту і зневаги своїх співгромадян переселялися навіть із сільської місцевості чи малих міст до столиці, бо сподівалися на можливість там анонімного і безтурботного життя. Після 1940 року ДНСРП була представлена у Копенгагені та інших великих містах сильніше, ніж на рівнинних сільських територіях. Це зміщення регіонального центру ваги партії було, однак, пов'язане і з економічною ситуацією. Адже після 1940 року саме у великих містах рівень безробіття був особливо високим, оскільки промисловість Данії виявилася відрізаною від своїх ринків сировини і збуту, тоді як у сільському господарстві справи складалися краще з огляду на можливість або й необхідність експорту його продукції до Німеччини.

Хоча здебільшого урбанізована Данія – 2,5 із загалом 4 мільйонів мешканців цієї країни до 1940 року жили в містах – також неабияк постраждала від наслідків світової економічної кризи, (оскільки ціни на сільськогосподарську продукцію, котра складала від 75 до 80% всього данського експорту, на світовому ринку впали до неймовірно низької позначки), все ж ця економічна криза не потягнула за собою кризи соціальної чи політичної, якою могла б скористатися фашистська партія Данії. Хоча у 1932 році загалом без роботи опинилися 200 тисяч данців і третина організованого робітничого класу, данським соціал-демократам саме в цьому році вдалося здобути переконливу перемогу на виборах і сформувати разом із лівими лібералами сильний уряд, що впорався з безробіттям завдяки регулюючому впливу держави на економічне життя. Щоправда, сильний інтервенціоністський курс уряду наштовхнувся на гостру критику опозиції в особі консерваторів та правих лібералів, та все ж ця полеміка з питань внутрішньої чи економічної політики не призвела до непереборної поляризації політичної системи.

Тоді як Комуністична партія Данії залишалася слабкою і майже не відігравала якоїсь помітної ролі, між соціал-демократами і лівими лібералами, а також опозиційними консервативними і праволіберальними партіями існував широкий консенсус стосовно несприйняття Націонал-соціалістичної партії Данії, попри всі розбіжності щодо мотивів такого несприйняття. Антисоціалістичні і антидемократичні цілі ДНСРП стали об'єктом такої ж рішучої критики, як і її орієнтація на взірець німецької NSDAP. Після того, як данські націонал-соціалісти, які завжди вважалися своєрідною "п'ятою колоною", пішли на відкриту колаборацію з німецькою окупаційною владою, вони стали об'єктом послідовної ізоляції, бойкоту і запеклої боротьби з боку всіх прошарків населення Данії.

Як і у Данії, різні фашистські партії у Швеції були лише цілковито незначними партійними "групками", проти яких із демократичних та національних мотивів рішуче виступила переважна більшість населення[12]. Шведські фашистські партії не змогли досягнути ані більш-менш відчутних успіхів на виборах – вони ніколи не набирали більше 1% голосів виборців, – ані подолати існуючі між ними розбіжності особистого чи ідеологічного характеру.

Перша фашистська партія Швеції – "Шведський націонал-соціалістичний союз свободи" (Svenska Nationalsocialistiska Frihetsförbundet [SNF]) – була заснована у серпні 1924 року трьома братами Бірґером, Ґуннаром і Сіґуром Фуруґордами. З 1916 до 1918 року лікар Ґуннар Фуруґорд за дорученням Червоного Хреста перебував у Росії. Звідти він повернувся запеклим антикомуністом і антисемітом, оскільки в нього склалося стійке враження, що більшовистська революція була здійснена переважно євреями. З осені 1923 року він і його брат Сіґурд неодноразово зустрічалися із Людендорфом, Гітлером та іншими чільними націонал-соціалістами, зокрема Йозефом Тербовеном, Ґреґором Штрассером, Гайнріхом Гіммлером та Юліусом Штрайхером. SNF повністю орієнтувався на націонал-соціалістський зразок. Він сповідував антисоціалістичні і антисемітські цілі, різко виступав проти імміграції "представників нижчих рас", особливо євреїв. Окрім того, партія висунула вимоги економічної підтримки своїх прихильників – середнього міського прошарку та селянства. Залучити на свій бік робітників їй практично не вдалося, навіть попри зміну своєї назви на "Шведську націонал-соціалістичну селянську і робітничу партію". Підйому партії завадила також поява вже у 20-і роки ще двох фашистських угруповань, які зрештою стали конкурентами партії, очолюваної Бірґером Фуруґордом.

Однією з цих партій став "Рух за національне єднання" (Nationella Samlingsrörelsen), створений у 1925

році Олафом Ерікссоном. Ерікссон вимагав не лише активної політики заселення північних районів Швеції, а й рішуче виступив проти існуючого, на його думку, засилля євреїв у шведській економіці та сфері державного управління. Після публічних наклепів Ерікссона на адресу й справді доволі впливової у шведській економіці сім'ї єврейського походження Валленберґів, восени 1935 року газету, яку він видавав, було заборонено рішенням уряду. Незабаром розпалося і його фашистське периферійне угруповання.

І, нарешті, у 1926 році було створено третю фашистську партію, котра спочатку називалася "Фашистська бойова організація Швеції", а з 1930 року – "Націонал-соціалістична партія Швеції". Спочатку, як це випливає з її назви, вона орієнтувалася на взірець італійського фашизму, а згодом віддала перевагу ідеалу німецького націонал-соціалізму. Нечисленні її члени були переважно службовцями, а також офіцерами та унтер-офіцерами, котрі – як і її фундатори Свен Гельденґрен та Свен-Олаф Ліндгольм, – залишили армію внаслідок військової реформи, яку здійснив член Соціал-демократичної партії Пер Альбін Ганссон на посаді міністра оборони в 1925 році. Під проводом Ліндгольма ця партія, яку підтримував банкір на ймення Арвід Гьоґманн, виступала передовсім проти марксизму, до представників якого зараховувала також і реформаторськи налаштовану соціал-демократію Швеції.

Висловлюються припущення, що у 1929 році з ініціативи Гітлера відбулося злиття угруповань на чолі з Фуруґордом і Ліндгольмом. Нова партія отримала назву "Націонал-соціалістична народна партія" і відзначалася чіткою оірєнтацією на ідеал німецького націонал-соціалізму. Проте вже у 1932 році запеклі внутрішні партійні чвари зумовили вихід з партії Ліндгольма, який, у свою чергу, створив організацію під назвою "Націонал-соціалістична робітнича партія". Нова партія Ліндгольма намагалася не лише вибудувати

власну профспілкову організацію, чого їй зрештою не вдалося зробити, а й сповідувала відверто антикапіталістичні лозунги, зокрема ідею націоналізації банків, участі робітників у доходах підприємців та запровадження корпоративної системи. Натомість вочевидь антисемітською за своїм духом була вимога урівняти шведських євреїв у правах з іноземцями. Нова партія Ліндгольма теж не мала жодного значення, однак її лідеру вдалося майже повністю нейтралізувати свого конкурента Бірґера Фуруґорда. Після зміщення Фуруґорда в 1937 році його ж прихильниками і невдалої спроби його наступника, полковника Мартіна Екстрьома об'єднати різні фашистські угруповання у складі "Націонал-соціалістичного блоку", нечисленні члени цього фашистського партійного "осколка" приєдналися до партії Ліндгольма.

З 1938 року Ліндгольм усіляко намагався уникнути надто явної орієнтації на німецький зразок. Він дав своїй партії нову назву, що не так дратувала слух: "Шведське соціалістичне об'єднання" (Svensk Socialistisk Samling), і замість свастики на своєму партійному значку розмістив хрест династії Ваза. Прибічники Ліндгольма також перестали вітати один одного вигуком "Зіґ гайль!", замінивши його гаслом "Швеція для шведів". Утім, з огляду на дедалі агресивнішу зовнішню політику Третього Рейху, шведський виборець сприйняв це гасло буквально і почав уникати шведських націонал-соціалістів навіть більше, ніж досі, вбачаючи в них агентів чужого і до того ж потенційно ворожого впливу. Після нападу Німеччини на Швецію фашистські партії цієї країни втратили будь-яку вагу. Проте їхня діяльність була остаточно заборонена лише в 1946 році, після ухвалення закону про боротьбу з дифамацією.

Отже, як і в Данії чи Нідерландах, політична система Швеції виявилася спроможною до протидії притягальній силі фашистських ідей. Реформістськи налаштованим соціал-демократам, які з невеликими перервами керували

країною з 1920 року і яких очолювали відомі за межами Швеції і шановані навіть політичними супротивниками Гьялмар Брантінґ і Пер Альбін Ганссон, вдалося мінімізувати шкідливі наслідки світової економічної кризи, завдяки продуманим інтервенціям з боку держави. В цьому їх підтримала і партія "Селянський союз". Ця партійна політична коаліція базувалася на стабільному альянсі робітників і селян. Він дозволив також уникнути появи і радикалізації протестного руху селян під антипарламентськими і антисоціалістичними лозунгами. Якщо взяти до уваги особливо швидкий ріст саме в період між війнами індустріалізації та урбанізації у Швеції, де в 1940 році 35,7% населення були зайняті у промисловості і лише 32% у сільському господарстві, стає зрозумілим, наскільки важливим був консенсус між промисловими робітниками і селянами. На відміну від фашистської Німеччини та інших країн, шведським фашистам не вдалося використати різницю в інтересах робітників і селян, а також партійний і політичний антагонізм у відносинах між буржуазними і соціал-демократичними партіями.

Оскільки після мирного врегулювання конфлікту навколо Аландських островів велика в минулому держава Швеція не переслідувала жодних ревізіоністських цілей, націоналістична агітація шведських фашистів теж утратила ґрунт під ногами. Не існувало у Швеції і проблеми національних меншин, оскільки саами (лопарі) на той час іще не усвідомили свою власну національну ідентичність, і у Швеції було дуже мало євреїв, що до того ж майже повністю асимілювались. І все ж антисемістька агітація з боку фашистів досягла певного ефекту.

З 1929 року університетськими містами прокотилися демонстрації, в яких в середньому взяли участь від 12 до 15 тисяч осіб, здебільшого студентів. Ці студенти вимагали різкого скорочення в'їзду в країну іноземців, а після 1933 року – передовсім іммігрантів єврейського

походження, що воліли займатися академічною діяльністю у Швеції. Ксенофобські і антисемітські гасла, висунуті спочатку фашистами, були підхоплені згодом молодіжною організацією Консервативної партії: "Sveriges Nationella Ungdomsförbund" [SNU] (Шведський національний союз молоді), яка до того ж висунула вимогу заборонити всі комуністичні організації і створити сильну, організовану на засадах корпоративізму, державу.

Щоправда, далеко не всі студенти, які з антисемітських чи економічних мотивів виступили проти надання притулку єврейським біженцям із Німеччини, голосували за фашистів. Та й сама молодіжна організація Консервативної партії не набула фашистської спрямованості, хоча в багатьох аспектах і орієнтувалася на ідеал фашизму. Однак ці процеси свідчать, що ідеологічний вплив фашизму у Швеції, схоже, все ж був дещо сильнішим, аніж про це можна судити з кількості членів чи виборців фашистських партій. Хоча демократичний консенсус між шведськими партіями та суспільними угрупованнями залишився міцним і непорушним, Швеція не лише виявила готовність до інтенсивної і взаємовигідної торгівлі з Третім Рейхом, а й дотримувалася політики обмежень у питаннях в'їзду іноземців до країни. Коли Третій Рейх 5 жовтня 1938 року конфіскував закордонні паспорти у німецьких євреїв з тим, щоб помітити їх червоною відміткою "J" (нім. "Jude" – єврей), то зробив це лише після дипломатичних переговорів із шведськими (і швейцарськими) державними органами. Отже, Швеція була змушена заплатити за демократичний консенсус і можливість успішної відсічі фашистській загрозі у своєму внутрішньополітичному житті доволі високу і сумнівну з моральної точки зору зовнішньополітичну ціну.

Схожою була ситуація і у Швейцарії. Вона також пішла на співробітництво з Третім Рейхом, відкривши свою територію для німецьких військових вантажних

конвоїв, і здійснювала політику щоразу суворіших обмежень на в'їзд до країни іноземців, від якої потерпали передовсім єврейські біженці, котрих частково навіть відправляли назад до Німеччини[13]. Подібний курс часткового пристосування до свого сусіда, який, утім, паралельно супроводжувався зусиллями з переоснащення швейцарської армії і забезпечення обороноздатності країни перед лицем загрози нападу Німеччини, як і у Швеції, визначався внутрішньополітичними мотивами. Таким чином уряд Швейцарії намагався дати гідну відсіч націоналістичній і антисемітській агітації швейцарських фашистів, вплив яких успішно й енергійно обмежувався ще й відповідними політичними та адміністративними заходами. В цілому ж ані існування фашистських угруповань, ані згадані вище запобіжні заходи не становили серйозної загрози для старої і твердо сформованої демократичної системи у Швейцарії. З іншого боку, варто зауважити, що фашизму вдалося знайти собі прибічників навіть у такій країні, котра по праву вважалася в Європі оплотом свободи і демократії.

Після вибуху світової економічної кризи, яка важко уразила і Швейцарію, де у січні 1936 року число безробітних сягнуло 124 тисяч чоловік, тобто своєї найвищої позначки в історії країни, і тут під вогнем критики опинилися демократичні інституції і традиції. При цьому в багатомовній Швейцарії питання меншин і етносів, на диво, не мало жодного значення. Навпаки, після референдуму 1938 року четвертою офіційною мовою країни було проголошено ще й ретороманську мову. Якщо врахувати, що водночас розширювалися і захищалися мовні і культурні привілеї італійців у Тессіні, то Швейцарія й справді могла пишатися тим, що стала європейською країною, якій гармонійно і зразково вдалося розв'язати проблему мов і національних меншин. До того ж протиріччя між буржуазними партіями і соціал-демократами (комуністична партія залишалася малочисельною силою, що не мала жодного

помітного впливу) у Швейцарії мали не такий гострий характер, як в інших країнах. І все ж, попри такий відносний спокій у внутрішньополітичній сфері, навіть у Швейцарії, як згадувалося вище, обговорювалося питання про можливість або необхідність подолання кризи авторитарними і фашистськими методами.

В усякому разі, до такого висновку прийшли студенти і викладачі Цюрихського університету, котрі з 1930 року об'єдналися у дискусійний клуб під назвою "Новий фронт". У прагненні втілити в політичну практику підсумки своєї дискусії один із членів клубу на ім'я Ганс Фонві восени 1930 року заснував політичну організацію "Національний фронт", яка видавала свою газету, що обстоювала націоналістичні, антидемократичні і антисемітські тенденції та цільові настанови. Статті, опубліковані в цьому часописі, названому "Залізна мітла", свідчать, що члени "Національного фронту" почали дедалі більше і ширше поділяти фашистські і націонал-соціалістські погляди. Після виникнення навесні 1933 року різних "фронтів" і в інших німецькомовних містах Швейцарії, "Новий" і "Національний фронт" у квітні 1933 року об'єднались у політичну партію, що перебувала під очевидним ідеологічним та організаційним впливом націонал-соціалістських ідей.

Швейцарський "фронтизм" дотримувався антибільшовистських, антисемітських, антисоціалістичних і антидемократичних позицій, орієнтувався на глорифікацію і необхідність відновлення духу часів Середньовіччя та вдавався до настільки ж екзальтованого, як і реакційного, оспівування таких понять і цінностей, як "народ", "батьківщина", "верства" і "рідна земля". В організаційній побудові численні швейцарські "фронти" орієнтувалися також на німецький взірець. Вони мали у своєму підпорядкуванні одягнуті в уніформу підрозділи, що називалися "Harst" (авангардний загін), членами яких могли бути лише особи "арійського" походження, які вітали один одного старошвейцарським закликом

"Haarus". На окремих підприємствах створювалися первинні осередки. Було запроваджено навіть партійний суд. Партії, розділеній на первинні і територіальні організації, попри офіційне проголошення принципу "єдиного вождя" – "фюрера", так і не вдалося подолати або усунути конфлікти у своїй верхівці, що раз по раз спалахували з новою силою. Наприкінці партія отримала аж три "фюрери", з яких двоє представляли "Новий фронт", а один – "Національний фронт".

Фашистський стиль було запозичено і у сфері пропаганди. Це стосується насамперед масових зібрань і демонстрацій з нагоди чергових "регіональних з'їздів партії", а також силових зіткнень з політичними супротивниками. Спочатку ці пропагандистські зусилля принесли нехай і відносний, але все ж успіх. У Цюриху на місцевих виборах до парламенту міста у вересні 1933 року "Національний фронт" отримав 10 місць із 125. У квітні 1935 року на виборах у кантоні Цюрих він здобув 6 із загалом 180 місць. На цей момент "Національний фронт" налічував 10 тисяч членів, котрі меншою чи більшою мірою були вихідцями із середнього класу. Якщо взяти до уваги той факт, що Соціал-демократична партія Швейцарії, яка на виборах 1935 року стала найсильнішою політичною силою в країні, мала близько 50 тисяч членів, то з усією ясністю можна констатувати, що "фронти" виросли у серйозний політичний рух.

Однак з літа 1935 року не можна було не бачити очевидного спаду. Після зіткнень із застосуванням сили у робітничих районах деяких міст, розташованих у німецькомовних регіонах Швейцарії поліція енергійно взялася за "Новий фронт". Уряд заборонив носити уніформу членам молодіжної організації і союзу "Harst", причому ця заборона поширювалася і на сірі сорочки, якими користувався цей рух. У лютому 1934 року було навіть повністю заборонено і розформовано швейцарський аналог "штурмових загонів" у кантоні Цюрих. Ширилося негативне ставлення до "фронтизму" і з боку

громадськості Швейцарії, якою він сприймався як "антишвейцарське" і запозичене з-за кордону явище. "Фронти" марно намагалися нівелювати очевидне для всіх падіння своєї популярності шляхом удосконалення своєї організаційної структури і укладання угоди з фашистським "Національним союзом", що діяв у французькій частині Швейцарії, за якою брали на себе зобов'язання обмежити сферу свого впливу лише територією німецькомовної Швейцарії. Однак усі зусилля з розмежування сфер впливу і реорганізації були безрезультатними. Під час виборів до Національної Ради у 1935 році "фронтам" удалося здобути лише одне місце у парламенті Цюриху. На місцевих виборах у березні 1938 року і кантональних виборах у березні 1939 року в Цюриху "Національний фронт" втратив усі завойовані ним досі мандати. Крім того, з 1936 року справа дійшла до гострих сутичок усередині самого руху, що зумовили розкол і виникнення поміркованої "Конфедеративної соціальної робітничої партії" і радикального "Союзу вірних поборників націонал-соціалістичного світогляду" (Bund treuer Eidgenossen nationalsozialistischer Weltanschauung). Обидва угруповання так і не досягли хоча б якогось помітного політичного впливу. Після арешту в лютому 1940 року Роберта Тоблера, що далеко не безсумнівним чином завоював позицію лідера у русі "фронтів", партія фактично розпалась. Обидві організації-наступниці: "Конфедеративна асамблея" (Eidgenössische Sammlung) і "Національна спільнота" (Nationale Gemeinschaft) залишилися малопомітними політичними уламками, що налічували максимум 3 тисячі членів. Проте саме "Національній спільноті" вдалося завоювати прихильність робітників, чого ніколи не вдавалося зробити "фронтам". Дрібні організації-наступниці руху "фронтів" восени 1943 року були остаточно заборонені і розпущені урядом країни.

Отже, "весна фронтів", якої так побоювалися і очікували чимало спостерігачів у 1933 році, так і не

настала. Цілком імовірному виходу "фронтів" на політичну авансцену завадила рішуча відсіч демократичних сил, особливо ж соціал-демократів і уряду, який вдався до рішучих дій проти агітації швейцарських фашистів і заборонив носіння уніформи та фашистські зібрання, що збурили хвилю критики і з боку самої громадськості Швейцарії. Тут спрацювали не лише демократичні, а й до певної міри національні моменти, адже "фронти" сприймалися передовсім як "чужа швейцарському духу" імітація іноземних взірців, і саме це ставилося їм на карб. Подібна доля спіткала і ще менш значні фашистські рухи в Європі міжвоєнного періоду.

5.7 Норвезька "Національна єдність" (Nasjonal Samling) – від вузької групи до колабораціоністської партії

Фашистська партія Норвегії на виборах ніколи не набирала більше 2% голосів[14]. До нападу Німеччини на Норвегію "Національна єдність" залишалася сектою фашистського спрямування, цілком позбавленою значення. Ситуація змінилася після того як німецький "рейхскомісар" Тербовен 25 вересня 1940 року проголосив її єдиною законною політичною партією Норвегії. Під проводом Відкуна Квіслінґа "Національна єдність", до якої входили на той час 57 тисяч осіб (тобто більше від тієї кількості голосів, яку цій партії будь-коли вдавалося здобути на виборах), стала провідною колабораціоністською партією країни, проте залишилася повністю залежною від німецької окупаційної влади. Тому "Національну єдність" можна зарахувати як до сект фашистського штибу, так і до "проміжних випадків", котрі розглядатимуться у наступному підрозділі, і класифікація яких є доволі важкою справою.

Тоді як засновниками більшості інших фашистських рухів були люди, більш-менш невідомі до тієї пори у політичному житті своїх країн – Муссоліні, Прімо де

Рівера, Доріо чи Мослі є радше винятками з цього правила – Відкун Квіслінґ на момент заснування ним фашистського руху "Національна єдність" був настільки ж відомою, наскільки й суперечливою політичною постаттю. Квіслінґ тривалий час провів у Росії, причому спочатку як військовий аташе Норвегії, а згодом – як співробітник Нансена в рамках однієї з гуманітарних програм Червоного Хреста. Після повернення до Норвегії він приєднався до створеної у 1921 році "Селянської партії". З травня 1931 до березня 1933 року, коли "Селянська партія" увійшла до урядової коаліції меншості, він обіймав посаду міністра оборони. Втім, цей уряд змушений був піти у відставку після перемоги Норвезької робітничої партії на виборах 1933 року.

Трохи згодом Квіслінґ, який і раніше різко висловлювався на адресу Робітничої партії, спробував залучити на свій бік "Селянську партію" або ж принаймні певну її частину, і створити на цій основі базу для своєї майбутньої "Національної єдності". Однак ці зусилля виявилися марними. Селянська партія зблизилася з Робітничою партією і в кінцевому підсумку сформувала разом із нею у 1935 році коаліційний уряд. Так само невдалими були і намагання Квіслінґа залучити на свій бік націонал-лібералів (Frisennede Folkspartiet), і радикально праву "Вітчизняну лігу" (Fedrelandslaget), яка перебувала під впливом італійського фашизму. Після провалу переговорів ще й із "Організацією селянської допомоги" (Bygdefolkets Krisehjelp) Квіслінґу вдалося залучити до складу "Національної єдності" лише декілька дрібних фашистських угруповань, що складалися майже винятково зі студентів. Таким чином, зусилля Квіслінґа зі створення широкого об'єднання антисоціалістичних сил зазнали невдачі.

Його ідеологічні погляди були позначені дивовижним прагненням досягнути синтезу між демократією, націонал-соціалізмом і комунізмом. Вони не знайшли особливого відгуку ані тоді, ані трохи згодом. Хоча

Квіслінґ невтомно продовжував пропагувати свою улюблену ідею ("Ради без комунізму"), зближення його з фашизмом ставало дедалі очевиднішим: "Національна єдність" не лише створила парамілітарні угруповання за німецьким взірцем під назвою "Hird" (загони), а й молодіжну організацію "Småhird" (молодіжні загони). Натомість проект зі створення партійних осередків на підприємствах реалізувати не вдалося, причому однією з причин стала відмова "Національної єдності" від більшості своїх псевдосоціалістичних вимог. Але з огляду на свої націоналістичні, антидемократичні, антисоціалістичні і – на початку помірковані – антисемітські гасла ця партія й без того фактично не мала успіху в норвезького виборця.

Після того, як на парламентських виборах у жовтні 1933 року "Національна єдність" здобула 2,2% поданих голосів – чого не вистачило бодай на один мандат – у жовтні 1934 року на місцевих виборах вона взагалі змогла набрати лише 1,5%, а на парламентських виборах 1936 року – 1,8% голосів. Нарешті на виборах до місцевих органів влади у 1937 році її здобуток взагалі впав до критичної позначки – 0,06%.

Детальний аналіз виборів 1933 року, на яких "Національна єдність" висунула своїх кандидатів у 17 із загалом 29 виборчих округів, показав, що партія мала особливо сильні позиції у північних, сусідніх з Радянським Союзом регіонах та сільських районах Східної Норвегії. Відносний (!) успіх на виборах у Східній Норвегії пояснюють тим фактом, що в цих регіонах збереглися традиції і первинна селянська культура, а тому певний відгук знайшла норвезька версія гасла "землі і крові" (норвезькою мовою: "heim og oett" – "дім і родина"). До того ж слід додати, що саме ці регіони особливо гостро відчули на собі негативні наслідки економічної кризи, бо жили здебільшого за рахунок експорту. Крім того, "Національній єдності" вдалося використати соціальні конфлікти між великими землевласниками і дрібними

селянськими господарями та найманими працівниками в цих регіонах, котрі призвели до різкого несприйняття селянами діяльності відносно сильних профспілок, що перебували під сильним впливом комуністів. Натомість у західних районах Норвегії позиції "Національної єдності" були вкрай слабкими, подекуди її тут і не підтримували зовсім, оскільки в цих місцях не існувало вагомих соціальних протиріч, а селяни, що жили переважно в ізоляції, були дуже релігійними і відхиляли націоналістичну пропаганду "Національної єдності" (зокрема культ вікінгів) як прояв язичництва. Сюди ж слід додати хоча й традиційні, але демократичні за своїм духом побоювання втручань чужого центрального уряду в Осло, котрі призвели до того, що більшість посланців Квіслінґа, які були родом із Осло чи його околиць, не сприймалися місцевим населенням.

Загалом майже повний крах "Національної єдності" та її ідеології, просякнутої расистським духом, можна пояснити такими моментами: Норвегія здобула незалежність лише у 1905 році, коли вийшла із союзу зі Швецією, однак, попри таке пізнє заснування самостійної національної держави, тут так і не сформувався агресивний націоналізм, до якого, власне, й міг би апелювати Квіслінґ зі своєю пропагандою. Проблеми із розмежуванням кордону зі Швецією та сварка із Данією за домінування у Гренландії незабаром були врегульовані. Проблеми національних меншин тут не існувало, оскільки у лапландців (саамів) ще не сформувалася власна національна свідомість. У 1930 році у всій Норвегії налічувалося лише 1359 євреїв, а до 1940 року було надано притулок лише 500 біженцям-євреям, тому не було жодного ґрунту і для антисемітизму, сповідуваного "Національною єдністю". Те ж стосується і антидемократичних цільових настанов цієї норвезької фашистської партії, котрі також були позбавлені будь-якого підґрунтя. У Норвегії парламентську систему було започатковано ще у 90-і роки 19-го сторіччя. У 1898 році

Норвегія запровадила загальне виборче право для чоловіків, а у 1913 році – для жінок.

Норвезька робітнича партія також стала невід'ємною частиною загальновизнаної парламентської системи. На початку 20-х років норвезькі соціалісти були ще налаштовані досить радикально, що стало причиною їхнього входження до Комуністичного інтернаціоналу. Та у 1927 році все ж відбулося об'єднання між лівою більшістю та правою меншістю, яка ще у 1921 році заснувала власну Норвезьку соціал-демократичну партію. Возз'єднана Норвезька робітнича партія проводила чітку реформаторську політику, тоді як Комуністична партія залишилася малочисельною силою, що не відігравала будь-якої помітної ролі. Вже у 1928 році Норвезька робітнича партія змогла сформувати уряд, який, щоправда, знову було повалено у 1931 році. Натомість у 1935 році відбулася згадана вище подія: укладення союзу із Селянською партією. Цій коаліції вдалося подолати наслідки світової економічної кризи – 42% організованих робітників втратили тоді роботу – і водночас розпочати побудову соціально орієнтованої держави. І хоча це зумовило необхідність підвищення податків, та консерватори (Hóire), що перебували в опозиції, як і раніше, не йшли на співробітництво з Квіслінґом.

Таке становище не змінилося навіть після окупації країни німецькими військами. Навпаки, "Національна єдність", що співпрацювала з німецькою окупаційною владою, наштовхнулася на майже одностайне відторгнення з боку переважної більшості населення Норвегії, хоча фашистській партії все ж таки вдалося залучити до свого складу 57 тисяч членів, тобто 1,8% норвезького населення. Проте це були переважно чиновники і службовці, які вступали в партію, вважаючи, що лише таким чином зможуть запобігти повному контролю над країною з боку німців. Утім, частка робітників у цій партії, де до 1940 року домінував середній клас, усе ж зросла до понад 30%, завдяки чому "Національна

єдність" на момент німецької окупації перетворилася на партію всіх класів. Проте і соціальна структура, і чисельність, що явно знизилася після 1943 року, не дають повного уявлення про характер "Національної єдності". Вона стала, по суті, несамостійним органом німецького окупаційного режиму. Тому й виникає питання, чи слід взагалі зараховувати цю партію, політична функція якої після 1940 року зазнала таких суттєвих змін, до групи фашистських партій, оскільки всі вони все ж були самостійними. Поділ на цілковито самостійні партії та "колабораціоністські" фашистські партії позбавлений при цьому будь-якого морального забарвлення. Навіть та обставина, що партію на чолі з Квіслінґом, схоже, можна зарахувати до колабораціоністських партій, аж ніяк не може бути причиною для співчуття до її лідера, страченого у 1945 році, та його поплічників, засуджених до значних строків позбавлення волі. Те ж стосується і так званих "перехідних або проміжних випадків", про які піде мова у наступному підрозділі. І тут необхідну в таких випадках диференціацію не слід сприймати як намагання хоча б якось "обілити" той чи інший режим.

5.8. Перехідні випадки: Словаччина, Польща і Португалія

Багато сучасних аналітиків і деякі дослідники називали Словацьку республіку, яка виникла у березні 1939 року і була цілком залежною від Німеччини, як головного "гаранта" її захисту, "клерикально-фашистською" диктатурою і порівнювали або ставили її на один щабель із режимом Дольфуса/фон Шушніґа, з одного боку, і хорватською державою усташів, з іншого[15]. Щоб перевірити слушність такого твердження, доцільно коротко зупинитися на історії Чехословацької республіки після 1918 року в цілому, та її словацької частини зокрема.

Чехословацька республіка, проголошена у жовтні 1918 року, була багатонаціональною державою. Крім

угорської, німецької і польської національних меншин, особливої приязні до центрального уряду не виявляли і словаки, тому що так і не отримали автономії, якої вони вимагали. Попри це "Словацька народна партія", заснована у грудні 1918 року католицьким священиком Андреєм Глінкою, за яку голосували і яку підтримували понад 50% словаків, вступила у 1926 році до так званої "Загальнонаціональної коаліції", до якої увійшли також партії чеської і німецької національних меншин.

Але Словацька народна партія вийшла з цієї "Загальнонаціональної коаліції" після того, як за звинуваченням у державній зраді було засуджено до 5 років ув'язнення її чільного члена Войтеха Туку, що створив воєнізоване угруповання під назкою Rodobrana ("Оборона вітчизни" – аналог "геймверу"). Згодом, коли у серпні 1933 року під час урочистостей, присвячених 1100-й річниці запровадження християнства серед словаків (на 100 років раніше від чехів!), пастор Глінка енергійно виступив за надання словакам автономії, чеські партії відмовилися від компромісу. Схоже, на зміну в настроях провідних чеських партій – націонал-демократичної та аграрної – вплинула і позиція "Фашистської громади", заснованої у 1925 році генералом Ґайдою, яка обстоювала вкрай націоналістичні, антинімецькі і антисемітські погляди, однак на виборах ледве отримала 8 мандатів.

Незабаром відбулося пряме і непряме зближення "Словацької народної партії" і "Партії судетських німців" (більш рання назва – Вітчизняний фронт судетських німців), яка під проводом генерала Конрада Генляйна перетворилася фактично на складову частину NSDAP. Після анексії Судетської області Третім Рейхом чехи і словаки все ж виявили готовність до компромісу. Решта Чехословаччини була реорганізована у федеративну державу. Тоді як центральний уряд у Празі здійснював керівництво зовнішньою, фінансовою та оборонною політикою, спадкоємець померлого у 1939 році Глінки – Йозеф Тісо – управляв словацькою частиною

країни фактично як незалежний прем'єр-міністр Словаччини. Однак 9 березня 1939 року чехословацький президент Гаша наказав змістити уряд Тісо і розпустити так звану "гвардію Глінки", яка стала, по суті, спадкоємицею "геймверу" (Rodobrana). Після цього Тісо викликали до Берліна, де Гітлер поставив перед ним вимогу проголосити незалежну Словаччину. Справу довершив так званий "розгром решток Чехії" і перетворення її 16 березня 1939 року на "протекторат Богемія і Моравія". Словацька республіка, створена милістю Гітлера, була змушена натомість 18 березня 1939 року укласти Договір про захист із Третім Рейхом. І хоча цю нову "державу" визнали різні країни, в тому числі Швейцарія, Польща і Радянський Союз, вона так і залишилася державою-сателітом, повністю залежною від Німеччини – хоча, щоправда, спочатку і не окупованою німецькими військами, – зовнішня і внутрішня політика якої в основному визначалася і диктувалася Гітлером і німецькими "радниками". Тісо, який залишився на посаді глави держави, мав, щоправда, більше влади, аніж Квіслінґ, але все ж Словаччина була настільки залежною від Німеччини, що хоча б із цієї причини навряд чи існують підстави вважати цей авторитарний режим самостійною "клерикально-фашистською" диктатурою. Такій характеристиці суперечать також інші моменти внутрішньополітичного характеру.

Незаперечним є те, що "Гвардія Глінки" під проводом Туки і Сано Маха, яка після заборони і розпуску всіх інших партій залишилася єдиною політичною організацією у країні, була фашистською по суті. "Гвардія Глінки", до якої, окрім інтелігенції і декласованих елементів словацького суспільства, входили також і деякі молоді проповідники, займала радикальні націоналістичні і антисемітські позиції. Ще 18 квітня 1939 року на вимогу головного пропагандиста цієї партії Сано Маха за німецьким зразком було ухвалено доволі дискримінаційний Закон про євреїв, який, однак, не поширювався

на тих, хто навернувся до християнства. Хоча Тука зрештою став прем'єр-міністром, а Мах – міністром внутрішніх справ, Тісо як президент усе ж не зміг скористатися своїми можливостями для згладжування особливо гострих кутів. У своїй внутрішній політиці він спирався на католицьку церкву, вплив якої на виховання і законодавство був надзвичайно сильним. Щоправда, радикально налаштована "Гвардія Глінки" неодноразово виступала проти сили і впливу католицької церкви у словацькому суспільстві, в чому її підтримувала й СС, та все ж Гітлер, керуючись власними політичними мотивами, утримував при владі Тісо, що здійснював жорстку авторитарну політику, від якої, окрім євреїв, що стали об'єктом переслідувань і зрештою депортації, потерпали також і протестанти, православні та прихильники християнських сект. Оскільки "Гвардія Глінки" була впливовою силою, яку, втім, не допускали до влади, режим Тісо можна вважати авторитарною диктатурою клерикального ґатунку, яка здебільшого була залежною від Німеччини.

Тому режим-сателіт у Словаччині не можна називати фашистською диктатурою і ставити на один щабель з хорватською державою "усташів". Тоді як у Хорватії, за згоди Німеччини і католицької церкви, правила фашистська партія, Тісо, за підтримки католицької церкви і Третього Рейху, вдалося відтіснити від влади фашистську "Гвардію Глінки".

Після розгрому національного повстання у Словаччині, що вибухнуло 28 серпня 1944 року і було остаточно придушене тільки через втручання німецьких військ лише 28 жовтня, Словаччина стала окупованою країною під повним контролем Німеччини. І хоча у повстанні взяли участь 20 тисяч військових і 2,5 тисячі партизан, словаки зрештою все ж виявилися неспроможними без підтримки ззовні повалити авторитарний маріонетковий режим Тісо.

Багато дослідників та очевидців також вважають режим Пілсудського у Польщі фашистським[16]. У цьому

питанні судження теоретиків фашизму у Комінтерні збігалися з думкою Троцького та опозиційно налаштованих комуністів, зокрема Тальгаймера, і навіть соціал-демократів в особі Боркенау чи Ґурланда, хоча комуністи посиланнями на режим Пілсудського обґрунтовували ще й свою тезу про соціальний фашизм, бо до того, як стати "фашистом", Пілсудський, мовляв, був соціалістом, якого підтримали польські соціалісти під час державного перевороту у травні 1926 року. Після 1945 року ця офіційна партійна доктрина не піддавалася перегляду ані в Польщі, ані в Радянському Союзі, а просто замовчувалася. При цьому відіграв свою роль і той факт, що вождь польської партії, яка за своїм характером була однозначно фашистською, після 1945 року посів чільне місце в польському партійному і державному апараті. Мова про лідера вірної режиму католицької організації "Рах" (лат. "мир") Болеслава П'ясецького. Але перш ніж зупинитися детальніше на його постаті, а також на створеному ним "Національно-радикальному таборі Фаланга", розглянемо питання про те, чи й справді можна кваліфікувати режим Пілсудського як фашистський.

Польська республіка, покликана до життя вже 16 жовтня 1918 року, тобто ще до остаточної поразки Німеччини, завдячувала своїм існуванням "щасливому випадку". Три держави, які здійснювали тоді поділ Польщі – Німеччина, Австрія і Росія – виявилися втягнутими у війну, яку вони зрештою програли. Кордони нової Польської держави були визначені не лише Версальською мирною конференцією. І до, і після підписання Версальського договору 28 червня 1919 року вони вже були де-факто окреслені успішними діями новоствореної польської армії, яка не без успіху спробувала поставити всіх перед очевидними фактами. Це стосується не лише Верхньої Силезії, яку після трьох польських повстань 21 жовтня 1920 року було розділено на частини, хоча 60% мешканців Верхньої Силезії під час референдуму 20 березня 1920 року висловилися на користь Німеччини, – а й

анексії литовської столиці Вільна та приєднання українських і білоруських територій на Сході, від яких за Ризьким мирним договором від 18 березня 1921 року відмовився Радянський Союз. Цьому передувала війна між Росією і Польщею, що розпочалася у квітні 1920 року проривом польської армії до Києва і завершилася у серпні 1920 року нищівною поразкою Червоної Армії, що пробилася до воріт Варшави.

Ця перемога була заслугою Йозефа Пілсудського, який 20 лютого 1919 року став головнокомандуючим армії і главою держави. Спочатку Пілсудський відійшов від політики, після того як "Націонал-демократична партія" його конкурента Романа Дмовського перемогла на парламенських виборах 5 листопада 1922 року. Хистка парламентська система Польщі – в період між вереснем 1921 і груднем 1922 року відбулася зміна чотирьох урядів – виявилася неспроможною впоратися з економічними і внутрішньополітичними проблемами новоствореної держави. Вони були спричинені передовсім невирішенням нагально важливого питання в аграрному секторі, оскільки давно проголошена земельна реформа була реалізована лише в центральних і західних областях, тоді як у східних так і не було здійснено відчуження власності великих польських землевласників, що панували над українськими і білоруськими селянами. Це було зумовлено головним чином національними проблемами країни, де 31% населення (а ймовірно, і всі 40%) становили мешканці не польської національності. З них українці і білоруси складали близько 25%, євреї – 12% і німці – 3% від загальної чисельності населення. І хоча на Версальській мирній конференції Польща взяла на себе зобов'язання гарантувати захист прав меншин, на практиці вона здійснювала дедалі сильнішу політику полонізації стосовно німців, євреїв, українців і білорусів.

12 травня 1926 року відбувся державний переворот під проводом Пілсудського, який коштував чималих

жертв, проте був підтриманий польськими соціалістами і нейтрально сприйнятий невеликою Польською комуністичною партією. Пілсудський прийшов до влади під гаслом "санації" (оздоровлення) демократичної системи Польщі, яка через брак готовності до компромісу окремих партій, на його думку, втратила дієздатність. Спочатку Пілсудський створив помірковану "моральну диктатуру". Партії не були заборонені, а у 1928 році ще й відбулися вільні вибори, що закінчилися важкою поразкою націонал-демократів: їм вдалося утримати лише 37 із 100 мандатів, разом із тим і Селянська партія отримала 21 місце у парламенті, в якому досі мала 53 місця, натомість соціалісти спромоглися розширити своє представництво з 41 до 63 місць. У жовтні 1929 року ліві та центристські партії об'єдналися у блок під назвою "Centrolew", який мав невелику більшість в Сеймі, бо налічував загалом 180 мандатів. Пілсудський поклав край війні, що спалахнула між виконавчою владою та парламентом, який опинився під контролем опозиційних партій, заарештувавши 88 депутатів блоку "Centrolew" і ув'язнивши їх у Брест-Литовській фортеці, де їх було піддано насильству і тортурам. Ця політика залякування досягла мети. На "виборах" 16 листопада 1930 року, під час яких багатьох представників опозиції позбавили можливості висунути свої кандидатури, або ж обмежили їхню передвиборчу діяльність, урядовий блок отримав 243 із загалом 444 місць у парламенті. Нарешті у січні 1935 року ухвалили нову Конституцію, якою було повністю скасовано парламентську демократичну систему. На зміну їй прийшла авторитарна, повністю скроєна за лекалами Пілсудського, але не фашистська диктатура.

Становище не змінилося і після смерті Пілсудського 12 травня 1935 року. Проте через внутрішні суперечності та розбіжності у поглядах урядовий блок фактично розпався. Його мав змінити так званий "Табір національного єднання" (Obóz Zjednoczenia Narodowego), заснований

полковником Адамом Коцем, який перебував під сильним ідеологічним і організаційним впливом фашизму. Однак цій організації так і не вдалося стати державною або консолідуючою партійною силою, у запеклу боротьбу з нею вступила інша фашистська партія.

Мова про згаданий вище "Національно-радикальний табір Фаланга" (Obóz Narodowo-Radykalny-Falanga – ONR) на чолі із Болеславом П'ясецьким, що виник на базі молодіжної організації польських націонал-демократів і ще до державного перевороту Пілсудського дотримувався чіткої орієнтації на взірець фашистської Італії, яка, до речі, надавала йому політичну і навіть матеріальну підтримку. "Фаланга" П'ясецького сповідувала вкрай націоналістичні, антисемітські і специфічні за своїм характером клерикальні ідеї. Її прихильники, а ними були переважно студенти, скоювали напади на польських громадян-євреїв. Утім, авторитарне керівництво країни і "Табір національного єднання" переслідували партію П'ясецького і боролися проти неї.

Хоча і "Національно-радикальний табір Фаланга", і "Табір національного єднання" Адама Коца в ідеологічному та оганізаційному сенсі були фашистськими за своїм духом, очільники цих фашистських партій не пішли на колаборацію з німецькою окупаційною владою. Навіть за найбільшого бажання націонал-соціалісти не знайшли б у країні польських колаборантів. Натомість вони наштовхнулися на дедалі запекліший національний опір, який придушували найбрутальнішими методами. 5 із загалом 30 мільйонів поляків стали жертвами націонал-соціалістського терору з яскраво вираженими політичними і расистськими тенденціями.

Система влади, створена Пілсудським і його наступниками, як і режим генерала Прімо де Рівери в Іспанії чи королівські диктатури в Югославії або Румунії, не можна назвати фашистською диктатурою, тому що вони не спиралися на масову фашистську партію і висували скорше авторитарні, аніж специфічно фашистські цілі.

Те ж можна сказати і про диктаторські режими в Болгарії та країнах Балтії, які теж різними комуністичними або соціалістичними авторами часто характеризуються як фашистські. Певну роль тут відіграли і зовнішньополітичні мотиви та інтереси Радянського Союзу, який лише під тиском обставин визнав суверенні прибалтійські держави – Литву, Латвію та Естонію – та й то лише до укладення таємного пакту між Гітлером і Сталіним, за яким вони влітку 1940 року силоміць були приєднані до Радянського Союзу.

У всіх трьох республіках створену раніше парламентську систему було замінено авторитарними режимами. Цей процес розпочався з Литви, де 17 грудня 1926 року після провалу спроб як з боку досі правлячої Християнсько-демократичної партії, так і з боку Народної соціалістичної та Соціал-демократичної партії утворити коаліційний уряд, стався державний переворот. 12 квітня 1927 року тодішній президент Литви Сметона проголосив себе "вождем нації" і остаточно розпустив парламент. При цьому Сметона спирався майже винятково на підтримку військових, тоді як партія фашистської орієнтації "Tautininkai" ("Народні") була відсторонена від управління країною. Не стала фашистською державною партією і радикальна національна організація під назвою "Залізні вовки", створена Сметоною, оскільки вона так і залишилася малочисельною, а до того ж була позбавлена ідеології, здатної консолідувати суспільство. Сметона управляв країною, послуговуючись терористичними методами, однак не мав особливої опори серед власного народу. Тому він виявився неспроможним запобігти ані анексії Мемельської області Німеччиною в березні 1939 року, ані окупації країни радянськими військами у червні 1940 року.

В Латвії парламентську систему було усунуто лише після вибуху світової економічної кризи. Колишній прем'єр-міністр Ульманіс створив авторитарну диктатуру, в якої теж не було масової фашистської партії.

Інше становище було в Естонії, де "Союз борців за свободу" (Vapsen) став антипарламентською і вкрай антикомуністичною масовою організацією, що перебувала під сильним впливом фінського "Руху Лапуа". У жовтні 1933 року переважною більшістю голосів на референдумі було підтримано запропонований "борцями за свободу" авторитарний варіант Конституції. 72,7% голосів було віддано за пропозицію "Союзу борців за свободу" і проти збереження чинної досі парламентської системи, яка гарантувала також і права меншин. Однак завдяки надзвичайному стану, проголошеному 12 березня 1934 року за підтримки головнокомандувача Збройними силами прем'єр-міністра країни Пятса, "Союзові борців за свободу" все ж не вдалося захопити владу. Ця організація, що, безперечно, перебувала під впливом фашистських ідеалів, незабаром була розпущена і заборонена. Пятс заручився диктаторськими повноваженнями і правив країною без підтримки фашистського масового руху.

У Болгарії, всупереч твердженням комуністичних історіографів, справа теж не дійшла до створення "військового фашистського режиму"[18]. На відміну від сусідніх країн – Румунії чи Югославії, – Болгарії не довелося вирішувати проблеми меншин. Та все ж прем'єр-міністр країни Стамболійськи, що був членом найпотужнішої політичної сили – Селянського союзу, з правлінням якого мирилася відносно сильна Комуністична партія, запровадив у 1920 році не лише загальну трудову повинність, але до того ж у травні 1921 року ще й експропріював майно всіх приватних землевласників, які володіли площею, більшою, ніж 30 гектарів. У середовищі слабкої буржуазії та армії визрів протест проти політики такого "аграрного соціалізму". В результаті військового державного перевороту 1 червня 1923 року уряд Стамболійського було повалено, а самого його вбито. До 1934 року країною правила урядова коаліція буржуазних політичних сил, з існуванням якої змушений

був миритися Селянський союз. У вересні 1934 року вона кривавими методами придушила комуністичне повстання, однак сама була повалена в результаті путчу офіцерів. Полковник Кімон Георгієв створив авторитарну систему, на зміну якій 22 січня 1935 року прийшла диктатура короля Бориса III. Самодержавний король Болгарії з невблаганною жорстокістю переслідував своїх противників у лавах Комуністичної партії та македонського терористичного руху ("Внутрішня македонська революційна організація" – IMRO), однак диктатуру цього короля не можна вважати фашистською хоча б з тієї причини, що у Болгарії взагалі не існувало фашистської партії.

Трохи інакшою була ситуація в Португалії. Порівняно з такими країнами як Болгарія, Литва, Латвія чи Естонія, існує набагато більше підстав, щоб разом із Чехією або Польщею зараховувати її до числа так званих "перехідних випадків". Режим Салазара у Португалії заслуговує на особливу увагу з огляду хоча б на ту обставину, що, на відміну від решти диктатур, які виникли у міжвоєнний період, їй вдалося утриматися і після закінчення Другої світової війни та "епохи фашизму". На відміну від сусіднього режиму Франко, ця система на декілька років пережила навіть смерть свого творця. У 1971 році Марсело Каетано продовжив справу померлого Салазара аж до 25 квітня 1974 року, тобто дати остаточного повалення диктатури, що підтримувалася лише вузьким колом співробітників спецслужб, через військовий путч.

Португалській республіці, проголошеній у 1910 році, так і не вдалося створити стабільну парламентську систему. У травні 1926 року після путчу генерала Гомеша да Кошти, парламентаризм було остаточно скасовано. Військовий уряд постав перед першочерговим завданням подолання економічної кризи, що поглиблювалася відсталою економічною структурою країни і невтішним станом державного бюджету. Це завдання поклали на професора економічних і фінансових наук університету

міста Коімбра Олівейру Салазара, котрий у квітні 1928 року був наділений необмеженими повноваженнями і обійняв посаду міністра фінансів. Завдяки політиці жорсткої економії йому і справді вдалося навести відносний лад у фінансах країни. У 1932 році Салазар став прем'єр-міністром. У 1936 році він закріпив за собою ще й посади міністра внутрішніх і зовнішніх справ та міністра оборони.

"Новий порядок" Салазара спирався на підтримку не лише військових, а й партії під назвою "Uniâo Nacional" – "Національний союз", що створила воєнізований "Португальський легіон" та свою власну молодіжну організацію. Члени "Інтегралістської партії" Рулао Прето, яка виступила з націоналістичними і націонал-синдикалістськими гаслами, змушені були вступити до нової державної партії Салазара. Самого Прето ще у 1934 році заарештували і вислали з країни. Таким чином, вплив суто фашистської партії Португалії в "Uniâo Nacional" з самого початку був ще меншим, аніж вплив "Фаланги" в Іспанії. Після того, як Салазар у 30-і роки запровадив ще й корпоративну систему, в якій теж домінувала "Uniâo Nacional", що запозичила символіку і форми організації в "інтегралістів", його режим виявився майже повністю позбавленим тих радикальних і антикапіталістичних моментів, які неодмінно притаманні фашистським державам. Зовнішня політика Португалії теж була позначена радше консервативними, аніж агресивними націоналістичними цілями. Щоправда, Салазар декілька разів проводив плебісцити, в яких, однак, здебільшого брало участь менше 10% населення, але все ж більше покладався на авторитет бюрократичного апарату й армії, аніж на вотум народних плебісцитів. Мета Салазара полягала не у мобілізації населення у фашистському дусі, а в його демобілізації. Оскільки в Португалії не існувало національних меншин, а комуністична партія була надто слабкою, його авторитарній політиці, спрямованій на повільне покра-

щання економічного становища, майже ніхто у політичній сфері не наважувався опонувати.

Після закінчення Другої світової війни Португалія, як і Іспанія, опинилася в ізоляції від західного світу і бойкотувалася ним. Однак уже в 1949 році, зважаючи на її стратегічне розташування, її прийняли в НАТО. В 1955 році вона стала членом ООН. Там вона згодом потрапила під гостру критику у зв'язку із колоніальними війнами в Анголі та Мозамбіку. Між тим Салазар і його наступник Каетано дедалі більше звільнялися від фашистських і авторитарних рис свого режиму у внутрішньополітичній сфері. Останньою опорою режиму стало вузьке елітарне коло бюрократів і військових, а також таємної поліції (Pide). 25 квітня 1974 року цей фашистський режим, що на початковому етапі свого існування запозичив деякі фашистські елементи у сфері організації та ідеології, остаточно розвалився.

6. Епілог: неофашизм – між політикою і полемікою

Після краху фашистських режимів в Італії та Німеччині добігла кінця "епоха фашизму", але не його історія[1]. Жодній із фашистських партій, що збереглися або щойно були створені, так і не вдалося домогтися масової підтримки, не те що прийти до влади. Режими Франко і Салазара, що з'явилися ще до 1945 року, на підставі наведених вище міркувань слід вважати авторитарними диктатурами. Те саме стосується і режиму "чорних полковників" у Греції, встановленого у квітні 1967 року, щоб запобігти очікуваній перемозі на виборах лівого "Союзу центру" Папандреу, причому висловлюється думка, що грецьких офіцерів-путчистів підтримали американські спецслужби[2]. Військова хунта у Греції, яку незабаром очолив Пападопулос, створила диктаторський режим. Вона заборонила діяльність політичних партій, скасувала конституцію, запровадила найсуворішу цензуру у пресі. Військові і таємна поліція розпочали переслідування опозиційних сил. Режим здійснював доволі прихильну до іноземних компаній політику, що мало позитивні наслідки для розвитку грецької економіки. І хоча Пападопулос запозичив деякі елементи фашистської ідеології "вождизму", проте відмовився від створення масової фашистської організації. Тому грецьку диктатуру не можна вважати фашистською. Про її слабкість свідчить, у принципі, невдала спроба підтримати путч на Кіпрі, що призвела до вторгнення армії Туреччини і анексії тієї частини країни, в якій проживали турки. Режим полковників виявився неспроможним до військового втручання і був повалений у 1974 році.

Всі фашистські партії в Європі повоєнного періоду залишилися – де більшою, де меншою мірою – малочисельними партійними "жменьками", позбавленими впливу. І все ж не варто недооцінювати значення цих партій, створених майже у всіх західноєвропейських країнах, оскільки вони дедалі більше спираються на підтримку молодого покоління, що виросло після 1945 року, і підтримують дедалі тісніші взаємні контакти. Але повідомлення про появу і діяльність так званого "фашистського Інтернаціоналу" все ж, схоже, є перебільшенням. Достеменно можна стверджувати лише те, що окремі національні фашистські угруповання вдавалися до взаємної матеріальної і політичної підтримки, вміло використовуючи розбіжності між законодавчими положеннями окремих держав про покарання за поширення фашистських і расистських поглядів. Так, зокрема, німецькі фашисти отримували з-за кордону, передовсім із США та Аргентини, більшу частину своїх пропагандистських матеріалів, виготовлення і розповсюдження яких було заборонене у Федеративній Республіці Німеччина. З огляду на законодавчі норми, якими в деяких країнах вже заборонено діяльність фашистських або націонал-соціалістських організацій, ці угруповання намагаються здебільшого замаскувати свою орієнтацію на ідеали "класичного" фашизму.

З цієї ж причини у публіцистиці та науці усталилося поняття "неофашизм", яке, втім, є доволі проблематичним. Насправді фашистські партії повоєнного періоду не відрізняються від тих, що виникли до 1945 року. Якби вони й справді створили щось нове з точки зору ідеології і політики, тоді нове позначення було б цілком виправданим. Але оскільки поняття фашизму є історично визначеним і окресленим, то вважати фашистськими можна лише такі партії, які характеризуються чіткою подібністю до фашизму в Італії чи націонал-соціалізму в Німеччині. Використання поняття фашизму, за якого він позбавляється такого історично

визначеного і чітко окресленого в часі значення, створює небезпеку перетворення його у порожній ярлик лайливого змісту, а тим самим зменшує і пом'якшує загрозу фашизму[3]. Численні доволі неприємні і політично небезпечні підтвердження цієї тези можна знайти хоча б у "класичній" дискусії про фашизм міжвоєнного періоду.

На жаль, багато праць у доволі розмаїтій літературі здебільшого публіцистичного спрямування про так званий неофашизм позначено недиференційованим і історично розмитим застосуванням поняття "фашизм". До того ж політична заангажованість часто зумовлює брак необхідної наукової об'єктивності. А тому, з урахуванням приналежності неофашистських партій у загальній історії європейського фашизму до розряду "сект", надалі свідомо у стислій формі буде розглянуто лише історію і структуру найважливіших груп такого штибу у Федеративній Республіці Німеччина, Італії, Франції та Англії.

З огляду на намагання повалити націонал-соціалістську систему і тим самим сприяти звільненню німців, у цілому німецький Рух опору не сприйняв перемогу над нацистською Німеччиною як поразку і крах. Широкі кола населення чітко відмежувалися від відомих і ще не відомих злочинів Третього Рейху. Однак ця позиція відмежування втілювалася радше у закликах на кшталт: "Ні – війні! Ні – фашизму!", – аніж у рішучих антифашистських діях або антифашистському світогляді. На відміну від Італії чи Франції, у Німеччині не склався суспільний консенсус на основі широкого антифашистського руху. Цьому сприяла передовсім політика радянської окупаційної влади, а також комуністичної партії, яку вона використовувала у своїх цілях і підтримувала, і яка дедалі більше інструменталізувала мобілізуюче до дії поняття антифашизму для легітимації своїх партійно-політичних і далеко не завжди антифашистських за духом цілей. І тоді, коли експропріацію великих землевласників і "капіталістів" було прого-

лошено "антифашистською", хоча далеко не всі аграрії і промисловці, яких вона торкнулася, насправді були фашистами, і пізніше, в процесі усунення з політичної арени соціал-демократичної партії з суто владних мотивів та скасування демократичних прав, антифашизм в очах більшості німців із важливого поняття реальної політичної боротьби остаточно виродився у порожнє гасло комуністичної пропаганди. Кульмінацією в цьому процесі стало намагання НДР приватизувати так званий "антифашистський спадок" і безсовісно використати його у своїх пропагандистських цілях, а також настільки ж безглузду, як і брутальну спробу надати Берлінському муру статусу "антифашистського захисного валу"[4].

Однак і політика західних окупаційних властей сприяла тому, що існуючі у зародку антифашистські устремління духу дедалі більше витіснялися на периферію суспільного розвитку. Це стосується заборони "антифашистських комітетів", що виникли незалежно і окремо від комуністичної і соціал-демократичної партії, а також денацифікації, що здійснювалася в американській і британській зоні окупації бюрократичними, але не завжди справедливими і дієвими методами[5]. Тоді як переважна більшість німців іще дотримувалася думки про Нюрнберзький судовий процес над військовими злочинцями як цілком виправдану спробу справедливо покарати головних винуватців злочинів Третього Рейху, діяльність судових палат і комісій із денацифікації, яка часто була наскрізь просякнута духом наклепництва, доносів і винюхування, дедалі більше наштовхувалася на критику з боку багатьох німців, котрі небезпідставно порівнювали те, що коїлося навколо них, із старою приказкою: "Дрібна риба залишається в ятері, а велику випускають на волю"[6]. І все ж це невдоволення і розчарування, викликане поділом Німеччини з тактичних міркувань, не було антидемократичним чи фашистським за духом.

Під час виборів 1949 року до Бундестагу дрібні праворадикальні партії, серед яких, з ідеологічної точки зору, доволі чіткої профашистської орієнтації дотримувалася лише "Німецька права партія", здобули загалом усього 5,7% голосів. Натомість "Соціалістична партія рейху" (SRP), що виникла у 1949 році як відлам "Німецької правої партії", на виборах до ландтагу землі Нижня Саксонія 1951 року змогла набрати 11%, а на виборах до парламенту міста Бремена – 7,7% голосів. SRP майже цілком складалася із колишніх націонал-соціалістів, розлючених кроками з денацифікації і не готових до перегляду своїх колишніх політичних позицій. Антидемократичні, вкрай націоналістичні та антикапіталістичні цільові настанови, які сама партія називала "народно-соціалістичними", перетворили її на партію з яскраво вираженою орієнтацією на модель нацизму, в якого вона запозичила і принцип "фюрера-вождя". 23 жовтня 1952 року SRP, котра на цей момент, щоправда, перебувала у стадії розпаду, була заборонена рішенням Федерального конституційного суду.

Це рішення спонукало всі інші партії правого спрямування по можливості уникати надто чіткої орієнтації на націонал-соціалізм. Це стосується передовсім "Німецької правої партії", котра з 1949 року називала себе "Німецькою партією рейху" (DRP). Її програма, якою передбачалася побудова суспільної системи на засадах корпоративізму, щоправда, теж була позначена впливом націоналістичних та реваншистських або ж антидемократичних поглядів, однак її творці намагалися уникнути радикального відторгнення парламентської системи та неприхованої антисемітської риторики. Однак цій партії під орудою пілота-офіцера Руделя, неодноразово нагородженого найвищими військовими відзнаками, не вдалося на виборах до Бундестагу подолати 5% бар'єр. У 1953 році вона змогла набрати 1,1%, в 1957 році – 1% і у 1961 році лише 0,8% голосів. Однак тимчасово вона все ж потрапила до парламенту землі Нижня Саксонія, де

разом із Вільною демократичною партією та "Союзом вигнанців і безправних" утворила міжфракційний блок.

Цілковита невдача DRP свідчить, що демократична система у Федеративній Республіці Німеччині ще у 50-х роках виявилася на диво міцною. Цьому сприяла швидка й успішна відбудова економіки, а також те, що всупереч труднощам на початковому етапі біженцям доволі швидко і несподівано без жодних проблем вдалося інтегруватися у суспільство. Це стосується і сфери партійної політики, бо радикально правому, проте не фашистському "Союзу вигнанців і безправних" вдалося заручитися підтримкою лише малої частини голосів біженців, після чого він практично канув у небуття. Однак "Націонал-демократичній партії Німеччини" (NPD), заснованій у 1964 році після об'єднання різних правих угруповань з більш або менш яскравою націонал-соціалістичною орієнтацією, все ж згодом вдалося навдивовижу швидко піднятися з небуття на поверхню і досягти неабияких успіхів на виборах. У період між 1966 і 1968 роком партії, яка у 1967 році налічувала вже 28 тисяч членів, на виборах до ландтагів у Гессені вдалося набрати 7,9%, у Баварії – 7,4%, у Рейнланд-Пфальці – 6,9%, у Шлезвіґу-Гольштинії – 5,8%, у Нижній Саксонії –7%, у Бремені – 8,8% і у Баден-Вюттемберзі – навіть 9,8% голосів. Після того, як під час виборів до Бундестагу у 1969 році NPD, усупереч сподіванням, не змогла здобути більше 5% голосів – вона отримала підтримку лише 4,3% виборців – її вплив швидко впав. У 1970 році вона ще налічувала 21 тисячу членів, а в 1976 – лише 9 тисяч 700. На виборах до ландтагів (земельних парламентів) у 1970 і 1971 році максимальний здобуток партії склав 3% голосів. На виборах до Бундестагу 1972 року її частка голосів знову впала до 0,6%[7].

Тимчасовий підйом NPD викликав посилену увагу і всередині країни, і за її межами, бо породив побоювання, що історія може повторитися, і Федеративну Республіку Німеччина, якій уперше у своїй історії довелося боротися

з економічними проблемами, може спіткати доля Веймарської республіки. Страх перед повторенням такого сценарію позначився не лише на поведінці демократичних партій, які рішуче виступили проти NPD, а й на численних описах структури і програматики NPD у науці та публіцистиці. Часто оминається увагою той факт, що NPD докладала неабияких зусиль, щоб якомога глибше приховати свої антидемократичні і націонал-соціалістичні переконання, оскільки прагнула будь-що уникнути заборони на діяльність партії, що реально загрожувала їй. Попри визнання конституційно закріпленого суспільного ладу, заснованого на свободі і демократії, вона не могла і не бажала відмовлятися від висловлювань націоналістичного та авторитарного змісту. Натомість у партійних публікаціях практично неможливо віднайти висловлювань антисемітського характеру. Зате партія енергійно виступала проти подальшого припливу і перебування в країні так званих "гастарбайтерів" (робочої сили з-за кордону), причому в таких випадках не можна було не помітити ксенофобських і расистських тенденцій у партійній риториці. Загалом можна напевне сказати, що ця партія, вожді якої майже цілком, а члени – наполовину – належали раніше до NSDAP, попри демократичні запевнення на словах, усе ж перебувала під сильним впливом націонал-соціалістських ідей, що визначали її сутність. Утім, вона була позбавлена важливої організаційної ознаки більшості фашистських партій – принципу "фюрера". Це зрештою вилилося у постійні внутрішні партійні чвари, які, зрештою, у 1971 році зумовили відставку голови партії Адольфа фон Таддена, авторитет якого ніколи до того не ставився під сумнів. Однак і його наступникам не вдалося стримати процес розпаду партії. Від NPD відкололося декілька угруповань, що заснували нову організацію з чітко вираженим – порівняно з NPD, щодо якої тут не існує однозначної думки, – фашистським характером.

Це ж стосується і партії під назвою "Акція нової правиці" (ANR), заснованої у 1972 році головою NPD у федеральній землі Баварія Зіґфрідом Пьольманом, що згодом розкололася на ще дрібніші організації, які, схоже, розпалися у 1983 році. На відміну від NPD, члени цих не впливових і кількісно нечисленних "друзок" є переважно представниками молодшої генерації. Вони були здебільшого вихідцями із молодіжних організацій NPD: союзу "Молоді націонал-демократи" та різних молодіжних спілок, які, як і "Молоді вікінги", створені ще у 1948 році, а також "Союз молоді, вірної Вітчизні", "Спілка з дозвілля молоді Ганза" та ін., чітко сповідували ідеали Третього Рейху, особливо – Гітлерюгенду. На відміну від NPD, члени організацій так званої "Нової правиці" були готовими до застосування насилля у протистоянні зі своїми політичними супротивниками. Варто також згадати й те, що "Нова правиця" нав'язала контакти з угрупованнями нейтралістського і націонал-революційного спрямування, які почали частково виникати ще у 40-і та 50-і роки, але на які мало хто звертав увагу.

Мова про "Німецький соціальний союз" (DSU), заснований у 1956 році Отто Штрассером, який після свого повернення з еміграції розпочав із того, чим у 1930 році закінчив свою політичну діяльність – більш-менш відкритої пропаганди нібито революційного за своїм характером націонал-соціалізму. "Німецька спільнота", заснована у 1949 році Ауґустом Гаусляйтнером, котра проявила себе ще за часів Третього Рейху публікацією низки націонал-соціалістських пропагандистських творів, а після 1945 року спочатку приєдналася до CSU (Християнсько-соціального союзу), теж дотримувалася не лише націоналістичних та антидемократичних, а й до певної міри псевдосоціалістичних і нейтралістських поглядів[9]. До того ж, Гаусляйтнер – як і Отто Штрассер – став спадкоємцем ідеології консервативної революції, передовсім – антидемократичного, але не націонал-соціалістичного "Молодіжного німецького ордену"

періоду Ваймарської республіки. Саме у "Молодіжного німецького ордену" Гаусляйтнер запозичив так звану ідею "гуртування", згідно з якою держава і суспільство повинні бути організовані не у формі партій або громадських організацій, а у формі дрібних і компактних "гуртів". Гаусляйтнер, який у 1965 році шляхом злиття з іншими дрібними правими угрупованнями перетворив свою "Німецьку спільноту" на "Спільноту дії незалежних німців" (Aktionsgemeinschaft Unabhängiger Deutscher – AUD), утвердився, як йому здавалося, у правоті своєї ідеї "гуртування" завдяки виникненню у 70-і роки численних громадянських ініціатив. Він шукав контакту і встановив його з екологами та "зеленими". В 1979 році разом із AUD він вступив до "Партії зелених", в якій аж до свого виходу з неї обіймав посаду співголови.

Гаусляйтнер не був винятком. У партійному керівництві "зелених" різних федеральних земель (передовсім Нижньої Саксонії) було представлено чимало осіб, які належали раніше до NSDAP, SRP чи інших організацій націонал-соціалістського забарвлення[10]. Проте цих "коричневих цяток", звісно ж, було недостатньо для того, аби досягнути зсуву "зелених" управо. Однак усе ж дивує і звертає на себе увагу той факт, що провідні члени партії "Зелених" не боялися ідеологічних і навіть організаційних контактів з особами і угрупованнями, що сповідували чітку фашистську орієнтацію. Це стосується насамперед тимчасового Голови партії "Зелених" у землі Шлезвіґ-Гольштинія Бальдура Шпрінґманна, котрий – принаймні протягом деякого часу – не цурався ділового і політичного співробітництва з Тіссом Крістоферсеном, автором провокаційних листівок про так звану "брехню під назвою Освенцим". Звичайно ж, контакти такого характеру між "зеленими" і "коричневими", які до того ж незабаром припинилися, не можна вважати доказом фашистської орієнтації нової протестної партії у Федеративній Республіці Німеччина. Однак варте уваги те, що саме в цих колах народилася серйозна і дієва

критика легітимності та способу функціонування демократично-парламентської системи. Теза Роберта Юнга про те, що створені ядерні технології рано чи пізно неминуче зумовлюють занепад демократії або виникнення авторитарних систем, фатальним чином нагадує погляди Освальда Шпенґлера, викладені у його книзі "Занепад Європи", які підривали легітимність і авторитет Веймарської республіки. Герберт Ґруль – в недалекому минулому представник верхівки "зелених" – саме з цієї причини відкрито відстоював тезу про те, що розв'язання екологічних проблем під силу лише авторитарній державі[11].

Тоді як така стара і нова критика на адресу демократії залишалася відносно проігнорованою з боку громадськості, акції деяких войовничих дрібних фашистських груп знайшли неабиякий відгук, хоча такі угруповання налічували, як правило, не більше декількох сотень членів[12]. Це стосується "Німецької громадянської ініціативи" адвоката Манфреда Рьодера (згодом заарештованого і засудженого), "Громадянської і селянської ініціативи" вже згаданого Тісса Крістоферсена, "Бойового союзу німецьких солдатів" Ервіна Шьонборна, "Фронту дії національних соціалістів" Міхаеля Кюненса (згодом засудженого), "Групи оборони і спорту Гофмана" (згодом розпущеної і забороненої) та інших груп-уламків подібного характеру. Ці та інші угруповання, що з'являлися, ніби гриби після літнього дощу, в кількісному відношенні не мають жодного значення. До складу "Фронту дії національних соціалістів", діяльність якого привернула неабияку увагу всередині країни та за її межами, входило не більше 20 членів. Однак існують дві причини, що привертають до них увагу і водночас зумовлюють їхню небезпеку. По-перше, всі вони майже без винятку укомплектовувалися представниками повоєнної генерації, насамперед молоддю, по-друге, дедалі частіше застосовували терористичні методи, яких вони, схоже, навчилися у зарубіжних дрібних фашистських партій, від яких також надходила і підтримка.

Деякі зарубіжні фашистські партії та угруповання діяли навіть усередині самої Федеративної Республіки Німеччина. Йдеться про членів усе ще існуючої організації "усташів", що з території Федеративної Республіки Німеччини здійснює терористичні акції проти югославської держави, спецслужби якої теж з території Німеччини, у свою чергу, вдаються до силових акцій протидії терору "усташів". Ще значнішою і помітнішою була діяльність турецької "Партії націоналістичного руху" (ПНР) та її терористичної організації "Сірі вовки". ПНР була заснована у 1969 році Алпарсланом Тюркешем (справжнє ім'я – Гусейн Фейзулла). З огляду на вкрай націоналістичні (пантюркські), антидемократичні, антикомуністичні та антисемітські (під личиною "антисіонізму") цільові настанови її можна вважати цілком фашистською. З 1975 до 1977 року Тюркеш був міністром в уряді Деміреля. В 1977 році він навіть став заступником прем'єр-міністра країни. На виборах у червні 1977 року ПНР набрала 6,4% голосів і отримала 16 місць у парламенті, тоді як раніше мала всього 4 мандати. Демірелю спочатку вдалося сформувати коаліційний уряд, в якому знову ж таки була представлена і ПНР. Але після того, як на початку 1978 року уряд очолив соціал-демократ Бюлент Еджевіт, з листопада 1978 року діяльність "Сірих вовків" у Туреччині було заборонено. Втім, це не завадило їм продовжити терор проти політичних супротивників – лівих та курдської меншини – аж до встановлення військової диктатури у Туреччині. ПНР знайшла членів і прибічників у середовищі турецьких мігрантів-робітників у Федеративній Республіці Німеччина. Після того, як "Сірі вовки", заборонені у Туреччині (!), цілком відкрито влаштували у Німеччині партійні зібрання і демонстрації, що спричинили зіткнення з турками лівої орієнтації, з певного часу вони намагаються здійснювати свої акції під прикриттям нових або існуючих культурних об'єднань турецької меншини, над якими встановлюють свій

контроль. Конкретних відомостей про чисельність цієї зарубіжної фашистської партії у Федеративній Республіці Німеччині отримати не вдалося, оскільки вони й досі не надані ані політиками-високопосадовцями, ані співробітниками спецслужб із захисту конституційного ладу. З тих же причин не існує й підтвердження контактів між вітчизняними і зарубіжними фашистами[13].

Зіткнення між прибічниками фашистської організації "Сірі вовки" та турками лівої орієнтації на території Федеративної Республіки Німеччини заслуговують на увагу і є водночас небезпечними тому, що живлять взаємну недовіру у відносинах між німцями і турками. Питання про те, наскільки позитивно проблема іноземців, яку активно використовує у своїй пропаганді NPD, зможе вплинути на ріст поки що малочисельних і політично маловпливових фашистських сект, сьогодні теж іще залишається без відповіді. Хоча результати різних соціологічних досліджень праворадикального і фашистського потенціалу (обидва поняття недостатньо чітко розрізняються) видаються проблематичними, однак не викликає сумніву те, що поява нових національних меншин – колишні "ґастарбайтери" перетворилися наразі фактично на іммігрантів – зумовила ксенофобські настрої, що стали загрозою для суспільного демократичного консенсусу в Німеччині, який досі здавався доволі стабільним[14].

І в Італії жодній неофашистській партії не вдалося знову здобути масової підтримки[15]. Втім, італійські неофашисти були і залишаються сильнішими і водночас небезпечнішими, ніж їхні німецькі однодумці. І хоча, як уже зазначалося вище, італійська "Resistenza" досягла значно більших успіхів, аніж німецький Рух опору, та все ж, усупереч існуванню широкого антифашистського консенсусу, в Італії вже у 1945 році виник протестний рух фашистської орієнтації. Мова про організацію під назвою "Qualunquismus" (квалюнквізм) письменника Гульєльмо Джаніні, що видавав газету під назвою

"L'Uomo Qualunque" ("Будь-хто з нас"), від якої й пішла назва його протестного руху, якому судилося недовге життя. Цей рух був поширений передовсім у Неаполі та на Півдні Італії і підтримувався представниками середнього класу.

Фашистська об'єднана партія, заснована у грудні 1946 року колишнім заступником статс-секретаря республіки Сало Джорджо Альміранте, на відміну від "класичного" фашизму, теж мала найбільшу підтримку в південних регіонах Італії. До "Італійського соціального руху" (Movimento Sociale Italiano – MSI) приєдналися насамперед колишні прихильники Муссоліні. Ця обставина, як і некритичне звеличування фашистського режиму, особливо республіки Сало, свідчать про однозначно фашистську суть цього руху. Попри офіційну заборону, партія не була розпущена. На виборах вона набрала лише 6% голосів і отримала 24 місця у парламенті. На початку 60-х років почастішали ознаки того, що правляча партія християнських демократів – попри свої антифашистські традиції і заяви – може погодитися на участь представників MSI у складу уряду, аби запобігти утворенню коаліції лівих. Зрештою все ж вдалося втілити в життя, щоправда, не дуже стабільну, зате успішну з економічної точки зору політику "Лівого центру" ("Centro-Sinistra"). Тому MSI так і не відіграла якоїсь значної ролі, хоча й зберегла представництво у парламенті.

Від MSI, що діяла у парламентському полі, згодом відкололися нелегальні фашистські терористичні організації на кшталт "Ordine Nuovo" (Новий порядок), що дотримувалися стратегії ескалації напруги і прагнули за допомогою терористичних замахів створити атмосферу страху і залякування, якою згодом зміг би скористатися "парламентський фашизм". У першій половині 70-х років ця тактика, здавалось би, приносила успіх. Після низки терористичних актів і після того, як у провінції Калабрія справа дійшла до справжніх народ-

них повстань, MSI на виборах 1972 року здобула 8,9% голосів і отримала 56 мандатів. Але попри те, що внутрішній політичний клімат і надалі загострювався через терористичні замахи як справа, так і зліва, здобуток MSI на виборах 1976 року знизився до 6,1% голосів. До парламенту потрапили "лише" 35 неофашистів. Ця "поразка" ще у 1976 році призвела до відколу від партії ще одного угруповання, що називало себе правоконсервативним і рішуче виступило проти терористичної діяльності позапарламентського фашистського руху. Однак на цьому історія неофашизму в Італії аж ніяк не закінчується.

Те саме стосується і Франції, де також виникли "неофашистські" угруповання, попри те – а може, й саме тому, – що французи жорстоко розправилися з колаборантами і фашистами, причому справа інколи доходила до суду Лінча[16]. Невеликі фашистські угруповання, що ще збереглися, спочатку не мали жодного значення. Однак ця ситуація змінилася після того, як через війну в Алжирі (1954-1962 рр.) Франція потрапила у важку політичну кризу. Нею скористався ще так званий "Союз захисту комерсантів та ремісників", членів якого називали здебільшого "пужадистами" за ім'ям засновника цього руху, породженого бунтом проти податків. Депутати від цього руху, якому на виборах 1956 року вдалося здобути 52 мандати, майже всі були вихідцями із дрібної міської буржуазії у Південній Франції. Окрім вимог, продиктованих суто інтересами середнього класу, вони дотримувалися антипарламентських, антимарксистських і антисемітських тенденцій. І все ж за своєю суттю "пужадизм" виявився антимодерністським рухом протесту, який незабаром розпався.

На відміну від пужадистів, котрі здебільшого відхиляли застосування насилля, різні організації, які виникли в Алжирі, з самого початку мали терористичний характер. Це стосується передовсім "Організації таємної армії", відомої під аабревіатурою OAC (Organisation

Armée Secréte – OAS), котра незабаром повела боротьбу не лише проти алжирського руху за незалежність, а й проти тих французьких політиків, яких звинуватила у зайвій толерантності та надмірних поступках в алжирському питанні. І хоча ОАС зберегла сутність терористичної організації, з огляду на сповідувані нею вкрай націоналістичні, антисоціалістичні і антидемократичні цілі вона водночас багато в чому мала схожість і з фашизмом. Проте їй так і не вдалося домогтися політичного впливу в парламенті, оскільки запеклу боротьбу проти неї провадив де Голль, що прийшов до влади у 1958 році і зрештою знищив цей рух.

Поки що важко сказати, чи зможе з часом група людей, які у травні 1968 року об'єдналися під назвою "Група досліджень" ("Groupement de Recherche d'Etudes" – GRECE), перетворитися на фашистську партію. Цікавим і прикметним, однак, є коло цих людей, яких підтримує власник газети "Figaro" Робер Ерсан, з огляду на спроби у формі різноманітних семінарів та курсів "новим і переконливим" способом дати наукове обґрунтування расистським формам фашистської ідеології і таким чином легітимізувати її.

В Англії досвід, пережитий під час війни і Голокосту, здавалось би, цілковито дезавуював фашистські погляди Мослі[17]. Тим не менш, і тут існували різні дрібні фашистські угруповання, котрі злились у 1967 році в "Національний фронт". "Національний фронт" обстоював модель суспільства, яка була вочевидь орієнтована на фашизм і, як стверджувалося, лежала по той бік і капіталізму, і соціалізму. Центральною вимогою націоналістичної і расистської за духом агітації цього руху став заклик негайно покласти край імміграції мешканців країн Британської Співдружності з іншим кольором шкіри. Основний аргумент полягав у тому, що культуру білих мешканців Британії можна було захистити, лише змусивши численних індійців, пакистанців і негрів до якомога швидшої ре-еміграції. На виборах у 1969 році

"Національний фронт", що налічував 190 тисяч членів, отримав лише 0,6% голосів. У деяких індустріальних районах, особливо в лондонському Іст Енді, його здобуток склав біля 20%. Цю партію підтримували і за неї голосували всі прошарки населення, причому впадає в око доволі високий відсоток робітників та молоді з низьким рівнем освіти. І хоча "Національний фронт" з 1979/1980 року, схоже, починає знову розпадатися на різні дрібні угруповання, він став помітним явищем насамперед тому, що проголошені ним ксенофобські вимоги були взяті на озброєння депутатом-консерватором Іноком Пауеллом, котрий також закликав негайно припинити імміграцію "кольорових". Здається, ксенофобія в Англії є справжньою проблемою, а тому не слід недооцінювати її небезпеку в політичному сенсі.

Стислий огляд історії і структури так званих неофашистських рухів у Німеччині, Італії, Франції та Англії показав, що жодній із цих фашистських партій дотепер не вдалося вирости в масову організацію. Оскільки ми переживаємо наразі важку світову економічну кризу – наприклад, кількість безробітних в Англії перевищила максимальний рівень, зафіксований ще у 30-х роках, – лунають застереження з різних боків, ніби фашизм уже стоїть перед дверима. Демократична система в Англії, Франції, а також і в Італії та Німеччині нині набагато стабільніша і міцніша, ніж у міжвоєнний період. Та все ж не варто недооцінювати небезпеку, джерелом якої можуть стати саме ці "неофашистські" рухи.

Підсумок: європейський фашизм у порівняльному контексті

За підсумком оглядового аналізу історії та структури конкретних різновидів фашизму на питання, що було поставлене на початку книги, чи варто дотримуватися загального поняття фашизму, можна дати ствердну відповідь, хоча не без деяких застережень. З точки зору конкретних проявів, ідеології, цільових настанов та політичної тактики між цими різновидами й справді існують очевидні аналогії.

Проаналізовані фашистські партії були багато в чому подібними одна до одної. Вони мали ієрархічну побудову, яку увінчувала фігура вождя – "фюрера", вдягнені в уніформу і озброєні загони і практикували якісно новий на той час і специфічний стиль у політиці. Йдеться про масові маніфестації та марші, пропагування чоловічого і молодіжного характеру партії, певні форми секуляризованої релігійності, що знайшли свій вияв у церемоніях освячення прапора, вшанування загиблих, піснях і святах, причому це рівною мірою стосується також і безкомпромісного визнання та практикування насильства в буквальному сенсі цього слова як у політичній, так і передвиборчій боротьбі.

Фашистські партії дотримувалися подібної ідеології і подібних цілей, позначених амбівалентністю фундаментального характеру. Фашистська ідеологія, що була чимось більшим, аніж просто інструментом маскування, пропаганди і маніпуляцій, включає в себе антисоціалістичні й антикапіталістичні, антимодерністські і специфічно нові, вкрай націоналістичні та тенденційно транснаціональні моменти. Однак, таке амбівалентне

співвідношення зустрічається в однаковій формі не у всіх різновидах фашизму. Існують кількісні, але не якісні відмінності як між окремими формами фашизму в цілому, так і у внутрішній генезі окремо взятої фашистської партії.

У процесі розвитку італійської PNF та німецької NSDAP антикапіталістичні пункти їхніх партійних програм, сформульовані здебільшого навмисне розмито, витіснялися на периферію. Більш-менш чітко вони були окреслені у програмах угорських "Схрещених стріл" ("Pfeilkreuzler"), румунської "Залізної гвардії", певних частин фаланги, французької PPF Доріо та австрійських націонал-соціалістів до моменту "аншлюсу" (насильницького приєднання). Порівняно слабко вони виражені у програмних документах австрійських "геймверів" (Союзів оборони Вітчизни), норвезької "Національної єдності", бельгійських рексистів, частково решти французьких фашистських партій та голландської NSB.

Приблизно таке саме співвідношення склалося і між антимодерністськими і специфічними новими елементами у фашистській ідеології. Вкрай антимодерністську позицію посідала NSDAP, "Залізна гвардія" та "Усташі". Але й ці рухи в жодному разі не відмовлялися від застосування специфічних сучасних інструментів та методів у політиці, пропаганді, військовій сфері чи економіці. Тому фашизм у цілому не можна назвати ані суто "антимодерністським" рухом, ані "проривом у новий час", і вже аж ніяк не "соціальною революцією".

Зрештою, всі фашистські партії сповідували радикальні націоналістичні погляди і орієнтувалися на певні "славетні" періоди своєї національної історії. Втім, саме дрібніші фашистські рухи, незалежно від свого бажання, змушені були до певної міри рахуватися з національними інтересами інших фашистських рухів, і передовсім – фашистських режимів. Саме через свою орієнтацію на зарубіжні, здебільшого фашистські зразки, проти цих партій вели боротьбу не лише ліві, а й

праві радикально-національні партії. Тим самим значно ускладнювався їхній підйом на поверхню політичного життя. Це стосується насамперед дрібних фашистських партій, що виникли в момент консолідації фашистських режимів в Італії та Німеччині, і пріоритетом у діяльності яких були національні інтереси, що сильно потерпали через солідарність з фашистськими "братськими" партіями. Загалом можна сказати, що фашистським партіям так і не вдалося збалансувати напругу між національною складовою і тенденційно транснаціональною (фашистською) орієнтацією та солідарністю. Тому аж ніяк не випадковими були майже цілковито марні намагання створити щось на кшталт "фашистського Інтернаціоналу", як це вдалося зробити у міжнародному комуністичному русі. З іншого боку, саме Третій Рейх зумів подати свою боротьбу проти більшовизму як наднаціональну місію. Багато фашистів з усієї Європи брали участь у лавах СС у війні на знищення проти Радянського Союзу. Відчутним був також і наднаціональний характер расистського компоненту у фашистській ідеології, якому в ній надавалось неабияке значення. Це підштовхнуло деяких фашистів у Франції, Бельгії, Голландії та скандинавських країнах до підтримки цільових установок Третього Рейху з метою створення нового порядку в Європі, побудованого на расистських критеріях. Постійне роздмухування у фашистській пропаганді "європейської місії" Третього Рейху не змогло приховати того факту, що боротьба, яка велася під знаком антикомунізму і наднаціонального расизму, по суті, слугувала цілям німецького імперіалізму.

Усі фашистські партії демонструють рішучу і безкомпромісну волю до винищення своїх політичних опонентів, а також – часто свавільно відібраних – меншин. Велася нещадна боротьба проти супротивників у комуністичних, соціал-демократичних, ліберальних і консервативних партіях, але водночас – і в цьому полягає ще одна ознака амбівалентності фашизму –

агітація з метою залучення їх на свій бік. Майже всі фашистські партії особливо активно виступали проти єврейських меншин. Цей антисемітизм обґрунтовувався релігійними, соціальними і передовсім расистськими моментами.

Італійська PNF, іспанська Фаланга, фінський "Рух Лапуа", норвезька "Національна єдність" та голландська NSB є в цьому плані винятками з правила, оскільки вони або зовсім не ставили перед собою цілей антисемітського характеру, або ж робили це у доволі поміркованій формі. Це було зумовлено багатьма причинами. Деякі фашистські партії, зокрема голландська NSB, уникали прямої антисемітської риторики, найпевніше, з тактичних міркувань, оскільки вона б могла наразитися на критику з боку великої частини населення. В інших країнах антисемітизм натомість не був вагомим чинником, бо в них, як наприклад, у Норвегії, майже не було євреїв, або ж тому, що малочисельні євреї вважалися менш небезпечною національною меншиною, ніж інші, як це було в Іспанії. Це стосується й Італії, яка порівняно пізно ухвалила антисемітські закони, але ще до цього піддала переслідуванням членів інших національних меншин – словенців, хорватів та південних тірольців (обставина, що часто залишається поза увагою в наш час).

Так само непоміченим залишається і той факт, що націонал-соціалісти безжально переслідували не лише євреїв, а й інші національні меншини (особливо циганів і поляків). Слід зауважити, що націонал-соціалісти, може, й не мали принципових відмінностей з точки зору інтенсивності і брутальності, з якою проявлялася їхня воля до знищення (тут досить згадати лише терористичні акції хорватської організації "усташів" і румунської "Залізної гвардії" проти євреїв та інших меншин), але бюрократична досконалість і педантичність у втіленні ідеологічних цілей в практику поставленого на промисловий конвейєр масового винищення євреїв стала унікальною "фірмовою ознакою" саме німецького

“радикал-фашизму”. Те, що націонал-соціалізм так безкомпромісно і наполегливо втілював свою утопічну і реакційну мету расової селекції і расово вмотивованого винищення – незалежно від економічних, воєнних або політичних міркувань – пояснюється також відмінністю націонал-соціалізму від італійського фашизму з точки зору розвитку і структури.

У 1922 році під час свого входження в уряд PNF мала лише 35 мандатів із загалом 535 депутатських місць в італійському парламенті. Своєю силою і впливом ця партія завдячувала безпрецедентній кампанії терору, коли спочатку від села до села, потім від міста до міста, і зрештою, від провінції до провінції її члени систематично залякували, били, катували і нищили своїх політичних опонентів та руйнували осередки ворожих їм партій. Натомість NSDAP у 1923 році після свого невдалого “маршу на Берлін” теж здійснила окремі терористичні акції, але, в принципі, основна її мета полягала в тому, щоб стати найсильнішою партією в парламенті і завдяки цьому прийти до влади, щоб зруйнувати парламентську систему зсередини. На липневих виборах 1932 року вона здобула 37,2% голосів і 230 із 608 мандатів у Рейхстазі. Попри втрати, яких вона зазнала на виборах у листопаді 1932 року, NSDAP ще й станом на 30 січня 1933 року залишалася найсильнішою політичною партією країни. Тому їй упродовж менш ніж чотирьох місяців удалося усунути з політичного життя політичних супротивників і в цілому нейтралізувати консервативних союзників по блоку. Муссоліні для цього знадобилося майже шість років, але й після цього він усе ще потребував підтримки союзників – бюрократії, військових, промисловості та церкви. Хоча і в Третьому Рейху неможливо не бачити полікратичних рис, усе ж націонал-соціалістська Німеччина була набагато більш тоталітарною, ніж італійська “stato totalitario”.

З-поміж інших фашистських рухів лише австрійському геймверу (“Союзові захисту Вітчизни”), румунсь-

кій "Залізній гвардії" і дуже слабкій іспанській Фаланзі вдалося потрапити до складу уряду без допомоги з-за кордону. Проте, на відміну від Німеччини або Італії, тут вдалося реалізувати концепцію залучення до сфери свого впливу консервативних партнерів-союзників. Іспанська Фаланга, яка в 1936 році налічувала лише 35 тисяч 600 членів, стала лише частиною заснованої у 1937 році франкістської партії єдності, яка від самого початку була під контролем Франко, але якій навіть згодом так і не вдалося усунути домінуючий вплив у ній військових, промисловців і церкви. "Союзи захисту Вітчизни" в Австрії, до яких в 1930 році належали загалом 150 тисяч членів, але які мали підтримку лише 6% виборців, під тиском авторитарних урядів Дольфуса і фон Шушніґа крок за кроком позбавлялися впливу, аж до повної втрати самостійності. Румунська "Залізна гвардія", що здобула на виборах 1937 року 16% голосів і 66 із загалом 390 місць у парламенті, хоча й була включена Антонеску до уряду, однак згодом знищена в процесі кривавої терористичної кампанії.

Угорські "Схрещені стріли", які на виборах 1935 року отримали 25% голосів, як і хорватська організація "усташів" та малочисельна і невпливова "Національна єдність" у Норвегії (тільки 2,8% голосів на парламентських виборах 1933 року), увійшли до уряду тільки завдяки підтримці фашистських сил із-за кордону, насамперед Третього Рейху, і більшою чи меншою мірою залежали від німецької окупаційної або військової влади.

Якщо говорити про решту різновидів фашизму, то лише у Франції фашистським рухам вдалося здобути масову підтримку. Заслуговують на згадку також фашистські партії в Англії, Фінляндії, Бельгії та Голландії, яким вдалося досягнути певного, хоча й тимчасового політичного впливу, тоді як фашистські партії в Данії та Швеції так і залишилися замкненими сектами без будь-якого значення з кількома тисячами членів. Натомість режими у Словаччині, Польщі,

прибалтійських країнах, Болгарії та Португалії слід зарахувати радше до групи авторитарних, аніж фашистських диктатур.

Спроби класифікації окремих різновидів фашизму за географічними ознаками не засвідчують існування тут чітких кореляцій. У Північній і Західній Європі поруч із відносно сильними фашистськими рухами у Франції та дещо слабшими в Англії, Бельгії та Фінляндії існували і вкрай слабкі – у Швеції, Данії та Голландії. Приблизно таку ж картину маємо і в Центральній та Південній Європі. На відміну від Німеччини, Італії та Австрії, у Швейцарії, та й у Чехословаччині існували дуже слабкі фашистські партії. У Східній та Південно-Східній Європі міцні фашистські партії було створено у Хорватії, Угорщині та Румунії, тоді як у Польщі, прибалтійських країнах, Болгарії та Греції вони були або надзвичайно малочисельними, або їх не існувало взагалі. В Іспанії та особливо в Португалії існуючі – порівняно слабкі – фашистські партії були поглинуті відповідними правлячими державними партіями і позбавлені впливу.

При зверненні до соціально-економічного параметру класифікації доводиться мати справу зі ще більшими, схоже, нерозв'язними проблемами. І у високорозвинених промислових країнах, і в аграрних державах існували як слабкі, так і сильні фашистські рухи. Теорії, які в цілому певним чином пов'язують фашизм із якоюсь стадією розвитку капіталізму чи процесу модернізації, не витримують критики.

Оскільки фашистські партії міжвоєнного періоду виникли в країнах з доволі сильними соціально-економічними відмінностями, окремі фашистські партії досить чітко відрізняються між собою і з точки зору своєї соціальної бази. Проте необхідно зазначити, що порівняльні дослідження в цьому питанні просунулися недалеко. Часто бракує достовірних відомостей про соціальне походження вождів, активістів, членів та виборців окремих фашистських партій, які могли б стати

надійною основою для порівняння. До цього ж слід додати, що соціальний склад фашистських партій зазнавав змін залежно від регіону і часу. Для прикладу тут можна навести NSDAP, яка спочатку складалася майже цілковито із представників старого середнього класу, але згодом у деяких регіонах залучила на свій бік новий середній прошарок та робітників. За винятком фашистських сект, котрі – як і фашистські партії на початковій стадії свого розвитку – взагалі переважно поповнювалися студентами, офіцерами, службовцями та окремими робітниками і селянами, і конкретну соціальну специфіку яких з'ясувати неможливо з огляду на їхню малочисельність, прикметною рисою решти фашистських рухів, зокрема австрійських геймверів ("Союзів захисту Вітчизни"), деяких французьких угруповань, бельгійських рексистів та фінського "Руху Лапуа", як і невеликого голландського руху NSB, є домінування в них представників середнього прошарку. Але й тут співвідношення між старим (робітники, ремісники, невеликі промисловці) та новим (службовці та чиновники) середнім класом виглядає зовсім по-різному. Окрім "Руху Лапуа", яскраво виражений аграрний характер був притаманний австрійським геймверам ("Союзам захисту Вітчизни"), тоді як оплотом голландського NSB були міста. Натомість відносно високий відсоток робітників є характерною ознакою угорського руху "Схрещені стріли" (орієнтовно частка робітників серед членів цього руху складала близько 41%), французької PPF і – дещо менше – "Британського союзу фашистів", австрійських націонал-соціалістів і Фаланги (на початковому етапі). Угорських членів руху "Схрещені стріли" (Pfeilkreuzler), румунську "Залізну гвардію" та хорватських "усташів" цілком можна вважати партіями нижчих суспільних прошарків. Однак нинішній стан порівняльних досліджень різновидів фашизму не дає можливості зробити загальний висновок про фашизм як партію середніх верств чи народну партію.

Хоч наскільки важливим було би подальше вивчення соціальної бази фашизму, не слід забувати, що постановка питання про соціальну функцію фашизму не лише доповнює, а й частково нівелює цю проблему. Зрештою, підйом фашизму відбувся аж ніяк не завдяки лише власним зусиллям, а й спирався на підтримку з боку промисловості, сільського господарства і буржуазних партій. Однак постановка питання cui bono (лат.: "кому це вигідно") в дусі вульгарного марксизму не є надто продуктивною. Лише "Французька солідарність" (Solidarité Française), заснована французьким парфюмерним фабрикантом Коті, відповідала тій узагальненій картині, яку створили комуністичні теоретики фашизму. Твердження, які вони щоразу піднімають на щит, ніби фашистські партії з самого початку фінансувалися і скеровувалися впливовими промисловими колами, радше спростовуються, аніж підтверджуються сучасними дослідженнями. Втім, прогалини у дослідженні саме цієї проблеми все ще залишаються особливо значними. Окрім PNF, яка на початковій стадії отримувала значну фінансову і політичну підтримку аграрного сектору, існують докази асигнування діяльності австрійських геймверів, фінського "Руху Лапуа" і бельгійського руху Rex. NSDAP також отримувала матеріальні дотації, що надходили з промисловості і сільського господарства. Однак великі суми попливли до каси лише після перетворення її на масову партію. Важливішою від фінансової була політична підтримка, яку отримала PNF і NSDAP з боку промислових та аграрних еліт, а також консервативних політичних сил. Однак, якщо у Німеччині та Італії справа дійшла до "союзу" між фашистськими партіями та впливовими колами у промисловості і аграрному секторі, а також консервативними політичними силами, то в усіх інших країнах, де існували фашистські партії, що спиралися на масову підтримку, цього не сталося.

Тоді як дослідження попереднього періоду зосереджувалися насамперед на проблемі соціальних і економічних

чинників, що лежали в основі підйому фашизму, той факт, що майже всі фашистські партії неабияк приваблювали порівняно молодих чоловіків, лише констатується, але й досі немає достатніх його пояснень. Порівняльні соціально-психологічні дослідження фашизму перебувають на початковій стадії свого розвитку. Ми й досі не знаємо, чи правильним і наскільки правильним можна вважати припущення про те, що молодим людям і майже винятково представникам чоловічої статі, які переважно були прихильниками фашизму в Європі, притаманні такі психологічні ознаки як страх, агресія чи інші авторитарні риси характеру.

Натомість удалося отримати підтвердження тези, якої дотримуються майже всі дослідники фашизму і згідно з якою фашистські партії виникали і піднімалися на поверхню політичного життя в кризових ситуаціях. Однак і тут справа не у масштабах економічної кризи, а в тому, чи не супроводжувалася вона ще й кризою у соціальній і політичній сфері. Тут є різні стримувальні і сприятливі чинники. Однак за нинішнього стану досліджень неможливо встановити тверду кореляцію між масштабом і глибиною кризи та іншими політичними і соціальними чинниками.

Для збереження демократії і відсічі фашизму особливо важливою виявилася насамперед готовність до компромісу між буржуазними, аграрними і соціал-демократичними партіями. Саме у Норвегії та Швеції союз між соціал-демократами та відповідними селянськими партіями, до якого толерантно поставилися консерватори та ліберали, значною мірою спричинився до того, що шведські і норвезькі фашистські партії так і залишилися сектами, позбавленими будь-якого впливу. Приклад Голландії засвідчує, що наявність згуртованого католицького, соціал-демократичного і протестантського оточення чи “табору” теж стало на заваді до підйому фашизму. Таким же стійким до фашистських впливів виявився і католицький, а меншою мірою і соціал-

демократичний електорат Веймарської республіки. Натомість наявність національних та релігійних меншин призводила здебільшого до поляризації демократичної системи, а тим самим і до підйому фашизму. Швейцарія є на цьому тлі винятком, оскільки тут питання, пов'язане з мовами і меншинами, було розв'язане зразковим чином, і тим самим не існувало можливості використання його у фашистській агітації. В деяких країнах (Данія, Швеція, Норвегія) зрештою все ж пощастило швидко подолати безробіття і позбавити фашистську агітацію можливості використання економічної ситуації як вагомого пропагандистського аргумента, завдяки державному втручанню і економічній політиці, орієнтованій на скорочення видатків. Загалом, однак, слід іще раз зазначити, що нині поки що неможливо із впевненістю сказати, які саме форми економічної кризи, що дошкуляла майже всім країнам Європи, сприяли підйому фашизму.

Позитивним чинником для виникнення і підйому фашистських партій у деяких країнах виявилося існування антипарламентських масових рухів, які ще у 19-у сторіччі обстоювали націоналістичні, антисоціалістичні, антикапіталістичні та антисемітські цільові установки. Це стосується як пангерманців в Австрії чи Німеччині, так і італійського руху "Націоналістична асоціація" ("Associazione Nazionalista"), а передовсім – "Аксьйон Франсез" ("Action Française"). Але питання про те, чи можна вважати ці рухи "ранньофашистськими", залишається дискусійним. Це поняття, як і термін "філо-фашизм" є лише допоміжним конструктом. Натомість проблематичним, мабуть, навіть недоцільним, слід вважати застосування вислову "неофашизм", бо фашистські партії, що виникли після 1945 року, ані в ідеологічному, ані в організаційному сенсі не мали чітко виражених рис "класичного" фашизму. Якщо з їхньою появою і справді пов'язані якісь нові елементи, то потрібно знайти для них інше, нове позначення.

Загалом європейські фашистські рухи позначені певною строкатістю, причому передовсім необхідно відрізняти німецький "радикал-фашизм" від "поміркованого фашизму" Італії та решти фашистських рухів. Утім, принаймні з евристичних міркувань, усе ж можна дотримуватися загального, проте диференційованого зсередини поняття фашизму. Й досі не втратила своєї засадничої слушності думка Анжело Таска: "Дати дефініцію фашизму означає передовсім написати історію фашизму". Як доводить чудова робота цього автора про італійський фашизм, це, втім, не означає, що у порівняльному вивченні фашистських рухів слід відмовитися від теоретичних підходів, тез і навіть гіпотез, озвучених у процесі майже 60-річної міжнародної дискусії про феномен фашизму. Їх слід звести воєдино як "теорії середнього радіусу дії", адже каузальні пояснення і глобальні теорії не в змозі ані охопити фашизм у всьому розмаїтті його проявів, ані пояснити факт змін окремих фашистських рухів у процесі свого розвитку. Пошуки глобальної і вичерпної теорії, здатної пояснити буквально все, наразі виглядають малопродуктивними і призводять лише до малоплідних та незадовільних суперечок навколо визначення понять. Важливішим і кориснішим завданням є просування емпіричних порівняльних досліджень фашизму на засадах методичного плюралізму.

Примітки

Вступ

1 Protokoll des IV. Kongresses der Kommunistischen Internationale Hamburg 1922, 310.
2 Ebd.,57.
3 E. Nolte, Der Faschismus in seiner Epoche. Die Action française. Der italienische Faschismus. Der Nationalsozialismus, München 1963 u. ö.

Глава 1

1 F. Schotthöfer, Il Fascio. Sinn u. Wirklichkeit des italienischen Faschismus, Frankfurt 1914, 64.
2 Protokoll des Vierten Kongresses der Kommunistischen Internationale. Petrograd/Moskau 5. Nov. bis 5. Dez. 1922, Hamburg 1923, 231.
3 J. Braunthal, Der Putsch der Faschisten, in: Der Kampf 15. 1922, 320-23; A. Jacobsen, Der Faschismus, in: Die Internationale 5. 1922, 301-04.
4 Vgl. dazu und zum folgenden: W. Wippermann, Zur Analyse des Faschismus. Die sozialistischen u. kommunistischen Faschismustheorien 1921-1945, Frankfurt 1981, 59 ff.
5 Thesen u. Resolutionen des V. Weltkongresses der Kommunistischen Internationale, Hamburg 1924. 121.
6 J. W. Stalin, Zur internationalen Lage, in: ders., Werke, Bd. 6, Berlin 1952, 252 f.; Protokoll des V. Kongresses der Kommunistischen Internationale, Hamburg 1924, 65 u. 67.
7 Protokoll des VII. Weltkongresses der Kommunistischen Internationale (ungekürzte Ausgabe), I, Erlangen 1974, 724 f.

8 Vgl. W. Wippermann, Faschismustheorien. Zum Stand der gegenwärtigen Diskussion, Darmstadt 1980[4], 19 ff.; ders., The Posl-War German Left and Fascism, in: JCH 11. 1976, 185-220.

9 D. Eichholti u. K. Goßweiler Hg., Faschismusforschung. Positionen, Probleme, Polemik, Berlin 1980, 15.

10 Fascism and Europe. An International Symposium. Prag 18.-29. August 1969, 2 Bde. Prag 1970; M. Lackó, Ostmitteleuropäischer Faschismus. Ein Beitrag zur allgemeinen Faschismus-Definition, in: VfZ 21. 1973, 39-51; M. Ormos u. M. Incze, Európai fasizmusok 1919-1939 (= Faschistische Regime in Europa), Budapest 1976. Dazu die ausführliche Besprechung von A. Tinschmidt, Faschistische Regime in Europa 1919-1939. Eine ungarische Veröffentlichung zur Faschismus-Problematik, in; Bulletin des Arbeitskreises "Zweiter Weltkrieg", Nr. 1-2, 1978, 77-99; F. Ryszka, Państwo stanu wyjatkowego (= Das System des Ausnahmestaates), Wrocław 1964; Diktatury w Europie środkowo-wschodniej 1918-1939 (= Diktaturen in Ostmiltteleuropa), Breslau 1974.

11 C. Landauer u. H. Honegger Hg., Internationaler Faschismus. Beiträge über Wesen u. Stand der fischistischen Bewegung und über den Ursprung ihrer leitenden Ideen u. Triebkräfte, Karlsruhe 1928.

12 G. Decker, Der erste Schritt, in: Die Gesellschaft 7/I. 1930, 97-103, 98.

13 A. Schifrin, Gegenrevolution in Europa, in: Die Gesellschaft 8/1. 1931, 1-21.

14 A. Gurland, Das Heute der proletarischen Aktion. Hemmnisse u. Wandlungen im Klassenkampf, Berlin 1931.

15 Vgl. ebd., 111 u. 112.

16 F. Borkenau, Zur Soziologie des Faschismus, in: E. Nolte Hg., Theorien über den Faschismus, Köln 1967 u.ö., 156-81.

17 Gurland, 114 ff.

18 Vgl. dazu W. Wippermann, Die Bonapartismustheorie von Marx u. Engels, Stuttgart 1983, 201 ff.

19 Vgl. dazu K.-P. Hoepke, Die deutsche Rechte u. der italienische Faschismus. Ein Beitrag zum Selbstverständnis u. zur Politik von Gruppen u. Verbänden der deutschen

Rechten, Düsseldorf 1969; M. Michaelis, I rapporti tra fascismo e nazismo prima dell'avento die Hitler al potere (1922-1933), in: Rivista Storica Italiana 85. 1973, 544-600.

20 Nolte, Faschismus; ders.. Die faschistischen Bewegungen. Die Krise des liberalen Systems u. die Entwicklung der Faschismen, München. 1966.

21 Vgl. dazu Wippermann, Faschismustheorien, 77 ff.

22 Nolte, Faschismus, 515 ff.

23 Nolte, Krise, 234.

24 W. Schieder Hg., Faschismus als soziale Bewegung. Deutschland u. Italien im Vergleich, Hamburg 1976.

25 H. Rogger u. E. Weber Hg., The European Right. A Hisiorical Profile, Stanford 1965; W. Laqueur u. G.L. Mosse Hg., Internationaler Faschismus, München 1966; F. L. Carsten, Der Aufstieg des Faschismus in Europa, Frankfurt 1968; St. J. Woolf Hg., European Fascism. London 1968; Ch. F. Delzell Hg., Mediterranean Fascism 1919-1945, New York 1970; P. Sugar Hg., Native Fascism in the Successor States, 1919-1945, Santa Barbara 1971; H. Lubasz Hg., Fascism: Three Major Regimes, New York 1973; W. Laqueur Hg., Fascism: A Reader's Guide, London 1976; St. U. Larsen u. a. Hg., Who were the Fascists? Social Roots of European Fascism, Bergen 1980.

26 H.-U. Thamer u. W. Wipperrnann, Faschistische u. neofaschistische Bewegungen. Probleme empirischer Faschismusforschung, Darmstadt 1977; St. G. Payne, Fascism. Comparison and Definition, Madison 1980.

27 K.-D. Bracher, Zeitgeschichtliche Kontroversen. Um Faschismus, Totalitarismus, Demokratie, München 1976, 13 ff.; ders., Schlüsselwörter in der Geschichte, Düsseldorf 1978, 119 ff.; ders., Die Krise Europas 1917 bis 1975, Berlin 1976, 34 ff.

28 R. De Felice, Der Faschismus. Ein Interview von M. A. Ledeen. Mit einem Nachwort von J. Petersen, Stuttgart 1977.

29 A. J. Gregor, The Fascist Persuasion in Radical Politics, Princeton 1974.

30 H. A. Turner, Faschismus u. Kapitalismus in Deutschland, Göttingen 1972, 157 ff.

31 G. Allardyce, Whit Fascism is Nol: Thoughts on the Deflation of a Concept, in: AHR 84. 1979, 367-88.
32 K. Hildebrand, Das Dritte Reich, München 1979, 123 ff.
33 B. Martin, Zur Tauglichkeit eines übergreifenden Faschismus-Begriffes. Ein Vergleich zwischen Japan, Italien u. Deutschland, in: VfZ 29. 1981, 48-73.
34 Zur Kritik dieser Auffassungen: Thamer u. Wippermann, 1 ff.
35 Turner, 7.
36 Bester Überblick: W. Schlangen, Die Totalitarismustheorie. Entwicklung u. Probleme, Stuttgart 1976.
37 Bracher, Schlüsselwörter.
38 R. Koselleck, Einleitung, in: O. Brunner u. a. Hg., Geschichtliche Grundbegriff. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland, Bd. 1, Stuttgart 1972, XIV-XX.
39 Vgl. Wippermann, Analyse des Faschismus.
40 Vgl. Wippermann, Faschismustheorien 11 ff.; ders., Post-War German Left.
41 Der bekannteste Vertreter dieser These ist: S. M. Lipset, Der "Faschismus", die Linke, die Rechte u. die Mitte, in: Nolte Hg., Theorien, 449 ff.
42 Beispiele für die singularisierende Deutung des italienischen Faschismus: A. Labriola, Polemica antifascista, Neapel 925; H. Heller, Europa u. der Faschismus, Berlin 1931. Beispiele für die singularisierende Deutung des Nationalsozialismus: W. M. MeGovern, From Luther to Hitler. The History of Fascist-Nazi Philosophy, London 1946; R. D. O. Butler, The Roots of National Socialism 1783-1933, London 1942; M. Friedberg, Kultura polska a niemiecka. Elemety rodzime a wpływy niemieckie w ustroju i kulturze Polski (= Polnische u. deutsche Kultur. Bodenständige Elemente und deutsche Einflüsse in Verfassung und Kultur des mittelalterlichen Polens), Posen 1946; J. Feldman, Problem polsko-niemiecki w dziejach (= Das polnisch-deutsche Problem in der Geschichte), Kattowitz 1946; F. Harzendorf, So kam es. Der deutsche Irrweg von Bismarck bis Hitler, Konstanz 1946[2]; A. Abusch, Der Irrweg einer Nation, Ein Beitrag zum Verständnis deutscher Geschichte, Berlin 1946. Zu dieser Interpretationsrichtung:

W. Wippermann, "Deutsche Katastrophe", oder "Diktatur des Finanzkapitals"? Zur Interpetationsgeschichte des Dritten Reiches, in: H. Denkler u. K. Prümm Hg., Die deutsche Literatur im Dritten Reich, Stuttgart 1976, 9-43.

43 D. E. Apter, The Politics of Modernization, Chicago 1963; C. A. Black, The Dynamics of Modernization, New York 1966; A. F. K. Organski, The Stages of Political Development, New York 1965.

44 Dazu vor allem die "klassischen" Studien von: E. Fromm, Furcht vor der Freiheit, Zürich 1945; W. Reich, Massenpsychologie des Faschismus, Kopenhagen 1933. In vieler Hinsicht anregend: K. Theweleit, Männerphantasien, 2 Bde, Frankfurt 1977/78.

45 Der bekannteste Vertreter dieser These ist: F. Meinecke, Die deutsche Katastrophe. Betrachtungen u. Erinnerungen, Wiesbaden 1946. Vgl, dazu: W. Wippermann, F. Meineckes "Die deutsche Katastrophe" – Ein Versuch zur deutschen Vergangenheitsbewältigung, in: M. Erbe Hg., F. Meinecke heute, Berlin 1981, 101-21.

46 Dazu: Hildebrand, 126 u. 132 ff.

47 H.-U. Wehler, Geschichte als historische Sozialwissenschaft, Frankfurt 1973 u. ö., 31.

48 M. Horkheimer, Die Juden u. Europa, in: Zeitschrift für Sozialforschung 8, 1939/40, 115.

49 E. Bloch, Der Faschismus als Erscheinungsform der Ungleichzeitigkeit, in: Nolte Hg, Theorien, 182-204.

50 A. Tasca, Glauben, Gehorchen, Kämplen. Der Aufstieg des Faschismus, Wien 1969, 374: "Faschismus definieren, heißt zuallererst die Geschichte des Faschismus schreiben".

Глава 2

1 Neben den "klassischen" Studien von Tasca, Glauben; E. v. Beckerath, Wesen u. Werden des faschistischen Staates, Berlin 1927; H. Heller, Europa u. der Faschismus, Berlin 1929; P, Nenni, Six ans de guerre civile, Paris 1938; G. Salvemini, Scritti sul fascismo, 2 Bde, Mailand I963[3], sind als Gesamtdarstellungen folgende Arbeiten zu erwähnen: L. Salvatorelli u. G. Mira, Storia d'Italia nel

periodo fascista, Turin 1964[5]; D. L. Germino, The Italian Fascist Party in Power, A Study in Totalitarian Rule, Minneapolis 1959; G. Carocci, Storia del fascismo, Mailand 1963[3]; F. Catalano, L'Italie dalla dittura alla democrazia 1919-1948, Mailand 1962; Nolte, Faschismus; E. Santarelli, Storia del movimento de del regime fascista, 2 Bde, Rom 1967; A. Cassels, Fascist Italy, London 1969; G. Quazza Hg., Fascismo e società italiana, Turin 1973; A. Aquarone u. M. Vernassa Hg., Il regime fascista, Mailand 1974; R. De Felice, Mussolini, Bde 1-3, Turin 1965-1974; Thamer u. Wippermann, Bewegungen, 156 ff.; E. Tannenbaum, The Fascist Experience. Italian Society and Culture 1922-1945, New York 1972; R. Sarti Hg., The Ax within. Italian Fascism in Action, New York 1974; E. Nolte, Italien vomEnde des I. Weltkrieges bis zum ersten Jahrzehnt der Republik 1918-1960, in: Th. Schieder Hg., Handbuch der europäisehen Geschichte, Bd. 7, Stuttgart 1979, 619-50; Schieder Hg., Faschismus.

2 Zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Italiens vordem Faschismus: S. B. Clough, The Economic History of Modern Italy, New York 1964; R. Rome, Breve storia della grande industria in Italia, Rocca San Casciano 1963[2]; F. Caracciola Hg., L. formazione dell'Italia industriale, Bari 1963; K. Priester, Der italienische Faschismus, Ökonomische u. ideologische Grundlagen, Köln 1972.

3 Zur politischen Geschichte Italiens bis zum Aufstieg des Faschismus: Ch. Seton-Watson, Italy from Liberalism to Fascism 1870-1925, London 1967; E. Nolte, Italien von der Begründung des Nationalstaates bis zum Ende des Ersten Weltkrieges (1870-1918), in: Th. Schieder Hg., Handbuch der europäischen Geschichte, Bd. 6, Stuttgart 1968, 401-32.

4 Zum italienischen Nationalismus und Imperialismus: F. Gaeta, Nazionalismo italiano, Neapel 1965; W. Alff, Die Associazione Nazionalista Italiana von I910, in: ders., Der Begriff des Faschismus u. andere Aufsätze zur Zeitgeschichte, Frankfurt 1971; W. Schieder, Aspekte des italienischen Imperialismus vor 1914, in: W. H. Mommsen Hg., Der moderne Imperialismus, Stuttgart 1971, 140-71; Priester, Der italienische Faschismus, 55 ff.

5 Zur Biographie Mussolinis: De Felice, Mussolini, I, Mussolini il fascista; Nolte, Faschismus, 200 ff.
6 E. R. Rosen, Italiens Kriegseintritt im Jahre 1915 als innenpolitisches Problem der Giolitti-Ära, in: HZ 187. 1959, 289 ff.
7 Zum folgenden besonders: R. Vivarelli, Il Dopoguerra in Italia e l'avvento del fascismo (1918-1922), Neapel , 1967.
8 Romeo, Breve Storia, 124 ff.; Clough, Economic history, 197 f.; Priester, Der italienische Faschismus, 133 ff.
9 P. Spriano, L'occupazione delle fabriche settembre 1920, Turin 1964; M. Abrate, La lotta sindicale nella industrializzazione in Italie 1906-1926, Turin 1967; Vivarelli, Dopoguerra, 71 ff.; Nolte, Faschismus, 249 ff.
10 Vivarelli, Dopoguerra, 242 ff.; Ch. Maier, Recasting Bourgeois Europe. Stabilisation in France, Germany and Italy in the Decade after World War I, Princeton 1975, 310-13. Anschauliche Schilderung im regionalen Bereich; P. Corner, Fascism in Ferrara 1915-1925, Oxford 1975.
11 Zur Aktion D'Annunzios und seine Bedeutung für den Faschismus: Vivarelli, Dopoguerra, 500-530; Nolte, Faschismus, 240-243.
12 Dazu und zum folgenden: Tasca, Glauberr, 117 ff.; Nolte, Faschismus, 253 ff.; A. Lyttelton, The Seizure of Power. Fascism in Italy 1919-1929, New York 1973.
13 Dazu zusammenfassed: W. Schieder, Der Strukturwandel der faschistischen Partei Italiens in der Phase der Herrschaftsstabilisierung, in: ders. Hg., Faschismus, 69-98; J. Petersen, Wählerverhalten u. soziale Basis des E'aschismus in Italien zwischen 1919 u. 1928, in: ebd., 119-56.
14 A. Repaci, La marcia su Roma, Mailand 1972; De Felice, Mussolini. Il, 282 ff.
15 Dazu besonders Lyttelton, Seizure, 121-35.
16 Dazu und zum Verhältnis von Industrie und Faschismus überhaupt: E. Rossi, Il padroni del vapore, Bari 1955, erw. Ausgabe: Padroni del vapore e fascismo, Bari 1966; P. Melograni, Gli industriali e Mussolini, Rapponi tra Confindustria e fascismo dal 1919 al 1929, Mailand 1972; R. Guarnieri, Battaglie economiche tra le due grandi guerre, 2 Bde., Mailand

1953; R. Sarti, Fascism and Industrial Leadership in Italy 1919-1940. A Study in the Expansion of Private Power under Fascism, Berkeley 1971; J. Petersen, Faschismus u. Industrie in Italien 1919-1929, in: Gesellschaft. Beiträge zur Marxschen Theorie 7, Frankfurt 1976, 133-89; E. Nolte, Die "herrschenden Klassen" u. der Faschismus in Italien, in: W. Schieder Hg., Faschismus, 183-204.

17 Dazu und zum folgenden besonders: De Felice, Mussolini, Bd. 2; Lyuelton, Seiiure, 176 ff.; A. Aquarone, L'organizzazione dello stato totalitario, Turin 1965, 15 ff.

18 G. Rocht, L'escercito e it fascismo, in: Quazza Hg., Fascismo, 89-124; G. Miccoli, La Chiesa e il Fascismo, in: ebd., 182-208; A. Lindt, Das Zeitalter des Totalitarismus. Politische Hcilslehren u. ökumenischer Aufbruch, Stuttgart 1981, 50-78.

19 P. C. Mayer-Tasch, Korporativismus u. Autontarismus. Eine Studie zu Theorie u. Praxis der berufsständischen Rechts- u. Staatsidee, Frankfurt 1971; Aquarone, Organizzazione, 82-87; Sarti, Fascism, 75 ff.

20 Vgl. dazu die in Anm. 16 zit. Lit., bes. Sarti, Fascism, 100 ff.; De Felice, Mussolini, II, 222 ff. und Bd. 3, 56 ff.; Romeo, Breve Storia, 157 ff.; und: St. J. Woolf, Did a Fascist Economic System Exist? in: ders. Hg., The Nature of Fascism, London 1968, 119-51.

21 Allgemein zur Außenpolitik des fuschistischen Italien: R. De Felice, Bemerkungen zu Mussolinis Außenpolitik, in: Saeculum 24. 1973, 314-27; ders., Mussolini, III, 323-533; J. Petersen, Gesellschaftssystem, Ideologie u. Interesse in der Außenpolitik des faschistischen Italien, in: Quellen u. Forschungen aus italienischen Archiven u. Bibliotheken 54. 1974, 428-70; ders., Die Außenpolitik des faschistischen Italien als historiographisches Problem, in; VfZ 22. 1974, 417-57.

22 Zur integrativen Wirkung der faschistischen Sozialpolitik: De Felice, Mussolini, III, 82 ff.; Tannenbaum, Fascist Experience, 108 ff.; C. Vannutelli, The Living Standard of Italian Workers 1929-1939, in: Sarti Hg., Ax, 153 ff.

23 Zum folgenden besonders; J. Petersen, Hitler – Mussolini. Die Entstehung der Achse Berlin-Rom 1933-1936, Tübingen 1973, u. die in Anm, 21 zitierte Literatur.

24 Zur Geschichte des italienischen Antifaschismus und der Resistenza: A. Garosci, Storia dei fuorisciti, Bari 1953; P. Alatri, L' antifascismo italiano, Rom 1965; R. Battaglia, Storia della resistenza italiana, 8 settembre 1943-25 aprile 1945, Turin 1964[2] Ch. F. Delzell, Mussolini's Enemies. The Italian Antifascist Resistance, Princeton 1961; Fascismo e antifascismo. Lezioni e testimonianze, Bde 1-2, Mailand 1962.

25 Dazu: F. W. Deakin, Die brutale Freundschaft. Hitler, Mussolini u. der Untergang des italienischen Faschismus, Köln 1962.

Глава 3

1 Zum Vergleich zwischen dem italienischen Faschismus und dem Nationalsozialismus: W. Schieder, Faschismus als soziale Bewegung. Allgemein zur Geschichte der Weimarer Republik: A. Rosenberg, Geschichte der Weimarer Republik, Köln 1974[16]; E. Eyck, Geschichte der Weimarer Republik, 2 Bde, Zürich 1974[4]; K. Dederke, Reich u. Republik 1917-1933, Stuttgart 1969; W. Tormin, Die Weimarer Republik, Hannover 1975[10]; W. Ruge, Deutschland von 1917 bis 1933, Berlin (Ost) 1974[2]; H. Heiber, Die Republik von Weimar, München 1974[7]; G. Schulz, Deutschland seit dem Ersten Weltkrieg 1918-1945, Göttingen 1976; K. D. Bracher, Die Krise Europas 1917-1975, Berlin 1976.

2 Allgemein zur Geschichte der NSDAP: W. Schäfer, NSDAP. Entwicklung u. Struktur der Staatspartei des Dritten Reiches, Hannover 1956; D. Orlow, The History of the Nazi Party, 2 Bde, Pittsburgh 1969-1973; G. Schulz, Aufstieg des Nationalsozialismus. Krise u. Revolution in Deutschland, Berlin 1975; K. Pätzold u. M. Weißbecker, Geschichte der NSDAP 1920-1945, Köln 1981. Zur Frühgeschichte der NSDAP: G. Franz-Willing, Die Hitlerbewegung. Ihr Ursprung 1919-1922, Hamburg 1962; W. Maser, Die Frühgeschichte der NSDAP. Hitlers Weg bis 1924, Frankfurt 1965; A. Tyrell, Vom Trommler zum Führer. Der Wandel von Hitlers Selbswerständnis

zwischen 1919 und 1924 u. die Entwicklung der NSDAP, München 1975; U. Lohalm, Völkischer Radikalismus. Die Geschichte des Deutschvölkischen Schutz- u. Trutzbundes 1919-1923, Hamburg 1970; D. Stegmann, Zwischen Repression und Manipulation: Konservative Machteliten u. Arbeiter- u. Angestelltenbewegung 1910-1918. Ein Beitrag zur Vorgeschichte der DAP/NSDAP, in: Archiv für Sozialgeschichte 12. 1972; K. Goßweiler, Kapital, Reichswehr und NSDAP 1919-1924, Berlin 1981.

3 M. H. Kater, Zur Soziographie der frühen NSDAP, in: VfZ 19. 1971, 124-59.

4 Zur Ideologie der NSDAP: Nolte, Faschismus, 343-55 u. 398-408; J. Fess, Hitler. Eine Biographie, Berlin 1973; M. Plewnia, Auf dem Wege zu Hitler. Der "völkische" Publizist D. Eckart, Bremen 1970. Allgemein zum ideologischen Hintergrund: K. Sontheimer, Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik, München 1968; A. Mohler, Die Konservative Revolution in Deutschland 1918-1932, Darmstadt 1972[2]; J.Petzold, Konservative Theoretiker des deutschen Faschismus, Jungkonservative Ideologen in der Weimarer Republik als geistige Wegbereiter der faschistischen Diktatur, Berlin 1978.

5 H. Bennecke, Hitler u. die SA, München 1962.

6 Vgl. dazu und zum folgenden: H. H. Hofmann, Der Hitlerputsch, München 1961; E. Deuerlein, Der Hitler-Puisch, Stuttgart 1962; H. J. Gordon, Hitlerputsch 1923. Machtkampf in Bayern 1923-1924, Frankfurt 1971; Goßweiler, 419 ff.

7 G. Schildt, Die Arbeitsgemeinschaft Nord-West. Untersuchungcn zur Geschichte der NSDAP 1925/26, phil. Diss. Freiburg 1964; R. Kühnl, Die nationalsozialistische Linke 1925-1930, Meisenheim 1966; U. Wönz, Programmatik u. Führerprinzip. Das Problem des Strasser-Kreises in der NSDAP, phil. Diss. Erlangen 1966; M. H. Kele, Nazis and Workers, Chapel Hill 1972; W. Horn, Führerideologie u. Parteiorganisation in der NSDAP (1919-1933), Düsseldorf 1981[2]; P. Hüttenberger, Die Gauleiter. Studie zum Wandel des Machtgefüges in der NSDAP, Stuttgart 1969.

8 Dazu: H. Höhne, Der Orden unter dem Totenkopf. Die Geschichte der SS, Frankfurt 1969, 69 ff.

9 Kater, Zur Saziographie; ders., Sozialer Wandel in der NSDAP im Zuge der nationalsozialistischen Machtergreifung, in: W. Schieder Hg., Faschismus, 25-68; H. A. Winkler, Mittelstandsbewegung oder Volkspartei? Zur sozialen Basis der NSDAP, in: ebd., 97-118; R. Mann Hg., Die Nationalsozialisten. Analysen faschistischer Bewegungen, Stuttgart 1980; P. H. Merkl, The Nazis of the Abel Collection: Why They Joined ihe NSDAP, in: Larsen u. a. Hg., Who were the Fascists, 268-82. Vgl. dazu auch unten Anm. 12.

10 A. Faust, Der Nationalsozialistische Deutsche Studentenbund. Studenten u. Nationalsozialismus in der Weimarer Republik, Düsseldorf 1973; M. H. Kater, Studentenschaft u. Rechtsradikalismus in Deutschland 1918-1933, Hamburg 1975.

11 Dazu mit weiterführenden Literaturhinweisen: H. Mommsen u. a. Hg., Industrielles System u. politische Entwicklung in der Weimarer Republik, Düsseldorf 1974 u. ö.

12 Wegweisend für die Erforschung der sozialen Herkunft der nationalsozialistischen Wähler waren die zeitgenössischen Arbeiten von: Th. Geiger, Panik im Mittelstand, in: Die Arbeit 7. 1930, 637-53: H. Neisser, Sozialstatistische Analysen des Wahlergebnisses, in: ebd., 655-59; S. Riemer, Mittelstand u. sozialistische Politik, in: Die Arbeit 9. 1932, 265-72; C. Mierendorff, Was ist der Nationalsozialismus? Zur Topographie des Faschismus in Deutschland, in; Neue Blätter für den Sozialismus 2. 1931, 149-54; Th. Geiger, Die soziale Schichtung des deutschen Volkes, Stuttgart 1932; R. Heberle, From Democracy to Nazism, Baton Rouge 1945; ders., Landbevölkerung u. Nationalsozialismus, Stuttgart 1963. Zusammenfassung der neueren Forschungsergebnisse bei: D. H. Childers, The Social Bases of the National Socialist Vote, im JCH 11. 1976, 17-42; J. W. Falter, Wer verhalf der NSDAP zum Sieg? Neuere Forschungsergebnisse zum parteipolitischen u. sozialen Hintergrund der NSDAP-Wähler 1924-1933, in: Aus Politik u. Zeitgeschichte Nr. 28/29, 3-21; ders., Wähler-

bewegungen zur NSDAP 1924-1933. Methodische Probleme – empirisch abgesicherte Erkenntnisse – offene Fragen, in: O. Büsch Hg., Wählerbewegungen in der europäischen Geschichte, Berlin 1980, 159-202.

13 Außer den in Anm. 12 zitierten zeitgenössischen Arbeiten von Geiger, Neisser, Mierendorff usw. bes.: A. Schweitzer, Die Nazifizierung des Mittelstandes, Stuttgart 1970; H. A. Winkler, Mittelstand, Demokratie u. Nationalsozialismus. Die politische Entwicklung von Handwerk u. Kleinhandel in der Weimarer Republik, Köln 1972; ders., Vom Protest zur Panik: Der gewerbliche Mittelstand in der Weimarer Republik, in: Mommsen u. a. Hg., Industrielles System, 778-91; H. Grebing, Faschismus, Mittelschichten u. Arbeiterklasse, in; IWK 12. 1976,443-60; H. Speier, Die Angestellten vor dem Nationalsozialismus; Göttingen 1977.

14 Auseinandersetzung mit dieser These bei Wippermann, Faschismustheorien, 11-55 u. 138-48. Ferner: R. Saage, Faschismustheorien, München 1976; E. Hennig, Thesen zur deutschen Sozial- u. Wirtschaftsgeschichte 1933-1938, Frankfurt 1974; ders.. Bürgerliche Gesellschaft u. Faschismus in Deutschland, Frankfurt 1977; D. Stegmann, Zum Verhältnis von Großindustrie und Nationalsozialismus 1930-1933, in: Archiv für Sozialgeschichte 13. 1973, 399-482; ders., Kapitalismus u. Faschismus in Deutschland 1929-1934. Thesen u. Materialien zur Restituierung des Primats der Großindustrie zwischen Weltwirtschaftskrise u. beginnender Rüstungskonjunktur, in: Gesellschaft. Beiträge zur Marxschen Theorie 6. Frankfurt 1976,19-91; R. Neebe, Großindustrie und NSDAP 1930-1933, Göltingen 1981.

15 H. Matzerath u. H. A. Turner, Die Selbstfinanzierung der NSDAP 1930-1932, in: GG 3. 1977, 93-108.

16 Vgl. zum folgenden: Wippermann, Zur Analyse, 9 ff.

17 S. Bahne, Die KPD u. das Ende von Weimar. Das Scheitern einer Politik 1932-1935, Frankfurt 1976[2]; O. K. Flechtheim, Die KPD in der Weimarer Republik, Frankfurt 1969[2]; Th. Weingartner, Stalin und der Aufstieg Hitlers. Die Deutschlandpolitik der Sowjetunion u. der Kommunistischen Internationale 1922-1934, Berlin 1970; K.-E. Lönne,

Faschismus als Herausforderung. Die Auseinandersetzung der "Roten Fahne" u. des "Vorwärts" mit dem italienischen Faschismus I920-1933, Köln 1981.

18 R. M. Hunt, German Social Democracy 1918-1933, New Haven 1964; H. Mommsen, Die Sozialdemokratie in der Defensive: Der Immobilismus der SPD u. der Aufstieg des Nationalsozialismus, in: ders. Hg., Sozialdemokratie zwischen Klassenbewegung und Volkspartei, Frankfurt 1974, 106-133; W. Wette, Mit dem Stimmzettel gegen den Faschismus. Das Dilemma des sozialdemokratischen Antifaschismus in der Endphase der Weimarer Republik, in: W. Huber u. J. Schwerdtfeger Hg., Frieden, Gewalt, Sozialismus, Stuttgart 1976, 358-403; B. Hebel-Kunze, SPD u. Faschismus. Zur politischen u. organisatorischen Entwicklung der SPD 1932-1935, Frankfurt 1977; H. Heer, Burgfrieden oder Klassenkampf. Zur Politik der sozialdemokratischen Gewerkschaften 1930-1933, Neuwied 1973; E. Matthias, Die Sozialdemokratische Partei Deutschlands, in: ders. u. R. Morsey Hg., Das Ende der Parteien 1933, Düsseldorf 1960, 101-278; K. Rohe, Das Reichsbanner Schwarz-Rot-Gold. Ein Beitrag zur Typologie der politischen Kampfverbände in der Weimarer Republik, Düsseldorf 1966.

19 K. D. Bracher u. a., Die nationalsozialistische Machtergreifung. Studien zur Errichtung des totalitären Herrschaftssystems in Deutschland 1933/34, Köln 1962[2]. Allgemein zur Geschichte des Dritten Reiches: Nolte, Faschismus, 419 ff.; M. Broszat, Der Staat Hitlers. Grundlegung u. Entwicklung seiner inneren Verfassung, München 1975[5]; K. D. Bracher, Die deutsche Diktatur. Entstehung, Struktur, Folgen des Nationalsozialismus, Köln 1976[5]; W. Fischer u.a., Deutschland von 1933 bis 1939, Berlin 1969; W. Bleyer u. a., Deutschland von 1939 bis 1945, Berlin 1969; W. Schumann u. a., Deutschland im zweiten Weltkrieg, Bde 1-4, Berlin 1974-1981; W. Deist u. a., Das Deutsche Reich und der 2. Weltkrieg, Bd. 1, Stuttgart 1979; Hildebrand, Drittes Reich.

20 M. Messerschmidt, Die Wehrmacht im NS-Staat. Zeit der Indoktrination, Hamburg 1969; K.-J. Müller, Das Heer u.

Hiller. Armee und nationalsozialistisches Regime 1933-1940, Stuttgart 1969; J. Dülffer, Weimar, Hitler u. die Marine. Reichspolitik u. Flottenbau1920-1939, Düsseldorf 1973; R. Absolon, Die Wehrmacht im Dritten Reich, Bde 1-3, Boppard 1969-1975.

21 V. Zipfel, Kirchenkampf in Deutschland 1933-1945. Religionsverfolgung u. Selbstbehauptung der Kirchen in der nationalsozialistischen Zeit, Berlin 1965; G. Lewy, Die katholische Kirche u. das Dritte Reich, Mchen 1965; J. S. Conway, Die nationalsozialistische Kirchenpolitik 1933-1945. Ihre Ziele, Widersprüche u. Fehlschläge, München 1969; K. Scholder, Die Kirchen u. das Dritte Reich, Bd. 1, Berlin 1977.

22 Die These vom polykratischen Charakter des Dritten Reiches schon bei: E. Fraenkel, Der Doppelstaat, Frankfurt 1974 (zuerst: New York 1940); F. Neumann, Behemoth. Struktur und Praxis des Nationalsozialismus 1933-1944, Frankfurt 1977 (zuerst: New York 1942/44). Dann übernommen u. a. von: H. Mommsen, Beamtentum im Dritten Reich, Stuttgart 1967; Höhne, Der Orden; P. Diehl-Thiele, Partei u. Staat im Dritten Reich. Untersuchungen zum Verhältnis von NSDAP u. allgemeiner innerer Staatsverwaltung 1933-1945, München 1969; Broszat, Staat Hitlers; R. Bollmus, Das Amt Rosenberg u. seine Gegner, Stuttgart 1970. Zusammenfassend: P. Hüttenberger. Nationalsozialistische Polykratie, in: GG 2. 1976, 417-42. Kontroverse Diskussion dieser Frage in: G. Hirschfeld u. L. Kettenacker Hg., Der "Führerstaat": Mythos u. Realität. Studien zur Struktur u. Politik des Dritten Reiches, Stuttgart 1981.

23 Zum nationalsozialistischen Terrorsystem: Höhne, Der Orden; Zipfel, Kirchenkampf; ders., Gestapo u. Sicherheitsdienst, Berlin 1960; H. Buchheim u.a., Anatomie des SS-Staates, 2 Bde, Freiburg 1965; S. Aronson, Heydrich u. die Anfänge des SD und der Gestapo (1931-1935). Berlin 1967; J. Delarue, Geschichte der Gestapo, Düsseldorf 1964; M. Broszat Hg., Studien zur Geschichte der Konzentrationslager, Stuttgart 1970; F. Pingel, Häftlinge unter SS-Herrschaft. Widerstand, Selbst-

behauptung u. Vernichtung im Konzentrationslager, Hamburg 1978.

24 H. Schorn, Die Gesetzgebung des Nationalsozialismus als Mittel der Machtpolitik, Frankfurt 1963; G. Buchheit, Richter in roter Robe. Freisler – Präsident des Volksgerichtshofes, München 1968; W. Wagner, Der Volksgerichtshof im nitionalsozialistischen Staat, Stuttgart 1974; H. Robinson, Justiz als politische Verfolgung. Die Rechtsprechung in "Rassenschandefälle" beim Landgericht Hamburg 1936-1943, Stuttgart 1977.

25 G. Retlinger, Die Endlösung. Hitlers Versuch der Ausrottung der Juden Europas 1939-1945, Berlin 1956; W. Scheffler, Judenverfolgung im Dritten Reich 1933-1945, Berlin 1960; R. Hilberg, The Destruction of the European Jews, Chicago 1961; G. Schönberner, Der gelbe Stern. Die Judenverfolgung in Europa 1933 -1945, Hamburg 1960; Buchheim u. a. Hg., Anatomie, Bd. 2, 283-448; U. D. Adam, Judenpolitik im Dritten Reich, Düsseldorf 1972; K. Drobisch u. a., Juden unterm Hakenkreuz. Verfolgung u. Ausrottung der deutschen Juden 1933-1945. Berlin 1973; K. Pätzold, Faschismus, Rassenwahn, Judenverfolgung. Eine Studie zur politischen Strategie u. Taktik des faschistischen deutschen Imperialismus (1933-1945), Berlin I975; H. G. Adler, Der verwaltete Mensch. Studien zur Deportation der Juden aus Deutschland, Tübingen 1974.

26 H. Buchheim, Die Zigeunerdeportation vom Mai 1940, in; Gutachten des Instituts für Zeitgeschichte, München 1958, 51-61; H.-J. Döring, Die Zigeuner im nationalsozialistischen Staat, Hamburg 1964; F. Wolffling, Zur Verfolgung u. Vernichtung der mitteldeutschen Zigeuner unter dem Nationalsozialismus, in: Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg 14. 1965, 501-08; S. Steinmetz, Österreichs Zigeuner im NS-Staat, Wien 1966; J. S. Hohmann, Geschichte der Zigeunerverfolgung in Deutschland, Frankfurt 1981.

27 Ch. Kleßmann, Polnische Bergarbeiter im Ruhrgebiet 1870-1945. Soziale Integration u. nationale Subkultur einer Minderheit in der deutschen Industriegesellschaft, Göttingen 1978; H. Pfahlmann, Fremdarbeiter u. Kriegs-

gefangene in der deutschen Kriegswirtschaft 1939-1945, Darmstadt 1968; Pingel, Häftlinge; Ch. Streit, Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941-1945, Stuttgart 1978; E. Seeber, Zwangsarbeiter in der faschistischen Kriegswirtschaft, Berlin 1964; D. Majer, "Fremdvölkische" im Dritten Reich, Boppard 1981.

28 Zur nationalsozialistischen Sozial- und Wirtschaftspolitik außer den in Anm. 19 genannten Gesamtdarstellungen zur Geschichte des Dritten Reiches: A. S. Milward, Die deutsche Kriegswirtschaft 1939-1945, Stuttgart 1966; D. Petzina, Autarkiepolitik im Dritten Reich, Der nationalsozialistische Vierjahtesplan, Stuttgart 1968; ders., Die deutsche Wirtschaft in der Zwischenkriegszeit, Wiesbaden 1977; D. Eichholtz, Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft 1939-1945, Bd. I, Berlin 1969; W. Fischer, Deutsche Wirtschaftspolitik 1918-1945, Opladen 1968[3]; F. Forstmeier u. H.-E. Volkmann Hg., Wirtschaft u. Rüstung am Vorabend des Zweiten Weltkrieges, Düsseldorf 1975; dies. Hg., Kriegswirtschaft und Rüstung 1939-1945, Düsseldorf 1977; T. W. Mason Hg., Arbeiterklasse u. Volksgemeinschaft, Opiaden 1975; ders., Sozialpolitik im Dritten Reich, Opladen 1977. D. Schoenbaum, Die braune Revolution, Köln 1968.

29 Zur Außenpolitik des Dritten Reiches; H.-A. Jacobsen, Nationalsozialistische Außenpolitik 1933-1938, Frankfurt 1968; K. Hildebrand, Deutsche Außenpolitik 1933-1945. Kalkül oder Dogma? Stuttgart 1976[3]; A. Kuhn, Hitlers außenpolitisches Programm. Entstehung u. Entwicklung 1919-1939, Stuttgart 1970; A. Hillgruber, Deutsche Großmacht- u. Weltpolitik im 19. und 20. Jahrhundert, Düsseldorf 1977; M. Funke Hg., Hitler, Deutschland u. die Mächte. Materialien zur Außenpolitik des Dritten Reiches, Düsseldorf 1976; W. Michalka Hg., Nationalsozialistische Außenpolitik, Darmstadt 1978; G. Niedhart Hg., Kriegsausbruch 1939. Entfesselung oder Ausbruch des Zweiten Weltkrieges, Darmstadt 1976; E. Forndran u. a. Hg., Innen- u. Außenpolitik unter nationalsozialistischer Bedrohung. Determinanten internationaler Beziehungen in

historischen Fallstudien, Opladen 1977; Schumann u. a., Deutichland im Zweiten Weltkrieg; Deist u. a., Das Deutsche Reich u. der 2. Weltkrieg.

30 Dazu vor allem: Hildebrand, Kalkül, 134 ff.; ders., Hitlers Ort in der Geschichte des preußisch-deutschen Nationalstaates, in: HZ 217. 1973, 584-632; A. Hillgruber, Kontinuität oder Diskontinuität in der deutschen Außenpolitik von Bismarck bis Hitler, Düsseldorf 1969.

31 Allgemeine Überblicke zum Widerstand im Dritten Reich: H. Rothfels, Die deutsche Opposition gegen Hitler, Frankfurt 1964; G. Weisenborn Hg., Der lautlose Aufstand. Bericht über die Widerstandsbewegung des deutschen Volkes 1933-1945, Frankfurt 1974[4]; W. Schmitthenner u. H. Buchheim Hg., Der deutsche Widerstand gegen Hitler, Köln 1966; G. Plum, Widerstandsbewegungen, in: Sowjetsystem u. demokratische Gesellschaft, Bd. 6, Freiburg 1972, 961-83; G. v. Roon, Widerstand im Dritten Reich, München 1979; P. Hoffmann, Widerstand gegen Hitler. Probleme des Umsturzes, München 1977; Ch. Kleßmann u. F. Pingel Hg., Gegner des Nationalsozialismus. Wissenschaftler u. Widerstandskämpfer auf der Suche nach historischer Wirklichkeit, Frankfurt 1980; R. Löwenthal u. P. v. z. Mühlen, Widerstand u. Verweigerung in Deutschland 1933 bis 1945, Berlin 1982; K. Mammach, Die KPD u. die deutsche antifaschistische Widerstandsbewegung 1933-1939, Frankfurt 1974. Zum Widerstand der Arbeiterbewegung allgemein: H.J. Reichhardt, Möglichkeiten u. Grenzen des Widerstandes der Arbeiterbewegung, in: Schmitthenner u. Buchheim Hg., Widerstand, 169-213; W. Abendroth, Der Widerstand der Arbeiterbewegung, in: E. Weick Hg., Deutscher Widerstand 1933-1945. Aspekte der Forschung u. der Darstellung im Schulbuch, Heidelberg 1967, 76-96; D. Peukert, Der deutsche Arbeiterwiderstand gegen das Dritte Reich, Berlin 1981[3]; Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, Bd. 5. Vom Januar 1933 bis Mai 1945, Berlin 1966.

32 Zum Widerstand der KPD: Bahne, KPD; H. Duhnke, Die KPD von 1933 bis 1945, Köln 1972; A. Sywottek, Deutsche Volksdemokratie. Studien zur politischen

Konzeption der KPD 1935-1949, Düsseldorf 1971; D. Peukert, Die KPD im Widerstand. Verfolgung u. Untergrundarbeit an Rhein und Ruhr 1933-1945, Wuppertal 1980; G. Nitzsche. Die Saefkow-Jakob-Bästlein-Gruppe, Berlin 1957; G. Glondajewski u. H. Schumann, Die Neubauer-Poser-Gruppe Berlin 1957; I. Krause, Die Schubert-Engert-Kresse-Gruppe, Berlin 1960; K. H. Biernat u. L. Kraushaar, Die Schulze-Boysen/Harnack-Organisation im antifaschistischen Kampf, Berlin 1970.

33 Zum Widerstand der SPD und des ADGB: L. J. Edinger, Sozialdemokratie u. Nationalsozialismus, Hannover 1960; P. Grasmann, Sozialdemokraten gegen Hitler 1933-1945, München 1968; R. Küstermeier, Der Rote Stoßtrupp, Berlin 1970; F. Moraw, Die Parole der "Einheit" u. die Sozialdemokratie. Zur parteiorganisatorischen u. gesellschaftspolitischen Orientierung der SPD in der Periode der Illegalität u. in der ersten Phase der Nachkriegszeit 1933-1948, Bonn 1973; K. Kliem, Der sozialistische Widerstand gegen das Dritte Reich, dargestellt an der Gruppe "Neu Beginnen", phil. Diss. Marburg 1957; H. J. Reichhardt, Neu Beginnen. Ein Beitrag zur Geschichte des Widerstandes gegen den Nationalsozialismus, in: Jahrbuch für die Geschichte Mittel- u. Ostdeutschlands 12. 1963, 150-88; R. Löwenthal, Die Widerstandsgruppe "Neu Beginnen", Berlin 1982; J.v. Freyberg, Sozialdemokraten u. Kommunisten. Die Revolutionären Sozialisten Deutschlands vor dem Problem der Aktionseinheit 1934-1937, Köln 1973; H. Esters u. H. Pelger, Gewerkschafter im Widerstand, Hannover 1967; L. Reichold, Arbeiterbewegung jenseits des totalen Staates. Die Gewerkschaften u. der 20. Juli 1944, Wien 1965.

34 Zum Widerstand der sozialistischen und kummunistischen Splittergruppen: K.-H. Tjaden, Struktur u. Funktion der "KPD-Opposition" (KPO), Meisenheim 1964; Th. Bergmann, 50 Jahre KPD (Opposition) 30. 12. 1928-30. 12. 1978, Hannover 1978; H. Drechsler, Die Sozialistische Arbeiterpartei Deutschlands (SAPD), Meisenheim 1965; J. Bremer, Die Sozialistische Arbeiterpartei Deutschlands (SAP). Untergrund u. Exil 1933-1945. Frankfurt 1978;

W. Link, Die Geschichte des IJB und des ISK, Meisenheim 1964.

35 L. Niethammer u. a. Hg., Arbeiterinitiative 1945, Wuppertal 1976.

36 Zipfel, Kirchenkampf; Conway, Kirchenpolitik; E. Bethge, Dietrich Bonhoeffer. Theologe – Christ – Zeitgenosse, München 1978; K. Meier, Der evangelische Kirchenkampf, 2 Bde, Göttingen 1976; G. v. Norden, Der deutsche Protestantismus im Jahr der nationalsozialistischen Machtergreifung, Gütersloh 1979; H. Prolingheuer, Der Fall K. Barth 1934-1935, Neunkirchen 1977; J. Schmidt, M. Niemöller im Kirchenkampf, Hamburg 1971.

37. Lewy, Katholische Kirche; H. Müller, Katholische Kirche und Nationalsozialismus, München 1965; K. Gotto u. K. Repgen Hg., Kirchen, Katholiken u. Nationalsozialismus, Mainz 1980.

38 G. Ritter, Carl Goerdeler u. die deutsche Widerstandsbewegung, Stuttgart 1956[3]; G. Buchheit, L. Beck, München 1964; P. Hoffmann, Widerstand – Staatsstreich — Attentat, München 1969; G. V. Roon, Neuordnung im Widerstand. Der Kreisauer Kreis innerhalb der deutschen Widerstandsbewegung, München 1967; Müller, Heer und Hitler; B. Scheung, H. v. Treschow, Oldenburg 1973; Ch. Sykes, A. von Trott, Köln 1969; A. Krebs, F. D. Graf von der Schulenburg. Zwischen Staatsraison u. Hochverrat, Hamburg 1964; K. Finker, Graf Moltke u. der Kreisauer Kreis, Berlin 1978; F. v. Moltke u. a., H. J. v. Moltke 1907-1945, Stuttgart 1975; K. Finker, Stauffenberg, Berlin 1967; Chr. Müller, Oberst i. G. Stauffenberg, Düsseldorf 1971.

39 Beispiele für Resistenz und Widerstand im lokalen und alltäglichen Bereich: K. Klotzbach, Gegen den National sozialismus. Widerstand u. Verfolgung in Dortmund, Hannover 1969; H.-J. Steinberg, Widerstand u. Verfolgung in Essen 1933-1945, Bonn 1974; M. Broszat u. E. Fröhlich Hg., Bayern in der NS-Zeit, Bde 2-4, München 1979-1981; D. Peukert u. J. Reulecke Hg., Die Reihen fest geschlossen. Beiträge zur Geschichte des Alltags unterm Nationalsozialismus, Wuppertal 1981; D. Peukert, Volksgenossen

u. Gemeinschaftsfremde. Anpassung, Ausmerzung u. Aufbegehren unter dem Nationalsozialismus. Köln 1982.

40 Plum, Widerstandsbewegungen; P. Hüttenberger, Vorüberlegungen zum "Widerstandsbegriff", in: J. Kocks Hg., Theorien in der Praxis des Historikers, Göttingen 1977, 117-39; T.-D. Schramm, Der deutsche Widerstand gegen den Natioinalsozialismus. Seine Bedeutung für dieBundesrepublik Deutschland in der Wirkung auf Institutionen u. Schulbücher, Berlin 1980; W. Wippermann, Antifaschismus in der DDR: Wirklichkeit u. Ideologie, Berlin 1980.

Глава 4

1 Zur Gesthichte der österreichischen Faschismen: A. G. Whiteside, Austria, in: Rogger u. Weber Hg., European Right, 308-63; L. Jedlicka,TheAustrian Heimwehr, in:JCH 1. 1966, 127-44; Nolte, Krise, 252-56; G. Jagschitz, Faschismus u. Nationalsozialismus in Österreich bis 1945, in: Fascism and Europe, II, 76 ff.; F. Fellner, The Background of Austrian Fascism, in: Sugar Hg., Fascism, 15-23; J. Rath, Authoritarian Austria, in: ebd.; G. Klingenstein, Bemerkungen zum Problem des Faschismus in Österreich, in: Österreich in Geschichte u. Literatur 14. 1970, 1-13; B. F. Pauley, Hahnenschwanz u. Hakenkreuz. Der Steirische Heimatschutz u. der österreichische Nationalsozialismus 1918-1934, Wien 1972; F. L. Carsten, Faschismus in Österreich. Von Schönerer zu Hitler, München 1977; W. Holzer, Faschismus in Österreich 1918-1938, in: Austriaca 1. 1978, 79-170; G. Botz, The Changing Patterns of Social Support for Austrian National Socialism (1918-1945), in: Larsen u. a. Hg., Who were the Fascists, 202-25; B. F. Pauley, Nazis and Heimwehr Fascists: The Struggle for Supremacy in Austria, 1918-1938, in: ebd., 226-38.

2 Vgl. zum folgenden die Gesamtdarstellungen zur Geschichte der ersten österreichischen Republik von: H. Benedikt Hg., Geschichte der Republik Österreich, Wien 1954/München 1977; W. Goldinger, Geschichte der

Republik Österreich, Wien 1962; E. Hoor, Österreich 1918-1938. Staal ohne Republikaner, Wien 1966; S. Kreissler, Von der Revolution zur Annexion. Österreich 1918-1938, Wien 1970; G. Botz, Gewalt in der Politik. Attentate, Zusammenstöße, Putschversuche, Unruhen in Österreich 1918-1934, München 1976; A. Wandruszka, Österreich von der Begründung der ersten Republik bis zur socialistischen Alleinregienmg 1918-1970, in: Th. Schieder Hg., Handbuch, Bd. 7, 823-82. Literaturbericht: U. Kluge, Das Dilemma einer Demokratie. Zwischenbilanz der österreichischen Forschung zur Geschichte der ersten Republik 1918-1938, in: NPL 23. 1978, 219-47.

3 Zum Parteiensystem auch: A. Wandruszka, Österreichs politische Struktur, in: Benedikt Hg., Geschichte, 289-485; A. Schunck u. H.-J. Steinberg, Mit Wahlen u. Waffen. Der Weg der österreichischen Sozialdemokratie in die Niederlage, in: Huber u. Schwerdtfeger Hg., Frieden, Gewalt, Sozialismus, 261-495; A. Pelinka, Sund oder Klasse. Die christliche Arbeiterbewegung Österreichs 1933 bis 1938, Wien 1972.

4 Zum folgenden: A. G. Whiteside, Austrian National Socialism before 1918, Den Haag 1962. Zusammenfassend: Carsten, Faschismus in Österreich, 30-38 u. 67-80; Bolz, Patterns, 202 ff.

5 Zur Geschichte der Heimwehren bes. Carsten, Faschismus in Österreich, 98 ff.; Pauley, Hahnenschwanz; ders., Nazis, 226 ff.

6 Zum antifaschistischen Konzept der SPÖ: Schunck u. Steinberg, Mit Wahlen und Waffen, 461 ff.; G. Botz, Austro-Marxist Interpretation of Fascism, in: JCH 11. 1976, 129-56; R. Saage, Das Dilemma der Sozialdemokratie in Deutschland u. Österreich 1918 bis 1934, in: Jahrbuch des Instituts für Deutsche Geschichte der Universität Tel-Aviv 9. 1980, 429-74; Wippermann, Zur Analyse, 9 ff.

7 J. Hofmann, Der Pfrimer-Putsch. Der steirische Heimwehrprozeß des Jahres 1931, Wien 1965.

8 Zum Dollfuß-Regime: Rath, Austria; Carsten, Faschismus in Österreich, 211 ff.; I. Bärnthaler, Die Vaterländische

Front. Geschichte u. Organisation, Wien 1971; L. Kerekes, Abenddämmerung einer Demokralie. Mussolini, Gömbös u. die Heimwehr, Wien 1966; L. Jedlicka, Das autoritäre System in Österreich. Ein Beitrag zur Geschichte der europäischen Rechtsbewegüngen, in: Aus Politik u. Zeitgeschichte B 30. 1970, 8 ff.; J. Rath u. C. W. Schum, The Dolfuß-Schuschnigg Regime: Fascist or Authoritarian?, in: Larsen u. a. Hg., Who wete the Fascists, 249-56.

9 Zum Putsch der Nationalsozialisten: G. Jagschitz, Der Putsch. Die Nationalsozialisten 1934 in Österreich, Graz 1976.

10 K.- J. Siegfried, Universalismus u. Faschismus. Das Cesellschaftsbild Othmar Spanns, Wien 1974.

11 Zum sog. "Anschluß" und zur Geschichte Österreichs unter nationalsozialistischer Herrschaft: J, Gehl, Germany and the Anschluß, London 1963; W. Rosar, Deutsche Gemeinschaft. Seyß-Inquart u. der Anschluß, Wien 1971; G. Botz, Die Eingliederung Österreichs in das Deutsche Reich. Planung u. Verwirklichung des politisch-administrativen Anschlusses 1938-1940, Wien 1972; N. Schausberger, Der Griff nach Österreich. Der Anschluß, Wien 1978; D. Riesenberger, Österreich. Von der innenpolitischen Deformation zur außenpolitischen Handlungsunfähigkeit, in: Forndran u. a. Hg., Innen- und Außenpolitik, 239-56; K. R. Stadler, Österreich 1939-194; im Spiegel der NS-Akten, Wien 1966; E. Weinzierl, Zu wenig Gerechte. Österreicher u. Judenverfolgung 1938-1945, Graz 1969.

12 Zur Geschichte Ungarns in der Zwischenkriegszeit: Th. v. Bogyay, Grundzüge der Geschichte Ungarns, Darmstadt 1967; C. A. Macartney, Hungary. A Short History, Edinburgh 1962; ders., October Fifteenth. A History of Modern Hungary (1929- 1945), 2 Bde, Edinburgh 1956/57; D. Silagi, Ungarn seit 1918: Vom Ende des 1. Weltkrieges bis zur Ära Kádár, in: Schieder Hg., Handbuch, Bd. 7, 883-919.

13 Zur Geschichte der faschistischen Bewegungen in Ungarn: Nulte, Krise, 204-11; E. Déak, Hungary, in*:* Rogger u. Weber Hg., European, Right, 364-407; G. Ránki, The Problem of Fascism in Hungary, in: SugarHg., Fascism,

65-72; G. Barany, The Roots of Hungarian Fascism, in: ebd., 73-82; M. Lackó, Arrow-Cross Men, National Socialists 1935-1944, Budapest 1969; ders., Östmitteleuropäischer Faschismus, 39 ff.; ders., The Social Roots of Hungarian Fascism: The Arrow Cross, in: Larsen u. a. Hg., Who were the Fascists, 395-400; G. Ránki, The Fascist Vote in Budapest in 1939, in: ebd., 401-17; N. M. Nagy-Talavera, The Green Shirts and the Others. A History of Fascism in Hungary and Rumania, Stanford 1970; Thamer u. Wippermann. 99-108.

14 Dazu besonders Lackó, Roots, 395 ff.; Ránki, Fascist Vote, 401 ff.

15 Zur Außenpolitik: M. D. Fenyo, Hitler, Horrhy, and Hungary. German-Hungarian Relations 1941-1944, New Haven 1972; J. K. Hoensch, Der ungarische Revisionismus u. die Zerschlagung der Tschechoslowakei» Tübingen 1967.

16 Zur rumänischen Geschichte: M. Huber, Grundzüge der Geschichte Rumäniens, Darmstadt 1973; H. L. Roberts, Romania, Political Problems of an Agrarian State, New York 1951; G. Rhode, Die südosteuropäischen Staaten von der Neuordnung nach dem I. Weltkrieg bis zur Ära der Volksdemokratien, im Schieder Hg., Handbuch, Bd. 7, 1134-313, bes. 1134 ff.; K.-D. Grothusen Hg., Südosteuropa-Handbuch, Bd. 2: Rumänien, Göttingen 1977.

17 Zur Geschichte des Faschismus in Rumänien: E. Weber, Varieties of Fascism. Doctrines of Revolution in the 2oth Century, London 1964; ders., Romania, in: Rogger u. Weber Hg., Right, 501-74; ders., Die Männer des Erzengels, in: Laqueur u. Mosse Hg., Internationaler Faschismus, 143-76; Nolte, Krise, 212-26; E. Turczynski, The Background of Romanian Fascism, in: Sugar Hg., Fascism, 99-111; St. Fischer-Galati, Fascism in Romania, in: ebd., 112-21; Nagy-Talavera, The Green Shirts, 11 ff.; Thamer u. Wippermann, 109-19.

18 Zur Außenpolitik: A. Hillgruber, Hitler, König Carol u. Marschall Antonescu. Die deutsch-rumänischen Beziehungen 1938-1944, Wiesbaden 1954.

19 Zur Geschichte Jugoslawiens in der Zwischenkriegszeit: F. W. Hondius, The Yugoslav Community of Nations,

The Hague 1968; St. K. Pavlowitch, Yugoslavia, London 1971; Rhode, Die südosteuropäischen Staaten, 1183-226; K.-D. Grothusen Hg., Südosteuropa-Handbuch, Bd. 1: Jugoslawien, Göttingen 1975.

20 Zur Geschichte des Faschismus in Jugoslawien: I. Avakumović, Yugoslavia's Fascist Movements, in: Sugar Hg., Fascism, 135-44; D. Djordjević, Fascism in Yugoslavia 1918-1941, in: ebd., 125-34; L. Hory u. M. Broszat, Der kroatische Ustascha-Staat 1941-1945, Stuttgart 1964; Thamer u. Wippermann, 91-99.

21 Zur Außenpolitik: J. Wuescht, Jugoslawien u. das Dritte Reich. Eine dokumentierte Geschichte der deutsch-jugoslawischen Beziehungen von 1933 bis 1945, Stuttgart 1969; J. Hoptner, Yugoslavia in Crisis 1934-1941, New York 1962; B. J. Wendt, England u. der deutsche "Drang nach Südosten". Kapitalbeziehungen u. Warenverkehr in Südeuropa zwischen den Weltkriegen, in: Festschrift Fritz Fischer, Düsseldorf 1973, 483-5I2.

22 Allgemein zur Geschichte Spaniens: R. Carr, Spain 1808-1939, Oxford 1966; R. Konetzke, Die iberischen Staaten von 1875 bis zum I. Weltkrieg, in; Schieder Hg., Handbuch, Bd. 6, 503-39; ders., Die iberischen Staaten vom Ende des I. Weltkrieges bis zur Ära der autoritären Regime 1917-1960, in: ebd., Bd. 7, 651-98.

23 Zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte: E. E. Malefakis, Agrarian Reform and Peasant Revolution in Spain. Origins of the Civil War, New Haven 1970.

24. Zur Entwicklung des Parteiensystems: D. Nohlen, Spanischer Parlamentarismus im 19. Jahrhundert, Meisenheim 1970.

25 Zur Rolle der Armee; St. G. Payne, Politics and the Military in Modern Spain, Stanford 1967.

26 Zur spanischen Linken: P. Broué u. É, Témime, Revolution und Krieg in Spanien, Frankfurt 1968; St. G. Payne, The Spanish Revolution, New York 1970; E. E. Malefakis, The Parties of the Left and the Secund Republic, in: R. Carr Hg., The Republic and the Civil War in Spain, London 1971.

27 Zur Geschichte der spanischen Republik: Broué u. Témime; Carr Hg., Republic; G. Jackson, The Spanish and

the Civil War 1931-1939, Princeton 1965; R. A. H. Robinson, The Origins of Franco's Spain. The Right, the Republic and the Revolution, 1931-1936, Newton Abbot 1970.

28 Zur Geschichte der faschistischen Bewegungen in Spanien: St. G. Payne, Falange. A History of Spanish Fascism, Stanford 1962[2]; B. Nellessen, Die verbotene Revolution. Aufstieg und Niedergang der Falange, Hamburg 1963, H. Thomas, Der Held im leeren Raum, in: Laqueur u. Mosse Hg., 240-52; Thamer u. Wippermann, 22-54.

29 Dazu jetzt: St. G. Payne, Social Composition and Regional Strength of the Spanish Falange, in: Larsen u. a. Hg., Who were the Fascists, 423-34.

30 Zum Bürgerkrieg: Broué u. Témime; Jackson, Republic; Carr Hg., Republic; H.Thomas, Der Spanische Bürgerkrieg, Frankfurt 1964; W. Schieder u. C. Dipper Hg., Der Spanische Bürgerkrieg in der internationalen Politik (1936-1939), München 1976.

31 Zur Politik und den Zielsetzungen des Dritten Reiches: M. Merkes, Die deutsche Politik im spanischen Bürgerkrieg 1936-1939, Bonn 1969[2]; M. Einhorn, Die ökonomischen Hint17ergründe der faschistischen deutschen Intervention in Spanien 1936-1939, Berlin 1962; H.-H. Abendroth, Hitler in der spanischen Arena. Die deutsch-spanischen Beziehungen im Spannungsfeld der europäischen Interessenpolitik vom Ausbruch des Bürgerkrieges bis zum Ausbruch des Weltkrieges 1936-1939, Paderborn 1973; Schieder u. Dipper Hg., Bürgerkrieg. Zur weiteren Entwicklung der deutsch-spanischen Beziehungen: D. S. Detwiler, Hitler, Franco u. Gibraltar. Die Frage des spanischen Eintritts in den Zweiten Weltkrieg, Wiesbaden 1962; K.-J. Ruhl, Spanien im Zweiten Weltkrieg. Franco, die Falange u. das "Dritte Reich", Hamburg 1975.

32 Zur weiteren Geschichte der francistischen Staatspartei: J. J. Linz, The Party System of Spain. Past and Future, in: S. M. Lipset u. St. Rokkan Hg., Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives, London 1967, 197-282; ders., From Falange to Movimiento-Organización: The Spanish Single Party and the Franco Regime,

in: S. P. Huntington u. C. H. Moore Hg., Authoritarian Polilics in Moden Society. The Dynamics of Established One-Party Systems, New York 1970, 128-203; K. v. Beyme, Vom Faschismus zur Entwicklungsdiktatur — Machtelite u. Opposition in Spanien, München 1971; M. Gallo, Histoire de l'Espagne franquiste, Paris 1969; J. Georgel, Le Franquisme. Histoire et bilan. 1939-1969, Paris 1970; W. Haubrich u. C. R. Moser, Francos Erben. Spanien auf dem Weg in die Gegenwart, Köln 1976.

33 Dazu mit weiterführenden Literaturhinweisen: Wippermann, Bonapartismustheorie, 201 ff. u. 41 ff.; K. Hammer u. P. C. Hartman Hg., Der Bonapartismus. Historisches Phänomen u. politischer Mythos, München 1977; A. Rouquié, L'Hypothèse "bonapartiste" et l'Emer-gence des Systèmes semi-compétitifs, in: Revue française de Science politique 25. 1975, 1077-111.

34 Zum Bonapartismus und Boulangismus in Frankreich: Th. Zeldin, France 1848-1945, 1, Oxford 1973; A. Dansette, Le Boulangisme, Paris 1946; J. Néré, Le Boulangisme et la Presse, Paris 1964. Zur Bewertung von Marx und Engels: Wippermann, Bonapartismustheorie, 41-86.

35 Zu diesen ideologischen und politischen Vorläufern des Faschismus in Frankreich: R. Rémond, La Droite en France de la Première Réstauration á la V^c^ République, Paris 1963, 172 ff.; Z. Sternhell, Maurice Barrès et le nationalisme français, Paris 1972; Nolte, Faschismus, 90-183; E. Weber, Action Française. Royalism and Reaction in Twentieth-Century France, Stanford 1962; R. Soucy, Fascism in France. The Case of Maurice Barrès, Berkeley 1972.

36 Zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte; R. F. Kuisel, The Social-economic Modernizauon of France in the 2oth Century, Berkeley 1968; Maier, Bourgeois Europe; K. J. Müller, French Fascism and Modernization,in: JCH 11. 1976, 75-107; A. Sauvy, Histoire économique de la France entre les deux guerres, 2 Bde, Paris 1967.

37 Zur Geschichte der Dritten Republik: J.-P. Azéma u. M. Winock, La Troisième République 1870-1940, Paris 1970; Ph. Bernard, La Fin d'un monde 1914-1929, Paris

1975; H. Dubief, Le Déclin de la Troisième République. 1929-1938, Paris 1976; Ch. Bloch, Die Dritte Französische Republik. Entwicklung u. Kampf einer parlamentarischen Demokratie, Stuttgart 1972; R. v. Albertini, Freiheit u. Demokratie in Frankreich, Freiburg 1957; ders., Frankreich vom Frieden von Versailles bis zum Ende der Vierten Republik 1919-1958, in: Schieder Hg., Handbuch, Bd. 7, 438-80. Zur Volksfront: L. Bodin u. J. Touchard, Front Populaire 1936, Paris 1972[2].

38 Überblicksdarstellungen der Geschichte der Faschismen in Frankreich: Rémond, La Droite, 224 ff.; J. Plumyène u. R. Lasierra, Les Fascismes Françaises 1923-1963, Paris 1963; E. Weber, Varieties, 139-43; ders., Nationalism, Socialism and National-Socialism in France, in: French Historical Sludies 2. 1962, 271-307; Nolte, Faschismus, 90-183; R. Soucy, Das Wesen des Faschismus in Frankreich, in: Laqueur u. Mosse Hg., 46-85; Thamer u. Wippermann, 120-55; Z. Sternhell, Strands of French Fascism, in: Larsen u. a. Hg., Who were the Fascists, 479-500.

39 Zu Valois ferner: Y. Guchet, G. Valois ou l'illusion fasciste, in; Revue française de Science politique 15, 1969, 1111-44; Z. Sternhell, Anatomie d'un mouvement fasciste en France: Le Faisceau de G. Valois, in; Revue française de Science politique 26. 1976, 5-40; J. Levey, G. Valois and the Faisceau, in: French Historical Sludies 8. 1973, 279-300.

40 Zu den "Jeunesses Patriotes" und den "Croix de Feux" vor allem: Plumyène u. Lasierra, Fascismes françaises, 28-81; Ph. Machefer, Ligues et fascismes en France 1919-1939, Paris 1974, 9-24.

41 Vgl. 2tim folgenden die in Anm. 36 zitierte Literatur.

42 Vgl. dazu: Plumyène u. Lasierra, Fascismes françaises, 45-65; Sternhell, Strands, 490 f.; R. Soucy, French Fascism as Class Conciliation and Moral Regeneration, in: Societas, Review of Social History 1. 1971, 291 ff.

43 Zu Doriot: D. Wolf, Die Doriot-Bewegung. Ein Beitrag zur Geschichte des französischen Faschismus, Stuttgart 1967; G. D. Allardyce, Die politische Wandlung des J. Doriot, in; Laqueur u. Mosse Hg., 86-110; ders., Jacques Doriot et l'esprit fasciste en France, in: Revue d'histoire

de la deuxième guerre mondiale 1975, 31-44; J.-P. Brunet, Réflexion sur la scission de Doriot, in: Mouvement Social 70. 1970, 43-64.

44 A. Pfeil, Die französische Kriegsgeneration u. der Faschismus. P. Drieu la Rochell als politischer Schrifsteller, München 1971; A. Hamilton, The Appeal of Fascism. A Study of Intellectuals and Fascism. 1918 to 1945, London 1971; T. Kunnas, Drieu la Rochelle, Céline, Brasillach et la tentation fasciste, Paris 1972.

45 Zum Pétain-Regime: R. Paxton, Vichy France. Old Guard and New Order 1940-1944, London 1972; H. Michel, Pétain, Laval, Darlan – trois politiques? Paris 1972; Rémond, La Droite, 245-51; A. Siegfried, Le Vichy de Pétain, le Vichy de Laval, in: Revue française de Science politique 6. 1956, 737-49; S. Hoffmann, Aspects du Regime de Vichy, in: ebd., 6. 1956, 44-69; R. Bourderon, Le Régime de Vichy était-il fasciste? in: Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale 23. 1973, 23-45.

Глава 5

1 Zur englischen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Zwischenkriegszeit: J. Hobsbawm, Britische Wirtschaftsgeschichte, Bd. 2, Frankfurt 1969; D. H. Aldcroft, The Interwar Economy of Britain 1919-1939, London 1970; B. W. E. Alford, Depression and Recovery. British Economic Growth 1918-1939, London 1972.

2 Allgemein zur englischen Geschichte der Zwischenkriegszeit; A. H. P. Taylor, English History 1914-1945, London 1966[2]; Ch, L. Mowat, Britain between the Wars 1918-1940, London 1968[2].

3 Zur Geschichte der faschistischen Bewegungen in England: C. Cross, The Fascists in Britain, London 1961; Nolte, Krise, 297-387; A. Benewick, The Fascist Movement in Britain, London 1972; W. F. Mandle, Anti-Semitism and the British Union of Fascists, London 1968; N. Nugent u. R. King Hg., The British Right. Conservalive und Right Wing Politics in Britain, London 1977; J. D. Brewer, The British Union of Fascists: Some

tentative Conclusions on its Membership, in; Larsen u. a. Hg., Who were the Fascists, 542-56.

4 Zur Geschichte Finnlands: E. Jutikkala u. K. Pirinen, Geschichte Finnlands, Stuttgart 1976[2], 341 ff.; J. H. Wuorinen, A History of Finland, London 1965, 202 ff.; E. Jutikkala, Finnland von der Erringung der Selbständigkeit bis zur Neuorientierung nach dem II. Weltkrieg 1918-1966, in: Schieder Hg., Handbuch, Bd. 7, 1018-106.

5 Dazu: E. Alapuro, Students and National Politics; A Comparative Study of the Finnish Studemt Movement in the Interw ar Period, in: Scandinavian Political Studies 8. 1973, 128 ff,

6 Zur Lapua-Bewegung und zur "Vaterländischen Front" (IKL); Nolte, Krise, 237-41; M. Rintala, Three Generations: The Extreme Right Wing in Finnish Politics, Bloomington 1962; ders., An Image of European Politics. The People's Patriotic Movement, in: Journal of Central European Affairs 21. 1963, 308-16, R. Alapuro, Mass Support for Fascism in Finland, in: Larsen u. a. Hg., Who were the Fascists, 678-86; R. E. Heinonen, From People's Movement to Minor Party: The People's Patriotic Movement (IKL) in Finland 1932-1944, in: ebd., 687-701.

7 Allgemein zur belgischen Geschichte der Zwischenkriegszeit: H. Pirenne, Histoire de Belgique, Bd. 4, Brüssel 1952; J. Willequet, La Politique intérieure de 1926 à 1965, in: Histoire de la Belgique contemporaine 1914-1970, Brüssel 1975; F. Petri, Belgien, Niederlande, Luxemburg vom Ende des I. Weltkriegs bis zur Politik der europäischen Integration 1918-1970, in: Schieder Hg., Handbuch, Bd. 8, 699-728, bes. 705-07.

8 Zum flämischen und wallonischen Nationalismus und Faschismus: J. Stengers, Belgium, in: Rogger u. Weber Hg., European Right, 128-66; Nolte, Krise, 272-75; R. Baes, Joris van Severen. Une âme, Brüssel 1965; J. Willequet, Les fascismes belgiques et la Seconde Guerre mondiale, in: Revue d'historique de la deuxième guerre mondiale 17. 1967, 85-109; J.-M. Étienne, Le mouvement Rexistes jusqu'en 1940, Paris 1968; L. Schepens, Fascists and Nationalists in Belgium 1919-1940, in: Larsen u. a. Hg.,

Who were theFascists, 501-16; D. Wallef, The Composition of Christus Rex, in: ebd., 517-23.

9 Allgemein zur Geschichte Hollands; Petri. Belgien, Niederlande, 708-11; G. Geismann, Politische Struktur u. Regierungssystem in den Niederlanden, Frankfurt 1964; A. Lijphart, The Politics of Accomodation, Pluralism and Democracy in the Netherlands, Berkeley 1969.

10 Zur Geschichte der NSB: Nolte, Krise, 276-78; H. v. d. Wusten u. E. Smit, Dynamics of the Dutch National Socialist Movement (the NSB): 1931-1935. in: Larsen n. a. Hg., Who were the Fascists, 524-41 (mit Hinweisen auf Regionalstudien); A. A. de Jong, Het nationaalocialisme in Nederland. Voorgeschiedenis, ontstaan, ontwikkling, Den Haag 1968; G. A. Krooy, Het échec van een "volkse" bewegung. Nazificatie en dénazifkatie in Nederland 1931-1945, Assen 1964.

11 Zur Geschichte der DNSAP: H. Poulsen u. M. Djursaa, Social Bases of Nazism in Denmark; The DNSAP, in: Larsen u. a. Hg., Who were the Fascists, 702-13; M. Djursaa, DNSAP. Danske Nazister 1930-1945, Kopenhagen 1979; H. Poulsen, Besaettelsmagten og de danske nazister, Kopenhagen 1970.

12 Zur Geschichte der faschistischen Bewegungen in Schweden: E. Wärenstam, Fascismen och Nazismen i Sverige, Stockholm 1972; O. W. Tschernischewa, Faschistische Strömungen und Organisationen in Schweden bis zum Ende des Zweiten Weltkrieges, in: Nord-Europa-studien. Wissenschaftliche Zeitschrift der Ernst Moritz Arndt-Universität 7. 1974, 41-59; B. Hagtvet, On the Fringe: Swedish Fascism 1920-1945, in: Larsen u. a. Hg., Who were the Fascists, 715-22.

13 Allgemein zur Geschichte der Schweiz: H. v. Greyerz, Der Bundesstaat seit 1848, in: Handbuch der Schweizer Geschichte, II, Zürich 1980[2], 1019-246; E. Bonjour, Geschichte der schweizerischen Neutralität, Bde. 3-6, Basel 1967-70; E. Gruner, Die Parteien in der Schweiz, Bern 1977[2]. Zur Geschichte der Fronten: W. Wolf, Faschismus in der Schweiz. Die Geschichte der Frontenbewegung in der deutschen Schweiz, 1930-1945, Zürich

1969; B. Claus, Die Nationale Front. Eine Schweizer faschistische Bewegung 1930-1940. Zürich 1969; K.-D. Zöberlein, Die Anfänge des deutsch-schweizerischen Frontismus, Meisenheim 1970; B. Glaus. The National Front in Switzerland, in: Larsen u. a. Hg., Who were the Fascists, 467-78.

14 Zur "Nasjonal Samling": H. O. Brevig, NS - fra parti til sekt 1933-1937, Oslo 1969; H.-D. Loock, Quisling, Terboven und Rosenberg, Stuttgart 1970; P. M. Hayes, Quisling: The Career and Political Ideas of V. Quisling 1887-1945, London 1971; S. U. Larsen, The Social Foundation of Norwegian Fascism 1933-1945. An Analysis of Membership Data, in: Larsen u. a. Hg. Who were the Fascists, 595-620 (mit Hinweisen auf Lokal- und Regionalstudien); J. P. Myklebust u. B. Hagtvet, Regional Contrasts in the Membership Base of ihe Nasjonal Samling. A Study of the Political Ecology of Norwegian Fascism : 1933-1945, in: ebd., 621-50; H. Hendriksen, Agrarian Fascism in Eastern and Western Norway: A Comparison, in: ebd., 651-56; S. S. Nilson, Who voted for Quisling? in: ebd., 657-66; H.-D. Loock, Support for Nasjonal Samling in the Thirties, in: ebd., 667-77.

15 Zur "Slowakischen Volksparrei" und zum Tiso-Regime: Y. Jelinek, Hlinka's Slovak People's Party 1933-45. Bloomington 1966; ders., Clergy and Fascism: The Hlinka Party in Slovakia and the Croatian Ustasha Movement, in: Larsen u. a. Hg., Who were the Fascists, 367-78. Allgemein zur Geschichte der Tschechoslowakei: J. Hoensch, Geschichte der Tschechoslowakischen Republik 1918 bis 1965, Stuttgart 1978[2]; H. Dress, Slowakei u. die faschistische Neuordnung Europas, Berlin 1972; G. Rhode, Die Tschechoslowakei von der Unabhängigkeitserklärung bis zum "Prager Frühling" 1918-1968, in: Schieder Hg., Handbuch, Bd. 7, S. 920-77, bes. 922-44.

16 Allgemein zur polnischen Geschichte der Zwischenkriegszeit: H. Roos, Geschichte der polnischen Nation 1916-1960, Stuttgart 1964[2]; G. Rhode, Geschichte Polens, Darmstadt 1979[3]; E. D. Wynot, Polish Politics in Transition. The Camp of National Unity and the Struggle

of Power 1935-1939, Athens 1974; N. Davies, God's Playground. A History of Poland, Bd. 2, Oxford 1981. Zu den nationalistischen Strömungen: F. Golczewski, Das Deutschlandbild der Polen 1918-1939, Düsseldorf 1974. Zum Problem des Faschismus: H. Wereszycki, Fascism and Poland, in: Sugar Hg., Fascism, 85-91; P. S. Wandycz, Fascism in Poland, in: ebd. 92-98. Zum polnischen Widerstand gegen die deutsche Besatzung: M. Broszat, Nationalsozialistische Polenpolitik, Stuttgart 1961; Ch. Kleßmann, Die Selbstbehauptung einer Nation. Nationalsozia!istische Kulturpolitik u. pohlische Widerstandsbewegung im Generalgouvernement (1939-1945), Düsseldorf 1971.

17 Allgemein zur Geschichte der baltischen Republiken: M. Helfmann, Grundzüge der Geschichte Litauens, Darmstadt 1966; G. v. Rauch, Geschichte der baltischen Staaten, Stuttgart 1970; J. v. Hehn, Lettland zwischen Demokratie und Diktatur, München 1957; G. v. Rauch, Zur Krise des Parlamentarismus in Estland und Lettland in den 30er Jahren, in: H.-E. Volkmann Hg., Die Krise des Parlamentarismus in Ostmitteleuropa, Marburg 1967; G. Rhode, Litauen vom Kampf um seine Unabhängigkeit bis zur Gründung der Sowjetrepublik 1917-1944, in: Schieder Hg., Handbuch, Bd. 7, 1062-79; A. v. Taube, Estland und Lettland als selbständige Republiken u. als Unionsrepubliken der UdSSR 1918-1970, in: ebd., 1107-33. Zur Frag des Faschismus: Nolte, Krise, 233-36.

18 G. Rhode, Bulgarien 1918-1968, in: Schieder Hg., Handbuch, Bd. 7, 1241-68.

19 Ph. C. Schmitter, The Socid Origins, Economic Bases and Political Imperatives of Authoritarian Rule in Portugal, in: Larsen u. a. Hg., Who were the Fascists, 435-66.

Глава 6

1 D. Horster u. M. Nikolinakos Hg., Ist die Epoche des Faschismus beendet?, Frankfurt 1971; E. Nolte, Marxismus, Faschismus, Kalter Krieg. Vorträge u. Aufsätze 1964-1976, Stuttgart 1977, 193-208. Zum Neofaschismus

allgemein der – unzuverlässige – Überblick von: A. Del Boca u. M. Giovana, Fascism Today. A World Survey, London 1970; A. J. Joes, Fascism in the Contemporary World, Boulder 1978.

2 P. Bakojannis, Militärherrschaft in Griechenland. Eine Analyse zu Parakapitalismus u. Spätfaschismus, Stuttgart 1972; M. Nikolinakos, Widerstand u. Opposition in Griechenland, Darmstadt 1974.

3 Dazu: Wippermann, Faschismustheorien, 1 ff. u. 49 ff; Bracher, Kontroversen, 13-32; H. A. Winkler, Revolution, Staat, Faschismus. Zur Revision des Historischen Materialismus, Göttingen 1978, 65-117.

4 Wippermann, German Left, 185 ff.; ders., Antifaschismus.

5 J. Fürstenau, Entnazifizierung. Ein Kapitel deutscher Nachkriegspolitik, Neuwied 1969; L. Niethammer, Entnazifizierung in Bayern. Säuberung u. Rehabilitierung unter amerikanischer Besatzung, Frankfurt 1972; ders, u. a. Hg., Arbeiterinitiative 1945, Wuppertal 1976.

6 R. Henkys, Die nationalsozialistischen Gewaltverbrechen. Geschichte u. Gericht, Stuttgart 1965[2]; A. Rückerl, Die Strafverfolgung von NS-Verbrechen 1945-1978, Heidelberg 1979; P. Steinbach, Nationalsozialistische Gewaltverbrechen. Die Diskussion in der deutschen Öffentlichkeit nach 1945, Berlin 1981.

7 Zur DRP u. SRP: O. Büsch u. P. Furth, Rechtsradikalismus im Nachkriegsdeutschland, Berlin 1957; M. Jenke, Verschwörung von Rechts? Ein Beitrag über den Rechtsradikalismus in Deutschland nach 1945, Berlin 1961; H. W. Höffken u. M. Sattler, Rechtsextremismus in der Bundesrepublik Deutschland. Die "alte" u. die "neue" Rechte u. der Neonazismus, Hamburg 1979[2], 15 ff. Zur NPD: R. Kühnl u. a.. Die NPD. Struktur, Ideologie u. Funktion einer neofaschistischen Partei, Frankfurt 1969; L. Niethammer, Angepaßter Faschismus. Politische Praxis der NPD, Frankfurt 1969; M. Rowold, Im Schatten der Macht, Düsseldorf 1974. Weitere Literaturhinweise in: R. Kühnl, Der Rechtsradikalismus in der Bundesrepublik. Ein Literaturbericht, in: PVS 9. 1969, 423-42; K. P. Wallraven, Nationalismus und Rechtsradikalismus, in: NPL 14. 1969, 321-43.

8 Über die sog. “neue Rechte”: G. Bartsch, Revolution von Rechts? Ideologie u. Organisation der Neuen Rechten, Freiburg 1975; Höffken u. Sattler, Rechtsextremismus, 39 ff.

9 R. Stöfß, Vom Nationalismus zum Umweltschutz. Die Deutsche Gemeinschaft/Aktionsgemeinsehaft Unabhängiger Deutscher im Parteiensystem der Bundesrepublik, Opladen 1980.

10 J. Peters Hg., Neofaschismus. Die Rechten im Aufwind, Berlin 1979, 121-80.

11 R. Jungk, Der Atom-Staat. Vom Fortschritt in die Unmenschlichkeit, München 1977; H. Gruhl, Ein Planet wird geplündert, Frankfurt 1978.

12 H. M. Broder, Deutschland erwacht. Die neuen Nazis – Aktionen u. Provokationen, Bornheim-Merten 1978; J. Pomorin u. R. Junge, Die Neonazis, Dortmund 1978; dies., Vorwärts, wir marschieren zurück. Die Neonazis, II, Dortmund 1979; C. Paul u. B. Schoßig Hg., Jugend u. Neofaschismus, Frankfurt 1979; Peters Hg., Neofaschismus; A. Meyer u. K.-K. Rabe, Unsere Stunde, die wird kommen, Bornheim-Merten 1979; W. Benz Hg., Rechtsradikalismus. Randerscheinung oder Renaissance, Frankfurt 1980; A. Winkler, Neofaschismus in der BRD. Erscheinungen, Hintergründe,Gefahren, Berlin 1980; P. Lersch Hg., Die verkannte Gefahr. Rechtsradikalismus in der Bundesrepublik, Reinbek 1981. Weitere Literaturhinweise bei: U. Backes, Der neue Rechtsextremismus in der Bundesrepublik Deutschland, in: NPL 27. 1982, 147-201.

13 S. Klein, Graue Wölfe im Schafspelz, in: Peters Hg., Neofaschismus, 231-34; Der Bundesminister des Inneren Hg., Betrifft: Verfassungsschutz ’78, Bonn 1979; ders. Hg., Betrifft: Verfassungsschutz ’8a, Bonn 1981.

14 W. Habermehl, Sind die Deutschen faschistoid? Ergebnisse einer empirischen Untersuchung über die Verbreitung rechter und rechtsextremer Ideologien in der Bundesrepublik Deutschland, Hamburg 1979; 5 Millionen Deutsche: “Wir sollten wieder einen Führer haben . . .” Die SINUS-Studie über rechtsextremistische Einstellungen bei den Deutschen, Reinbek 1981; A. Silbermann, Sind

wir Antisemiten? Ausmiß u. Wirkung eines sozialen Vorurteils in der Bundesrepublik Deutschland, Köln 1982.

15 E. Santarelli, Fascismo e neofascismo, Rom 1974; P. Rosenbaum, Neofaschismus in Italien, Frankfurt 1975.

16 Zum Neofaschismus in Frankreich: S. Hoffmann, Le Mouvement Poujade, Paris 1956; Plumyène u. Lasierra, Les Fascismes, 261 ff.

17 Zum Neofaschismus in England: M. Walker, The National Front, Glasgow 1977; M. Fielding, The National Front, London 1980; M. Billig, Fascists. A Social Psychological View of the National Front, London 1978; F. Gress u. H.-G. Jaschke, Neuere Tendenzen der Faschismusanalyse im deutschen u. englischsprachigen Bereich. Ein Überblick, in: NPL 27. 1982, 20-47.

Перелік скорочень

ADGB	Allgemeiner Deutscher Gewerkschaftsbund
AHR	American Hisiorical Review
ANR	Aktion Neue Rechte
AUD	Aktionsgemeinschaft Unabhängiger Deutscher
BUF	British Union of Fascists
CEDA	Confederación Española de Derechas Autónomas
CGT	Confédération Général du Travail
CNT	Confederación Nacional del Trabajo
DAF	Deutsche Arbeitsfront
DAP	Deutsche Arbeiterpartei
DNSAP	Deutsche Nationalsozialistische Arbeiterpartei
DNSAP	Danmarks Nationalsocialistiske Arbejder Parti
DNVP	Deutschnationale Volkspartei
DRP	Deutsche Rechtspartei
DRP	Deutsche Reichspartei
DSU	Deutsch-Soziale Union
EKKI	Exekutivkomitee der Kommunistischen Internationale
Gestapo	Geheime Staatspolizei
GG	Geschichte und Gesellschaft
GWU	Geschichte in Wissenschaft und Unterricht
HJ	Hitlerjugend
HZ	Historische Zeitschrift
IKL	Isänmaallinen Kansa Liike (= Vaterländische Volksbewegung)
ISK	Internationaler Sozialisticher Kampfbund
JCH	Journal of Contemporary History
JONS	Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista
Komintern	Kommunistische Internationale
KP	Kommunistische Partei
KPD	Kommunistische Partei Deutschlands
KPO	Kommunistische Partei – Opposition
KZ	Konzentrationslager
MEW	Marx-Engels-Werke
MHP	Milliyetçi Hareket Partisi (= Partei der nationalistischen Bwegung)

Wippermann.Europ.Faschissmus.06.03.08.pmd272 14.04.2008, 15:01

MSI	Movimento Sociale Italiano
NPL	Neue Politische Literatur
NS	Nitionalsozialismus, nationalsozialistisch
NSB	Nationaal Sociahstische Beweging
NSDAP	Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei
NSV	Nationalsozialistische Volkswohlfahrt
OAS	Organisation Armée Secrète
ONR	Obóz Narodowego-Radykalny (= National-Radikales Lager)
OZN	Obóz Zjednoszeni Narodowego (= Lager der Nationalen Einigung)
PNF	Partito Nazionale Fascista
POUM	Partido de Obrero de Unifieación Marxista
PPF	Parti Populaire Français
SA	Sturmabteilung
SAP (D)	Sozialistische Arbeiterpartei (Deutschlands)
SD	Sicherheitsdienst
SED	Sozialistische Einheitspartei Deutschlands
Sopade	Sozialdemokratische Partei Deutschlands
SPD	Sozialdemokratische Partei Deutschlands
SRP	Sozialistische Reichspartei
SS	Schutzstaffel
UGT	Unión General de Trabajadores
UN	United Nations
Verdinaso	Verband van Dietsch Nationaal-Solidaristen
VfZ	Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte
VNV	Vlaamsch Nationaal Verband
ZfG	Zeitschrift für Geschichtswissenschaft
ZK	Zentralkomitee

Видавництво «ДУХ І ЛІТЕРА»
пропонує твори гуманітарної класики:

ДЖЕРЕЛА ТОТАЛІТАРИЗМУ
Арендт Ханна

– 2-е вид./ Пер. з англ. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2005. – 584 с.

Увазі читачів пропонується фундаментальна праця видатного американського вченого Ханни Арендт, яка доклала великих і плідних зусиль до глибокого вивчення тоталітаризму в історії людства. Розуміючи тоталітаризм як систему масового терору, що забезпечує в країні атмосферу загального страху, авторка досліджує умови його виникнення. Вона послідовно зіставляє дві форми тоталітаризму – націонал-соціалістську та інтернаціонал-більшовицьку, визначає роль, що її в тоталітарних системах відіграє ідеологія.

Поєднуючи теоретико-структурний підхід з історико-генетичним, Х. Арендт ґрунтовно розглядає головні джерела тоталітаризму – антисемітизм, що пройшов численні стадії розвитку, та імперіалізм, який витворив інший специфічний феномен XX ст. – натовп. У книзі досліджено особливості масового терору, питання про конкретно-історичну "частку історичної відповідальності" різних складників суспільства, метаморфози принципу класовості й партійності, специфічну роль бюрократії та партійної еліти.

Усе наведене надає праці Х.Арендт неабиякої злободенності як філософськи аргументованої перестороги для сучасного суспільства. Книгу адресовано широким колам читачів – історикам, політологам, студентам і викладачам, науковим працівникам, а також усім, кому небайдужий напрямок громадянського розвитку сьогодення і хто волів би брати в ньому справді свідому участь.

Wippermann.Europ.Faschissmus.06.03.08.pmd274 14.04.2008, 15:01

ЛЮДИ ЗА ТЕМНИХ ЧАСІВ

Арендт Ханна

Пер. з англ. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2008. – 320 с.

Нариси всесвітньо відомого соціального мислителя, філософа та політолога Ханни Арендт (1906 – 1976) э спогадами про сучасників, яких вона добре знала. В цій книзі їх об'єднала прискіплива увага автора до людей, що відстоювали ідеали гуманізму і цінність істини, – того, що неоднозначно сприймалося в «Темні часи»

ПОСТАТІ XX СТОРІЧЧЯ

Підлуцький Олекса

– К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2007. – 268 с.: іл.

В книзі «Постаті XX сторіччя» проаналізовано життя, діяльність та здобутки п'ятнадцяти видатних політичних лідерів минулого століття – Юзефа Пілсудського, Томаша-Гарріга Масарика, Карла Маннергейма, Едуарда Бенеша, Франсіско Франко, Цзян Цзінго, Августо Піночета, Маргарет Тетчер, Конрада Аденауера, Махатми Ганді, Ден Сяопіна, Джіммі Картера, Лі Куан Ю, Рональда Рейгана та Яноша Кадара. Всіх їх об'єднують дві риси: по-перше, кожен з них створив, відродив чи вивів із надглибокої кризи національну державу, по-друге, ще в недавньому минулому переважна більшість з них була «персонами нон грата» для радянського і, зокрема, українського читача. Нині, коли Україна все ще перебуває в пошуках визнаного загальнонаціонального лідера, деякі аналогії з видатними діячами минулого видаються особливо цікавими.

Wippermann.Europ.Faschissmus.06.03.08.pmd275 14.04.2008, 15:01

НІЧ. СВІТАНОК. ДЕНЬ

Елі Візель

/ Пер. з фр. – К: ДУХ І ЛІТЕРА, 2006. – 266 с.

Мовчання Бога перед лицем страждань і зневіра та сподівання людяності – наскрізна тема творів Нобелівського лауреата, письменника Елі Візеля. Він писав: "Тиша Біркенау – це інша тиша, не схожа на жодну. В ній крики, придушений шепіт молитви тисяч людських істот, приречених зникнути в темряві безіменності, це безкрайній попіл і прах. Мовчання людяності в хорі нелюдства. Мертва тиша в хорі смерті. Вічне мовчання під небесами, що згасають". Книги Елі Візеля стали свідченнями про одну з найстрашніших трагедій XX століття – Голокост.

МИНУЛЕ ОДНІЄЇ ІЛЮЗІЇ НАРИС ПРО КОМУНІСТИЧНУ ІДЕЮ У XX СТОЛІТТІ

Франсуа Фюре

/Пер. з фр. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2007. – 810 с.

Книга видатного французького історика Франсуа Фюре ґрунтовно розкриває яким чином комуністична ідея впродовж майже всього XX століття мала такий надзвичайний вплив на свідомість людей, незважаючи на трагічний досвід, яким вона заплямувала свій прапор спочатку в СРСР, а потім в інших країнах Європи та за її межами. Контраст між перебігом більшовицької революції на різних щаблях її розвитку та ілюзіями, якими вона себе оточувала, якраз і є головною темою цієї великої аналітичної оповіді.

Аби написати історію такого уявного зв'язку, автор повинен був крок за кроком детально його простежити, починаючи від подій Жовтня 1917 року і закінчуючи

розпадом Радянського Союзу 1991 року. Комунізм як режим зник лише тоді, коли остаточно вичерпав сподівання своїх прибічників.

ЧАСОВІ ПЛАСТИ

Райнгарт Козеллек

/ Пер. з нім. – К. ДУХ І ЛІТЕРА, 2006. – 436 с.

Видатний німецький історик Райнгарт Козеллек є лідером одного з найвпливовіших напрямків досліджень фундаментальних історичних понять, широко визнаного науковцями Європи і світу. Зміни смислу ключових понять історії та права, філософії людини та соціальної теорії глибоко проаналізовано у міждисциплінарному синтезі Р. Козел лека. Книга "Часові пласти" відкриває нові обрії досліджень європейської історії, з якими почали знайомити читача українські переклади праць Козел лека "Історичні пошуки ідентичності" (2004) та "Минуле майбутнє" (2005).

Дослідження Р. Козеллека є надзвичайно конструктивними для сучасних дискусій гуманітаріїв, оскільки пропонують теоретичні засади розгляду минулого на основі категорій теорії історичного часу.

"Історія завжди має справу з різновидами часу, які пов'язані на емпіричному рівні з просторовими параметрами різних часових пластів. Вони відсилають нашу свідомість до багатьох рівнів з різною тривалістю в часі та розвитком, які, однак, існують та діють одночасно. Крізь призму теорії часу всі конфлікти, компроміси та консенсуси в минулому та сучасному можна звести до тертя, напруги і ліній розламів, що дрімають в різних часових пластах і можуть ними ж пробуджуватися до життя".

З питань замовлення та придбання літератури звертатися:

Видавництво «ДУХ І ЛІТЕРА»
04070, Київ, вул. Волоська, 8/5
Національний університет
“Києво-Могилянська академія”
корпус 5, кім. 210
тел./факс: (38-044) 425 60 20
E-mail: duh-i-litera@ukr.net – відділ збуту
franc@roller.ukma.kiev.ua – видавництво
http://www.duh-i-litera.kiev.ua

Надаємо послуги «Книга — поштою»

Wippermann.Europ.Faschissmus.06.03.08.pmd278 14.04.2008, 15:01